

Դ. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**ՀՀ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԱՐԳԵԼՈՅ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ
ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Դավիթ Ալբերտի Պողոսյան

ՀՀ պատմամշակութային
արգելոց-թանգարանների կազմակերպման
գործընթացը և սկզբունքները

Գիրքը նվիրվում է «Պատմամշակութային արգելոց-
թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության
ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գործունեության 30-ամյակին և
այս կազմակերպության հիմնադիր, պրոֆեսոր Լավրենտի
Բարսեղյանի հիշատակին:

Երևան
«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և
պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ
2018

ՀՏԴ 069.1
ԳՄԴ 79.1
Պ 797

Հրատարակվել է ՀՀ մշակույթի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտամեթոդական խորհրդի, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի գիտական խորհրդի և Թանգարանների աշխատողների և բարեկամների ասոցիացիայի երաշխավորությամբ:

Մասնագիտական խմբագիր՝ Պատմական գիտությունների դոկտոր Ա. Ս. Վիրաբյան
Գրախոս՝ Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Փիլիպոսյան
Խմբագիր՝ Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Կ. Ռ. Բազեյան
Զեաւորոդ՝ Սիմոն Սահակյան

Պողոսյան Դավիթ Ալբերտի

Պ 797 ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացը և սկզբունքները/ Դ. Ա. Պողոսյան. – Եր.: «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2018. - 144 էջ:

Գիրքը նվիրվում է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գործունեության 30-ամյակին և այս կազմակերպության հիմնադիր, պրոֆեսոր Լավրենտի Բարսեղյանի հիշատակին: Հետազոտությունը ծավալվել է 2015-2018 թթ. Նշված կազմակերպության թեմատիկ գիտահետազոտական ծրագրերի իրականացման, ինչպես նաև Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Թանգարանագիտության, գրադարանագիտության և մատենագիտության ամբիոնի ուսումնական ծրագրերում 2012 թվականից ներդրված «Արգելոց-թանգարանների կազմակերպման սկզբունքները» ուսումնական առարկայի նյութերի կազմման շրջանակներում: Գիրքը կարող է օգտակար լինել պատմամշակութային ժառանգության պահպանության ոլորտի մասնագետների, ուսումնասիրողների, տարբեր բուհերում սովորող ուսանողների և ընդհանրապես հուշարձանների պահպանության և օգտագործման հարցերով հետաքրքրվողների համար:

ՀՏԴ 069.1
ԳՄԴ 79.1

ISBN 978-9939-867-23-6

© «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, 2018
© Պողոսյան Դ., 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	4-5
ԳԼՈՒԽ 1.	
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՑՄԱՆ	
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ 1900-1960–ԱԿԱՆ ԹԹ.՝ ՈՐՊԵՍ	
ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱՀԻՍՔ	6-55
ԳԼՈՒԽ 2.	
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ	
ՑԱՆՑԻ ԶԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1970-1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.	56-87
ԳԼՈՒԽ 3.	
ՀՀ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԸ	
ԵՎ ԱՐԳԵԼՈՑՆԵՐԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	88-118
ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ	119-130
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ	
ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	131-139
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	140-144

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պատմամշակութային ժառանգության պահպանությունը և սերնդեսերունդ արժևորումը, կրթության և դաստիարակության գործին ծառայեցումը մշտապես եղել է հայ մտավորականության, առաջադեմ հանրության մտահոգող խնդիր: Այնուհանդերձ ժամանակը հայ ժողովրդի ստեղծած պատմամշակութային արժեքների մի մասն է միայն խնայել, որի պահպանության և արժևորման խնդրով նպատակային գործունեության փաստեր ունենք դեռ 19-րդ դարից:

Պետական մակարդակով պատմամշակութային կոթողների պահպանության գործընթացը սկիզբ առավ Հայաստանի առաջին Հանրապետության կարճատև ժամանակաշրջանից և շարունակվեց խորհրդային տարիներին:

Այս առումով Պատմամշակութային ժառանգության պահպանությունը և կառավարումը մշտապես կապված է եղել թանգարանացման որոշակի գործընթացի հետ, որի ուսումնասիրումը և առանձնակի շեշտադրումն այսօր էլ հատուկ ուսումնասիրությունների կարիք ունի:

2011 թ. ՀՀ մշակույթի նախարարության Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության կողմից նախաձեռնված ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների զարգացման ռազմավարության մշակման աշխատանքների ընթացքում հարց առաջացավ՝ թե ե՞րբ է սկսվել մեզանում հուշարձանների թանգարանացումը, որի կազմակերպման ավանդական ձևը պատմամշակութային արգելոցներն ու արգելոց-թանգարաններն են: Պատասխանի որոնումը մեզ հասցրեց հայ մեծ լուսավորիչ Խ. Աբովյանի կողմից դեռ 19-րդ դ. առաջին կեսին «հնությունների կաբինետ» հիմնելու, ապա նաև կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի կողմից գործող եկեղեցիներին կից «հնություններ» հավաքելու գործունեությանը: Արդեն 20-րդ դ. սկզբին ծավալված Անիի պեղումների և «հնադարանների» կազմակերպման գործընթացում դրսևորվեցին այն գիտական սկզբունքները, որոնք մինչև այժմ էլ կիրառվում են և որոնք խորհրդային իշխանության կողմից ստեղծված հուշարձանապահպան կառույցների համար դարձան նպատակային քաղաքականության իրականացման հիմքեր:

Հուշարձանների թանգարանացման գործընթացի համար բեկումնային էին 1960-1980–ական թթ., երբ հնավայրերի թանգարանացման դեռ Անիի պեղումներից եկող սկզբունքները զարգացվեցին, ապա նաև նոր մոտեցումներ ի հայտ եկան: Մասնավորապես, ժողովրդական ճարտարապետության նմուշների

հատուկ պահպանությունը դարձավ պաշտոնապես «արգելոց-թանգարան» եզրի կիրառման հիմք:

Հետխորհրդային տարիներին փոխվեց պատմամշակութային ժառանգության թանգարանացման նախկին համակարգը, սակայն ձևակերպված սկզբունքները չկորցրեցին արդիականությունը: Այս առումով գրքի երեք գլուխներում հավաքված մեծաքանակ փաստական նյութի հիման վրա նկարագրվում է նախորդ դարի սկզբներից սկսած պատմամշակութային հուշարձանների թանգարանացման և դրա հիման վրա պատմամշակութային արգելոցների ու արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացը: Վերջինս պարբերացվում է և բացահայտվում այն հիմնական սկզբունքների ու հարացույցների դրսևորմամբ, որոնք արդիական են ցայսօր:

Գրքի շարադրանքն անցած յոթ տարիների հետազոտության և մասնագիտական գործունեության արդյունքն է, որի տեսական-մեթոդական հիմքը փորձել ենք կառուցել թանգարանագիտական մոտեցումով, ինչն ինքնին նորույթ է մասնագիտական դաշտում: Ուստի, լիահույս ենք, որ գիրքը հետագայում հիմք կդառնա թեմայի շուրջ այլ ուսումնասիրությունների կատարման համար և խորին շնորհակալություն ենք հայտնում այն մասնագիտական հաստատություններին ու մասնագետներին, գործընկերներին, որոնք անշահախնդիր աջակցել են ու խրախուսել այս հետազոտության կայացմանն ու հրատարակմանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ 1900- 1960 – ԱԿԱՆ ԹԹ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՐԳԵԼՈՑ – ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱՀԻՄՔ

«Արգելոց-թանգարան» հասկացությունն անքակտելիորեն կապված է պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության և նպատակային օգտագործման բազմաշերտ գործունեության հետ: Որպես բացօթյա թանգարանների յուրօրինակ դրսևորումներ՝ արգելոց-թանգարանները լայն կիրառություն ունեին հատկապես Խորհրդային Միության տարածքում և այսօր էլ տարածված են հետխորհրդային երկրներում: Ռուսաստանյան թանգարանային հանրագիտարանում հանդիպում ենք սույն հասկացության (ռուս. музей-заповедник) դասական մեկնաբանությանը. «արգելոց-թանգարանները դասվում են բացօթյա թանգարանների խմբին, կազմակերպվում իրենց տեղում թանգարանացված անշարժ հուշարձանների հիմքի վրա, պատմամշակութային միջավայրի պահպանմամբ, վերականգնմամբ և հատուկ կարգավիճակի շնորհմամբ»¹: Ընդ որում, հաճախ արգելոց-թանգարանն ընկալվում է որպես պատմամշակութային ժառանգության պահպանման իրավական կարգավիճակ²:

Այսուհանդերձ, դրա հատուկ կարգավիճակն իսկ առանձնակի ուշադրության է արժանի՝ արդի իրողություններում հուշարձանների և պատմամշակութային միջավայրի, հոգևոր և նյութական մշակութային արժեքների համալիր պահպանության առումով: Մասնավորապես, արդի արգելոց-թանգարանը բնորոշվում է որպես «մշակութային հաստատություն, որը ստեղծվում է իր ավանդական, պատմական (մշակութային և բնական) միջավայրում՝ մշակութային և բնության ժառանգության համալիրների, նյութական և հոգևոր արժեքների ամբողջական, տարածական պահպանության ապահովման, վերականգնման, հետազոտման և հանրահռչակման նպատակով»³: Վերոնշյալ բնորոշումները թերևս մեկնակետ են փաստելու, որ արգելոց-թանգարանների ստեղծման հիմքում ընկած են հուշարձաններն՝ իրենց լայն մեկնաբանմամբ,

1. Никишин Н. А., Музеи-заповедники, Российская музейная энциклопедия, М., 2001, Т.1 /А-М/, с. 393.

2. Музейное дело России, Отв. ред. М. Е. Каулен, М., 2010, с. 274-275.

3. Веденин Ю. А., Шульгин П. М., Штеле О. Е., Государственная стратегия формирования системы достопримечательных мест, историко-культурных заповедников и музеев-заповедников в Российской Федерации, Наследие и современность. Информ. сбор., вып. 13, М., Институт Наследия, 2006, с. 4.

և դրանց «in situ» (լատին. իր դիրքում), իրենց շրջակա միջավայրով հանդերձ թանգարանացման եղանակները: Վերջիններս ուղղակիորեն կախված են պատմամշակութային ժառանգության օբյեկտի առանձնահատկություններից և դրա արժևորման պահանջմունքներից: Այդպիսով, պատմամշակութային ժառանգության պահպանման ոլորտում արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացի պարբերացումը սերտ առնչություն ունի ինչպես տարբեր սոցիալ-մշակութային իրադրություններում «հուշարձան» հասկացության ընկալումների, այնպես էլ դրանց պահպանության գործնական եղանակների հետ:

Դեռևս 19-րդ դարից սկսած հայկական հուշարձանների պահպանության, վերանորոգման, ուսումնասիրման հարցերը հայ առաջադեմ մտավորականության և հոգևորականների, օտարերկրյա ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում էին¹: Սակայն «հուշարձան» հասկացության փոխարեն երկար ժամանակ կիրառվում էին դրա գործառնական նշանակությունը բնութագրող անվանումները կամ «արձան», «աւերակ», «հնութիւնք» բնորոշումները, և միայն նախորդ դարի 20-ականն թթ. սկսեց պաշտոնապես կիրառվել «հուշարձան» հասկացությունը²: Մեր խնդրի համար կարևորվում է, թե վերջինիս ենթատեքստում ի՞նչն էր արժանի համարվում պահպանության, որը և 19-րդ դ. կեսերից հայ առաջավոր հոգևորականությանը և մտավորականությանը մտահոգող հարցերից էր:

Բազմավաստակ գիտնական Կարո Ղաֆադարյանը (1907-1976 թթ.) հայկական թանգարանների պատմությունը սկսել է նկարագրել սկսած ուրարտական տաճարներում հավաքվող «արվեստի հնագույն կոթողներից»³: Հեղինակը բավականին ծավալուն անդրադարձ է կատարել միջնադարյան Հայաստանում հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների մեջ արդեն գոյություն ունեցող «թանգարաններ», «ավանդատներ», «գանձատներ» անվանումներով բարձրարժեք հավաքածուներին և դրանց հավաքման վայրերին⁴, որոնց պահպանված մասերն արդի թանգարանների հավաքածուներում են, իսկ այս

1. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Զորությունյան Վ. և ուրիշներ, Ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը, Եր., 2005, էջ 46-54:

2. Տե՛ս Սարգսյան Գ. Գ., Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության հիմունքներ, Եր., 2005, էջ 18-19: Նույնի «Հուշարձան» հասկացությունը և պահպանության գործը պատմության հոլովույթում, «Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի Նյութեր, Եր., 2012, էջ 156-157:

3. Ղաֆադարյան Վ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., № 10 (1972), էջ 20:

4. Տե՛ս Ղաֆադարյան Վ. Գ., Միջնադարեան Հայաստանի թանգարանները, գանձատները եւ ավանդատները, Անդաստան, Փարիզ, № 13 (1962), 97-114:

կառույցները, որտեղ դրանք առկա էին, այսօր մեր կողմից արժևորվում են որպես հուշարձաններ: Սույն իրողության ակունքները մեզանում կապվում են 19-րդ դարի կեսերից տարածված ստացած «հնություն» և «հնադարան» հասկացությունների հետ, որոնց բովանդակային և կառուցվածքային տարբեր հարցերը դեռևս առանձնակի խորը գիտական ուսումնասիրությունների չեն արժանացել:

Լուսանկ. №1 Կ. Ղաֆադարյանը գրում է, որ այս սյունախոյակները Խ. Աբովյանից հետո անհայտ կերպով երևանից տեղափոխվել էին Էջմիածին¹: Հեղինակը, նկարագրելով Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցում 1936 թ. իր իսկ կազմակերպած Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանի ցուցադրության ցուցանմուշները, նշում է նաև այդ սյունախոյակներից երկուսի մասին²: Այս թանգարանի լուծարումից հետո ցուցանմուշները հիմնականում հանձնվել են Հայաստանի պատմության թանգարանին, և լուսանկարում թերևս նույն սյունախոյակներ են, որոնց Կ. Ղաֆադարյանն արդեն անդրադառնում է թանգարանի 1961թ. ուղեցույցի մեջ՝ նշելով որ դրանք ցուցադրվում են 7-րդ ցուցասրահում³:

1. Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Էջ 25:

2. Ղաֆադարյան Կ., Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը, ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 1142, թ 4:

3. Ուղեցույց Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, պատասխանատու խմբագիր Կ. Գ. Ղաֆադարյան, եր., 1961, էջ 20:

4. Ղաֆաղարյանի թանգարանագրական հետազոտության մեջ հանդիպում ենք 1840-ական թթ. հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանի (1809-1848 թթ.) ձեռամբ Երևանի գավառական դպրոցին կից «Հայկական հնությունների կաբինետ» հիմնելու փաստին, որն առաջինն էր Այսրկովկասում¹: Այս առումով հետաքրքրական է Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի (1890-1968 թթ.) կողմից շրջանառության մեջ դրված ռուսերենով արխիվային փաստաթուղթը, համաձայն որի Երևանի գավառապետը տեղեկացրել է Կովկասի փոխարքային՝ դպրոցների տնօրեններին հղված իր ցանկության մասին առ այն, որ հնարավորինս ուզում է պահպանել Հայաստանի «հետաքրքրաշարժ հնությունները» («любопытные остатки древностей») և «պատմական հուշարձանների» («исторических памятников») մնացորդները, որոնք գավառի բնակչությունը հանդգնում է օգտագործել սեփական շինարարական կարիքների համար և որ իր հրամանով բռնվել են Բաշ-Փառնիի սահմաններից բերված չորս գեղեցիկ սյունախոյակներն ու տարվել, գավառական դպրոցի մոտ դրվել (տե՛ս լուսանկար № 1):

Ապա գավառական դպրոցի տնօրենը հրամանագրել էր տեսչի պաշտոնը վարողին (ով այդ ժամանակ Խաչատուր Աբովյանն էր), որպեսզի նա ընդունի գավառապետի ուղարկած «մնացորդները» («остатки») և «հնության հուշարձանները» («памятники древностей») և ընդհանրապես «բնության բոլոր հետաքրքրաշարժ ստեղծագործությունները» («все любопытные произведения природы»)՝: Ինչպես տեսնում ենք, «հնությունների» ենթատեքստում առավել քննարկելի է շարժական մշակութային ժառանգությունը, սակայն նաև կիրառվում է «պատմական, հնության հուշարձան» բնորոշումները, որոնք բոլորն էլ բնութագրվում են որպես «անցյալի մնացորդներ»: Եվ որոշակիորեն վերջիններիս պահպանման նոր պահանջմունքներ են արտահայտվում, քանի որ դեռ միջնադարից եկող թանգարաններն ու ավանդատները, որոնք հիմնականում եկեղեցական արժեքավոր իրերի պահպանման, նաև ցուցադրման հատվածներ էին, արդեն չէին կարող բավարարել «աշխարհիկ հնությունների» հանդեպ օրեցօր աճող հետաքրքրությունները: Այսուհանդերձ անվանի հոգևոր գործիչ Մկրտիչ Խրիմյանը (1892-1907 թթ.) փորձեց Վարազավանքում ստեղծել «աշխարհիկ և եկեղեցական հնությունների» թանգարան (1858 թ.), որը, նրա կենսագիր Խ. Մալումյանի վկայությամբ, հանդիպեց դիմադրության³ (տե՛ս լուսանկար № 2):

1. Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 24:

2. Меликсет-бек Л. М., Из истории археологических изысканий в Армении, Стелёваզիրի Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, Եր., № 6 (1947), էջ 47:

3. Տե՛ս Ղաֆաղարյան Կ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 25:

Լուսանկ. № 2 Վարազավանքի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից, 1900-ական թթ.:

Հայաստանի և Կովկասի անցյալի հանդեպ աճող գիտական հետաքրքրությունները և 1870-ական թթ. սկսված հնագիտական հետազոտությունների ծավալումն արդեն նոր մոտեցում էին ենթադրում ինչպես հնությունների արժևորման, այնպես էլ դրանց պահպանության հանդեպ¹: Հայ մտավորականներից շատերին հուզում էր Հայաստանից պեղված նյութերը տեղում պահպանելու հարցը, որն արդեն Ամենայն հայոց կաթողիկոս օծված Մ. Խրիմյանի (Խրիմյան Հայրիկ) համար հիմք էր Էջմիածնի հին սինոդի շենքի տեղում պատմահնագիտական և ազգագրական բաժիններից բաղկացած թանգարան կառուցելու (1894 թ.) համար, որն էլ հայտնի դարձավ «Հայրիկյան թանգարան» անվանումով² (տե՛ս լուսանկար № 3): Վերջինս, փաստորեն, Էջմիածնի Մայր տաճարի եկեղեցական համալիրում երկրորդ թանգարան³

1. Այս շրջանի հնագիտական ուսումնասիրությունների մասին մանրամասն տե՛ս Պիոտրովսկի Բ. Բ., Հայաստանի պատմության և կուլտուրայի հնագույն ետապները, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, Եր., № 3-4 (1946), էջ 5-6:

2. Ղաֆադարյան Կ.Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 28:

3. Մյուսը 1868 թ. Գևորգ Դ Կաթողիկոսի կողմից էր հիմնվել Էջմիածնի Մայր Տաճարի արևելյան պատի կողմից, խորանի հետևում, որը երեք սրահներ ուներ և որտեղ հատուկ պահարաններում ցուցադրվում էին 888¹ հիմնականում «եկեղեցական հնություններ»: Թանգարանն այսօր էլ իր նախնական տեղում է գործում: Տե՛ս Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 26-27: Ինչպես նաև՝ Ահարոնյան Լ., Եկեղեցին և թանգարանը. Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի օրինակով, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական հանդես, Եր., 1#2009, էջ 51:

Եր, որը սակայն հնությունների պահպանման ու ցուցադրման այլ մոտեցում որդեգրեց: Մասնավորապես, գործածությունից դուրս եկած եկեղեցական իրերից և մասունքներից զատ, այստեղ հավաքվեցին ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ, դամբարաններում հայտնաբերված իրեր, ճարտարապետական բեկորներ, քարե և կավե դագաղներ, ապակյա սրվակներ, պղնձե անոթներ, կանացի զգեստներ, ձեռագործ գորգեր և այլ «աշխարհիկ հնություններ»¹:

Լուսանկ. № 3 Արամ Վրույրի լուսանկարում Հայրիկյան թանգարանի ցուցասրահներից մեկն այսպիսի տեսք ուներ 1904 թ.:

Շարժական մշակութային ժառանգությունից բացի կարևորություն ստացան նաև ճարտարապետական կառույցների պահպանման ու վերականգնման հարցերը, որոնք արդեն 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում գիտական քննարկումների առարկա էին: Վառ օրինակներից էին 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դ. առաջին տասնամյակում Էջմիածնի մայր տաճարի վերանորոգման վերաբերյալ քննարկումները, 1868 թ. կառուցված թանգարանի շենքի քանդման թե՛ պահպանման հարցերը: Գիտական բանավեճերում ակտիվորեն ներգրավված հայտնի նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցը (1860-1921 թթ.) հանդես եկավ թանգարանի պահպանության օգտին, իր տեսակետը հիմնավորեց նրանով, որ ուշ միջնադարում տարբեր կաթողիկոսների կողմից արված ճարտարապետական հավելումներից «ամեն մեկն արդեն պատմություն է դարձել»²:

1. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Նույն տեղում, էջ 28:

2. Հարությունյան Վ. և ուրիշներ, Նշվ. աշխ., էջ 47-48:

Հուշարձանների ամբողջական, համալիր պահպանման և թանգարանացման նկատմամբ գիտական մոտեցումը մեզանում սկզբնավորվեց անվանի արևելագետ Նիկողայոս Մառի (1864-1934 թթ.) ղեկավարությամբ և մի շարք ականավոր հայ գիտնականների ու մշակութային գործիչների մասնակցությամբ Նախորդ դարասկզբին ծավալված՝ Հայաստանի միջնադարյան նշանավոր մայրաքաղաք Անիի պեղումներով: Վերջիններս սկսվեցին դեռ 1892-1893 թթ., սակայն պեղված նյութերը տեղում պահպանելու հնարավորություն չլինելու պատճառով Ն. Մառը դրանք տեղափոխեց Սանկտ Պետերբուրգ և դեռ 1893 թ. առաջարկեց Էջմիածնում հիմնել «թանգարան-հնադարան»¹: Սակայն, ինչպես պեղումների մասնակից, նշանավոր արևելագետ Հովսեփ Օրբելին (1887-1961 թթ.) Է գրել. «միայն 1904 թ. երբ նիւթական միջոց գտնուեց Մանուկէի մզկիթը թանկարան դարձնելու, պեղումները վերսկսուեցին և այն ժամանակից սկսուած շարունակուում են ամեն տարի ամառները: Այս պեղումները, գիտական տեսակետով տուին հարուստ գիւտեր, և այդ բոլորը պահուում են տեղումը: 1908 թուին հարկ եղաւ նոր յատուկ թանգարան շինել, այժմ այդ Է լցուած Է, և մտադրութիւն կայ նորը, աւելի ընդարձակը շինել»² (տե՛ս լուսանկար № 4):

Այսպիսով, 1904 թ. Անիում պեղումները վերսկսելով, Ն. Մառը կրկին բարձրացրեց թանգարան հիմնելու խնդիրը, որն արդեն այլ արձագանք գտավ հայկական միջավայրում: Բաքվում բնակվող Բժիշկ, հասարակական գործիչ Հակոբ Չավրիյանը (1866–1920 թթ.) թանգարան ստեղծելու համար Նախաձեռնեց դրամահավաք, որի արդյունքում ձեռք բերված 950 ռուբլի գումարը Ն. Մառն օգտագործեց Անիի հուշարձան-կառույցներից մեկը (Մանուկէի մզկիթ) նորոգելու, բարեկարգելու, տեղի հնություններն այստեղ հավաքելու և պահպանելու նպատակով³: Սա փաստորեն Բաքվի հայ համայնքի միասնական ուժերով ստեղծված առաջին գիտական թանգարանն էր, որը ստեղծվեց իր պատմական միջավայրում պահպանված կառույցի թանգարանացմամբ (տե՛ս լուսանկար № 5):

Ինչպես տեսանք, արդեն 1908-1909 թթ. թանգարան կառուցվեց հնավայրում, որը ևս հանրության՝ գյուղացիներից մինչև մեծահարուստների հանգանակած գումարների շնորհիվ հիմնվեց և շուտով ամբողջովին համալրվեց տեղում հայտնաբերված հնագիտական արժեքավոր ցուցանմուշներով: Այս թանգարանում հավաքածուներն արդեն հնագիտության մեջ ընդունված սկզբունքներով էին դասակարգված և դասավորված էին ցուցադրական պահարանների մեջ (տե՛ս լուսանկար № 6): Ականավոր գիտնական Աշխարիբեկ

1. Սիմոնյան Ա. Շ., Անիի հնագիտական թանգարանը, «Անի» հանդես, 1992, № 3-4, էջ 123:

2. Օրբելի Յ., Անույ աւերակները: Պատմութիւն, այժմեան վիճակ, պեղումներ, թարգմանեց ռուսերէնից և կազմեց միաբան Ս.Էշմիածնի Յուսիկ Արքեպիսկոպոս (արտատպուած Արարատ ամսագրից), Վաղարշապատ, 1911, էջ 38:

3. Ղաֆադարյան Գ. Կ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 32:

Լուսանկ. № 4 «Անի-Մառյան Զնադարանի ներքին տեսքը/ Զնադարանը Աշոտ Ողորմածի օրոք կառուցված շենքում է գտնվում, հետագայում Մանուչեի մզկիթ»։ 1912 թ. Արամ Վրույրի կողմից արված լուսանկարն իր իսկ մեկնաբանմամբ։

Լուսանկ. № 5 Մանուչեի մզկիթը, Մայր տաճարը և Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցին 1910 թ.։ Լուսանկարել է Արամ Վրույրը։

Զալանթարը (1884-1942 թթ.) գրում էր, որ պեղումները և գտածոների պահպանությունը «կատարուում է այնպիսի մի ծրագրով, որը նոր դարագլուխ է կազմում, չափազանց նշանակալից հայկական հնագիտութեան համար, միանգամայն տարբերելով ընդունված սիստեմից, այն է՝ չենթարկել հայկական հնութիւններն ընդհանուր համապետական կենտրոնացման, այլ հենց տեղում հաւաքել, արժանաձայել կերպով պահել և տեղի հետ միասին ուսումնասիրել»¹։ Ա. Զալանթարը, պատասխանելով արշավախմբի ղեկավար, հայտնի արևելագետ Ն. Մառի ընդդիմախոսներին, հնադարանի ստեղծման հետ կապված ավելացնում էր. «Անիում աշխատանքներն սկսելու հետ հիմնվել է և թանգարան (որը կրում է ռուսերեն և հայերեն հետևյալ մակագրությունը «Անույ հնադարան, հիմնաւ Բագլայ հայերի ծախքով») և այն ո՛չ թէ «կիսականգուն» մի շինութիւն է, որտեղ «ժամանակաւորապէս դրւած են պեղումներից գտնւած խոշոր գանձերը», որպէս ենթադրում է Սերեբրակեան, այլ ամուր է ու հիմնաւոր, որտեղ մեծ խնամքով հաւաքւում են ընդ միշտ լինելու անխտիր բոլոր պեղած իրերը, գեղեցիկ

1. Զալանթար Ա., Անի պեղումները եւ երկու «հայի ծայնը», «Գործ», Թիֆլիս, 1909, ապրիլի 4, № 68, էջ 3:

դասավորում և մեծ հսկողությամբ ու խնամքով պահվում»¹: Այսուհանդերձ, հնադարանի կազմակերպումը թեև հնագիտական ուսումնասիրությունների շրջանակում էր, սակայն միայն նեղ գիտական պահանջմունքներով չէր ստեղծվել: Ավելին, թանգարանի հիմնադրման համար պահանջվող դրամական միջոցները հավաքվել էին Բաքվի հայ համայնքի կողմից, որը խոսում էր արդեն 1900-ական թթ. սկզբից հայկական տարբեր համայնքներում գիտական թանգարան ունենալու անհրաժեշտության գիտակցման մասին:

1909 թ. Անիում գործող երկու թանգարաններից առաջինում ներկայացված էին որմնագարդեր, շենքերի ներքին հարդարանքի բեկորներ, փորագիր փայտե առարկաներ, նկարազարդ որմնամասեր, դամբարանային նյութեր, հախճապակյա և ճենապակյա անոթներ, դրամների հավաքածու, եկեղեցական անոթներ, խաչեր, բուրվառներ, արդուզարդի պարագաներ և այլ ցուցանմուշներ, ներառյալ պեղումներով հայտնաբերված Գագիկ Ա Բագրատունու հայտնի արձանը՝ բոլորակ Ս. Գրիգոր եկեղեցու մակետը ձեռքին² (տե՛ս լուսանկար № 7):

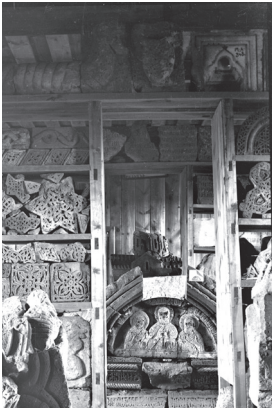
Լուսանկ. № 6 «Մառյան հնադարանի» անկյուններից մեկը Արամ Վրույրի 1912 թ. լուսանկարում:

Լուսանկ. № 7 Գագիկ Ա. Բագրատունի թագավորի արձանը /դիմացից/ «Մառյան հնադարանում» /Մանուչեի մզկիթ/: Լուսանկարել է Արամ Վրույրը 1907 թ.:

1. Զալանթար Ա., Անի պեղումները եւ երկու «հայի ծայնը», «Գործ», Թիֆլիս, 1909, ապրիլի 4, № 68, էջ 3:
2. Ղաֆադրյան Գ. Կ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, էջ 32:

Նորակառույց թանգարանային շենքում, որը նաև «Քարեդարան» էր անվանվում, հիմնականում կենտրոնացվեցին «ճարտարապետական մասեր, քանդակաւոր քարեր, սրանց մեջ և խաչքարեր, նոյնպէս և արձանագրութիւններ» (տե՛ս լուսանկար № 8): Թանգարանների կազմավորմանը զուգահեռ, դրանցում թերևս առաջին անգամ ծավալվեցին նպատակամետ թանգարանային գիտավերականգնողական, հաշվառման, համակարգման, կատալոգների հրատարակման աշխատանքներ: Կառուցված թանգարանային շենքը, ցուցասրահներից բացի, ուներ իրերի մաքրման, վերականգնման, ֆոտո լաբորատորիաներ, գիտական աշխատանքների համար կաբինետներ, գրադարան և այլ թանգարանային հետազոտական գործունեության հատվածներ¹ (տե՛ս լուսանկար № 9):

Լուսանկ. № 8 Արամ Կրուպյի լուսանկարում Անիի Նորակառույց թանգարանի ներքին տեսքից մի հատված է, որը անվանվում է «Քարեդարան» (1910 թ.):

Լուսանկ. № 9 Արամ Կրուպյի 1914 թ. արված այս լուսանկարը թերևս միակն է, որի մեջ ամբողջական պատկերված են Անիի «Գիտարշավի շենքը և Քարեդարանը»:

1912 թ. վերանորոգվեց և թանգարանացվեց նաև Անիի բոլորակ Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որի մեջ հավաքվեցին հիմնականում քարաբեկորներ (տե՛ս լուսանկար № 10): Այնուհանդերձ, Ն. Մառը զուտ հնագիտական հավաքածուների կազմման և դասական հնագիտական թանգարանների հիմնման խնդիրն այդքան չէր հետապնդում, որքան Անին ամբողջական ուսումնասիրելու և

1. Սիմոնյան Ա. Շ., նշ. աշխ., էջ 124:

պահպանելու հեռու գնացող նպատակներ ունեն: 3. Օրբելին գրում է, որ «Անիի պեղումների գլխավոր հետևանքը այս բոլոր գիտերը, մանր իրերը և քարե յիշատակարանները չեն, այլ այն անվիճելի դրուփինն է, որ չի կարելի Անիի մասին դատել երկրի երեսին գտնուած փոքրաթիւ բաներով, այլ պետք է շատ հետազօտել և փորել, որ ներկայացուի Անին այնպէս՝ ինչպէս էր նա: Այդ դժուարին գործը գլուխ կը հանի Անիի հնախօսական ինստիտուտը, որը հաստատել է կամենում Գիտութիւնների Կայսերական Ճեմարանը»¹: Նման մոտեցումը հնութիւնների պահպանման և արժեւորման առաւել լայն համատեքստում էր և վայելում էր հայ հասարակւոթյան, մտաւորականների հավանութիւնն ու աջակցութիւնը:

Լուսանկ. № 10 Անիի Աբ. Փրկիչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավարևմուտքից՝ ըստ Արամ Վրույրի 1912 թ. լուսանկարի:

1. Օրբելի 3., նշ. աշխ., էջ 53:

Անիի թանգարանները, որոնք ստացան Նոր, ընդհանրական «հնադարան» բնորոշումը, հետևյալ կարևոր նախապայմանները ստեղծեցին պատմամշակութային ժառանգության պահպանման և արժևորման, ինչպես նաև հետազայում արգելոց-թանգարանների հիմնման համար.

- Անիի պեղումներով կարևորվեց հնությունների համալիր և իրենց տեղում պահպանելու խնդիրը,
- Նոր տիպի աշխարհիկ թանգարանները՝ հնադարաններն ընդլայնեցին հնությունների պահպանման հորիզոնը՝ ընդգրկելով արդեն որոշակի պատմական միջավայր,
- ստեղծված հնադարանները, փաստորեն, առաջին հայկական գիտական թանգարաններ էին, որոնք հիմնվեցին հանրային միջոցների, հետևապես նաև նման հասարակական ինստիտուտների արժևորման գիտակցության ձևավորման գործընթացում,
- Հնադարանի միջոցով հետազայում Նոր թափ ստացան հայկական պատմամշակութային ժառանգության պահպանման նախաձեռնությունները:

Այս շրջանում զուգահեռ պեղումներ ծավալվեցին նաև Գառնիում, Չվարթնոցում, Դվինում: Ակադեմիկոս Վարազդատ Հարությունյանը (1909-2008 թթ.), խոսելով 20-րդ դդ. սկզբին սկսված հնագիտական պեղումների մասին, նշում է, որ «Գառնիում, Անիում, Չվարթնոցում և Դվինում կատարված պեղումներն ու դրանց արդյունքների մասին նախնական հաղորդումները խթանեցին հայ ճարտարապետության հուշարձանների նկատմամբ ուշադրության սևեռում, ջանքեր՝ դրանք գիտական շրջանակներին ու հանրությանը ներկայացնելու ուղղությամբ»¹: Պատահական չէր, որ արդեն 1914 թ. Մոսկվայում մի շարք հայ մտավորականներ (Մարտիրոս Սարյան, Ալեքսեյ Զիվելեզով, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Գեորգի Յակովլով և այլք) միտք էին հղացել ստեղծելու հայ մշակույթի հուշարձանների պահպանության ընկերություն, մշակել էին համապատասխան կանոնադրություն²: Սակայն Առաջին աշխարհամարտը խանգարեց և՛ Անիի հնադարանի հետագա կազմավորմանն ու զարգացմանը և՛ հետաձգեց երկրով մեկ հնությունների ուսումնասիրման, պահպանման հայրենանվեր գործի կազմակերպումը: Ավելին, 1918թ. թուրքական ներխուժումների հետևանքով Անիի հնադարանն ավերվեց, և հավաքածուների միայն մի փոքր մասը փրկվեց: Սակայն Անին

1. Հարությունյան Վ. և ուրիշներ, նշ. աշխ., էջ 52:

2. Հարությունյան Վ., Հայրենի կոթողների Նոր ճակատագիրը, Եր., 1982, էջ 6:

հայության գիտակցության մեջ շարունակում էր մնալ որպես հնությունների պահպանման կենտրոն: Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.) մի շարք հայ անվանի մտավորականներ կրկին նախաձեռնեցին հնությունների ուսումնասիրման և պահպանման քայլեր: 1920 թ. հունիսին Ալեքսանդր Թամանյանը, Գարեգին արքեպիսկոպոս Յովսեփյանը, Աշխարիբեկ Զալանթարը դիմեցին ՀՀ կրթության և արվեստի նախարարություն՝ Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե հիմնելու անհրաժեշտության հարցով, որը և շուտով բավարարվեց: 1920 թվականի հուլիսի 7-ին Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանը ընդունեց «Օրենք Հայաստանի հնությունների պետական պահպանության կոմիտե կազմակերպելու մասին»¹: Վերջինս կազմավորվեց Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության կառուցվածքում ավելի վաղ ստեղծված «Հնության հուշարձանների պահպանման բաժնի» հիման վրա, նույն նախարարության ենթակայության ներքո, սակայն ինքնավար (ավտոնոմ) կարգավիճակով: «Կոմիտեի» հիմնական գործառնություններից էին «Հայաստանի բոլոր հնությունների» ցուցակագրումը, նորոգումը, տեղում պահպանությունը, հրատարակումը, ինչպես նաև իրենց տեղից շարժված հնությունների պահպանման նպատակով «կենտրոնական թանգարան» կամ «տեղային հնադարանների» հիմնումը²: Նորաստեղծ կոմիտեի նախագահ Ալեքսանդր Թամանյանի (1878-1936 թթ.) ղեկուցագրի հիման վրա հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարությունը կոմիտեին հատկացրեց Անի լքված գյուղի հողերը, որը և դարձավ «Անիի հնությունների պահպանության կենտրոն»³: «Կոմիտեն» գիտական արշավախումբ կազմակերպեց Անիի հետազոտությունները շարունակելու համար, սակայն սկսված աշխատանքները կրկին ընդհատվեցին թուրքական նոր հարձակումների և Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման հետևանքով առաջացած ռազմաքաղաքական իրավիճակի հետևանքով:

Այսպիսով, Անիի հնադարանի կազմակերպման գործընթացում արտահայտվեցին և զարգացան հուշարձանների թանգարանացման այն դասական սկզբունքները, որոնք ընկած են արդի արգելոց-թանգարանների ստեղծման հիմքում, և որով Անիի հնադարանը կարելի է համարել ՀՀ արգելոց-թանգարանների նախատիպը:

1. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Ս. Ավետիսյան, Զ. Հովհաննիսյան, Ա. Չիլինգարյան, Եր., 1998, էջ 372-373:

2. Նույն տեղում:

3. Սարգսյան Գ. Գ., նշ. աշխ., էջ 7:

Խորհրդային իշխանության հաստատումով, բնականաբար, Նոր իրողություններում ծավալվեցին պատմամշակութային ժառանգության պահպանության, ուսումնասիրման, ինչպես նաև օգտագործման աշխատանքները: Նոր իշխանությունները 1920-ական թթ. սկզբներից ծավալեցին պատմամշակութային արժեքների պետականացման և պետության կողմից կենտրոնացված կառավարման համակարգի ձևավորման գործունեությունը: 1920-1921թթ. համապատասխան դեկրետներով սկիզբ դրվեց մշակութային արժեքների «պետականացման» կամ «ազգայնացման», «բռնագրավման» գործընթացին, որին զուգահեռ ձևավորվեցին դրանց պահպանության մասնագիտական կառույցներն ու կառավարման համակարգը¹: Խորհրդային գաղափարախոսության քարոզչության ենթատեքստում թանգարանացումը սկսեց դիտարկվել որպես ակտիվ լուսավորչական, ապա նաև քաղաքական քարոզչության միջոցներից մեկը²: Պատահական չէ, որ պետական ինստիտուտների շարքում հնությունների պահպանության գործի կազմակերպումը համարվեց ՀԽՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի գործառույթներից մեկը: Սույն կոմիսարիատի կազմում սկզբում ստեղծվեց Հնությունների պահպանության բաժին, ապա՝ Հնությունների պահպանության պետական կոմիտե, որը վերանվանվեց «Հնությունների յեվ գեղարվեստից հուշարձանների պահպանության կոմիտեի», և ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի 1923 թ. դեկտեմբերի 18-ի հայտնի դեկրետով ստեղծվեց Հայաստանի Հնությունների պահպանության կոմիտեն³: Այս կառույցը շարունակեց Անիի հնադարանի փորձը և գործունեությունը, որին իրենց ջանադիր և ծանրակշիռ մասնակցությունը բերեցին մշակույթի ու գիտության անվանի գործիչներ Ալեքսանդր Թամանյանը (առաջին նախագահ), Աշխարհբեկ Զալանթարը (քարտուղար), Մարտիրոս Սարյանը, Թորոս Թորամանյանը և այլք: Սույն կոմիտեի գործունեության ոլորտում լիարժեք կիրառության մեջ դրվեցին նախկինում ձևակերպված մի շարք հասկացություններ: Այսպես, 1921թ. կազմված կամ վերամշակված «Հայաստանի հնությունների յեվ գեղարվեստից հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կանոնադրության» 3-րդ կետում նշվում էր, որ սույն կառույցի վերահսկողության տակ են գտնվում «թանգարանները յեվ նույնաբնույթ հիմնարկությունները, վորոնց

1. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Սիմոնյան Ա. Շ., ՀԽՍՀ-ում թանգարանաշինության պատմությունից (1920-1935), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1989, № 2, էջ 229-235:

2. Պողոսյան Դ. Ա., Թանգարանը մշակութային հաղորդակցության միջավայր, Եր., 2008, էջ 70-71:

3. Զալանթար Ա., Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Գիտությունը յեվ գիտական-հետազոտական աշխատանքը Խորհրդային Հայաստանում, 1920-1930 , Ցերեվան, 1931, էջ 88:

բովանդակությունը կազմում են կուլտուրայի իրական արժեքները»¹: Ապա, Նույն փաստաթղթի 7-րդ կետի «ե» ենթակետում կոմիտեի գործառնությունները թվարկելիս, մանրամասնվում էին ազգային թանգարանի պահպանման ենթակա այն «իրական կուլտուրական արժեքները», որոնք կապված չեն որևէ տեղի հետ, դրանք էին «արձաններ, քարյա, մետաղից, փայտե, կավե յեվ կտավե հնագիտական յեվ գեղարվեստական իրեր, ձեռագրեր, նկարներ, ինչպես նայել գործվածքներ յեվ ասեղնագործեր յեվ այլն»²: Ապա նշվում էր, որ «իրենց բուն տեղից թեյել շարժված, բայց կապված վորոշ տեղերի հետ հնությունների կամ նոցա բեկորների համար հիմնվում են տեղային հնադարաններ, ուր տեղական պայմաններն ընձեռում են դորա համար անհրաժեշտ հարմարություններ»³: «Իրական կուլտուրական արժեքներն» իրենց տեղում պահպանելու համար շեշտվում էր հնադարան կազմակերպելու կարիքը, որը թերևս Անիի հնադարանի ավանդույթների շարունակման միտումն ուներ: Այնուհանդերձ, եթե Անիի հնադարանի դեպքում հնությունների շարքում հուշարձանները և դրանց պատմական միջավայրը հատուկ չէին առանձնացվում, ապա կոմիտեի գործունեության ոլորտում, հավանաբար ելնելով հանրապետության տարածքում հնությունների պահպանման բարդ խնդիրներից, «կուլտուրայի իրական արժեքներից» զատ առանձնացվում էին «հուշարձան» և «հնագիտական շրջան» հնության տարատեսակները, որոնք մի շարք դեպքերում համալիր էին հանդես գալիս: Եթե դատենք այսօր ընդունված հասկացությունների համատեքստում, ապա **իրական կուլտուրայի արժեքներ** կարելի է համարել **թանգարանային առարկաները, հուշարձաններ՝ պատմության և մշակութային անշարժ հուշարձանները, հնագիտական շրջաններ՝ պատմամշակութային արգելոցները, հնավայրերը, հուշարձանների պահպանական գոտիները, հնադարաններ՝ արգելոց-թանգարանները և հնագիտական թանգարանները**, իսկ «**հնության**» ենթատեքստում առավել ընկալելի է «մշակութային ժառանգություն» հասկացությունը: Այդուհանդերձ, ինչպես նշեցինք վերևում, խորհրդային մշակութային քաղաքականության ենթատեքստում հնությունների պահպանությունից և ուսումնասիրությունից զատ, կարևոր շեշտադրում ունեցավ նաև հնությունների օգտագործումը լուսավորչական և քաղաքական-քարոզչական նպատակներով: 1923թ. Ալեքսանդր Թամանյանը զեկուցագիր ներկայացրեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորիի

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ.4, թ. 1:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

Նախագահություն՝ հնությունների պահպանության վերաբերյալ, կից՝ հատուկ դեկրետի նախագծով, որը հիմք դարձավ Նաև Հայաստանի հնությունների կոմիտեի վերակազմավորման համար¹: Սույն զեկուցման մեջ նշվում էր, որ «գեղարվեստի զարմանալի հիշատակարանները թանկ են մեզ համար փոչ միայն վորպես պատմական դոկումենտներ, նույնքան ծառայում են նաեւ վորպես հիմք յեւ անսպառ աղբյուր մեր ապագա ստեղծագործության համար»²:

1923թ. դեկտեմբերի 18-ին ՀԽՍՀ ժողովխորհի «Հնությունների պահպանության մասին» դեկրետը (№ 68) փաստորեն հուշարձանների պահպանության առաջին «մայր օրենքը» դարձավ, որի մեջ արդեն վերոհիշյալ կանոնադրական դրույթները հիմք ծառայեցին երկրով մեկ հնությունների լայնածավալ պետական պահպանության համար³: Այստեղ փաստվում էր, որ Հայաստանի տարածքում բոլոր հուշարձանները երկրի սեփականությունն են, անձեռնմխելի են, հնությունների պահպանության կոմիտեն այն իրավասու մարմինն է, որի թույլտվությամբ և անմիջական մասնակցությամբ պետք է իրականացվեին դրանց պահպանության, հաշվառման, ուսումնասիրման, պեղման, ինչպես նաև օգտագործման բոլոր գործողությունները: Այս դեկրետի հիման վրա մշակված և հաստատված Հնությունների պահպանության կոմիտեի կանոնադրության մեջ թեև հիմնականում պահպանվեցին նախկինում գոյություն ունեցած դրույթները, սակայն դրանք նաև ընդլայնվեցին ու լրամշակվեցին: Մասնավորապես, որպես ժառանգության համալիր պահպանության եղանակ, մեր խնդրո առարկային են վերաբերում *հնագիտական շրջանները*, որոնք սույն դեկրետի 7-րդ կետով բոլորովին չէին ենթարկվում հողաբաժանության, դրանց վրա արգելվում էին շինարարական կամ գյուղատնտեսական աշխատանքները⁴: Բանն այն է, որ սույն կոմիտեի փոքրաքանակ աշխատակիցների ուժերից վեր էր պահակների միջոցով իրականացնել հնությունների պահպանության բազմաշերտ գործառնությունը, և որոշակի պարտավորություններ նաև դրված էին տեղական (շրջանա-յին) գործադիր մարմինների վրա: Սակայն ծավալվող հողաբաժանումների և տնտեսական աշխատանքների իրականացման հետևանքով հուշարձանները և հնագիտական տարածքները հաճախակի հայտնվում էին ոչնչացման վտանգի ներքո: Նման մի իրավիճակ ստեղծվեց *Արդվու հնագիտական շրջանի* հողերի շուրջ, երբ տեղի բնակիչներից մեկի և հողահատկացման հարցերով զբաղվող

1. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 10, թ. 13:

2. Նույն տեղում:

3. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ.10, էջ 9:

4. Նույն տեղում:

մարմնի կողմից կասկածի տակ էր առնվել դրա պատմական նշանակությունը, ու փորձ էր արվում տարածքը տնտեսական նպատակներով օգտագործելու: Այս կապակցությամբ Հնությունների պահպանության կոմիտեին հասցեագրված նամակներին ի պատասխան, կոմիտեի քարտուղար, հայտնի հնագետ Ա. Զալանթարը գրել է, որ դեռ 1910թ. «Հորիզոնի» 23-րդ համարում ճանաչվել էր Արդվու հնագիտական կարևորությունը՝ հիմնավորված պրոֆեսոր Ն. Մառի 1893 թ. կատարած դիտարկումներով: Ապա, գրությանը կից, Ա. Զալանթարը ներկայացրել էր «Տեղեկություններ Արդվու Հնագիտական շրջանի մասին», որի մեջ նշվում էր. «Արդվու հնագիտական շրջանը, վորը Նյուրթ ե դառել տարբեր կարծիքների՝ ընդգրկում է իր մեջ հին Արդվու ավերակները («բազերը»)՝ տարածված ներկա գյուղի հարթավայրային կողմում: Հին Արդվին ունեցել է <...> ծաղկման շրջաններ՝ V-VIII դդ., սակայն նրա բացառիկ նշանակությունը ավելի ուշ ժամանակին է վերաբերում, այն է XV-XVIII դարերին, յերե նա հանդիսացել է իբրեւ միակ կենտրոն քաղաքային յեւ կուլտուրական՝ ամբողջ վերին Հայաստանի համար, յեւ այդ մի ժամանակաշրջանում, վորի պատմությունը մենք չունենք, մեր պատմության ամենամուրթ շրջանն է այդ: Ամենակարեւոր աղբյուրն այդ ժամանակի պատմության համար՝ Արդվին է հանդիսանում: <...> Այստեղ գտնված ամեն մի իրը (իսկ դրանք շատ են գտնվում), բարձր թե ցածր կուլտուրայի գործ՝ կհանդիսանա այն ժամանակվա կյանքի բարձր աստիճանի արտահայտություն, քանի վոր սա յեղել է կենտրոնը: <...> Հնագիտական շրջանն ընդգրկում է բացառապես միայն այն հողամասը (ընդամենը միայն 4 դես.), վորի վրա դեռ պահվել են հին տների ավերակները, վորոնց թվում մի կոթող-ոբելիսկ II դարու, 3 խոշոր յեկեղեցիներ իրենց շուրջը ընդարձակ հանգստարաններով, յերկու ձիթանոց, ջրմուղ յեւ այլն: Թե ու՛ր է հասնում այդ վայրի հնությունը, յերեւում է այն փոքրիկ քարի կտորից, վոր մեկ արձանի մաս է յեւ դուրս է յեկել հիշածս ոբելիսկի տակից յեւ ունի սեպագրի նմանող նշանների մնացորդ: Վանքերից մեկը («Կարմիր վանք»), վոր մի նեֆով բազիլիկա է ու բարձր գեղարվեստական գործ, համարյա ամբողջ է մնացած (միայն տանիքը վնասված). Նա ամենահարմարն է վեր ածել թանգարանի՝ տեղի հնությանց բեկորների համար, վորպիսիք մոտ 20 կտոր վաղուց հետե յես հավաքել եմ յեւ գտնվում են այնտեղ»²: Ակնհայտ է, որ սույնով դրված էր նաև ամբողջական պատմական միջավայրերի պահպանման խնդիրը: Հետագայում Արդվին թերևս դուրս մնաց թանգարանացման գործընթացից, սակայն այն հիմք էր հստակեցնելու

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գործ 12, էջ 33:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ.12, թ. 34:

«հնագիտական շրջան» հասկացությունը: Վերջինս որոշակիորեն կիրառելի էր նաև Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին և նույնիսկ առանձին օրենքով նման կարգավիճակ էր ստացել Դվինի հնավայրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը 1919 թ. հունիսի 26-ին հաստատել էր «Օրենք Դվինի շրջանը հնագիտական շրջան հայտարարելու և 7.740 ռ. վարկ բանալու մասին»¹: Սակայն վերոհիշյալ դեկրետում ու դրանից բխող հնությունների պահպանության կոմիտեի նոր կանոնադրությունում հասկացությունը պաշտոնապես մեկնաբանվում էր: Վերջինիս 15-րդ կետում նշվում է. «Կոմիտեն վորոշում-գատում է Հնագիտական շրջանները, վորոնց մեջ մտնում յեն այն հողամասերը, վորոնք նախկին բնակության տեղեր յեն, պատմահնագիտական արժեք յեն ներկայացնում, յեվ ուր գետնի յերեսին կամ հողով ծածկված պահվել յեն հուշարձաններ կամ նոցա մնացորդներ-տնատեղեր (բազեր), պատեր, ջրմուղներ, գերեզմաններ յեվ այլն»²: Ապա 16-րդ կետում կրկնվում էր վերևում շարադրված դեկրետի 7-րդ կետն առ այն, որ հնագիտական շրջաններում հողբաժանում չի կատարվում, բացի հնագիտական աշխատանքներից՝ այլ գործունեություն չի թույլատրվում, իսկ 17-րդ կետում նշվում էր, որ կոմիտեն տեղերում առանձին հուշարձանների և հնագիտական շրջանների իրական պահպանությունը կազմակերպում է հատուկ պահակների միջոցով³: Սա արդի պատմամշակութային արգելոցների հայեցակարգային սկզբունքներից է, որի հիման վրա և ստեղծվում են պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանները՝ ինչպես տեղում պեղված առարկաները հուշարձանների մեջ պահպանելու ու ցուցադրելու եղանակով, այնպես էլ՝ նույն նպատակի համար հատուկ թանգարանային շենքերի կառուցմամբ: Ինչպես տեսանք, Անիի հնադարանի դեպքում երկուսն էլ միաժամանակ էին կիրառվում: Սակայն կոմիտեն առավել հակված էր առաջին եղանակին: Սույն կանոնադրության 18-րդ կետով հրահանգվում էր. «հուշարձանների շուրջն անխնամ թափված բեկորների յեվ այն բոլոր հնությունների պահպանության համար, վորոնք թեյեվ շարժված յեն իրենց բուն տեղից, բայց կապված յեն տեղի հետ, հիմնվում են Տեղային Հնադարաններ, բոլոր տեղերում, ուր կան այդպիսի հնություններ <....>»⁴: Ա. Զալանթարի հեղինակությամբ 1931 թ. հրապարակված հնությունների պահպանության կոմիտեի 7-ամյա գործունեությանը նվիրված հոդվածում հնադարանների և

1. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Մ. Ավետիսյան, Զ. Հովհաննիսյան, Ա. Չիլինգարյան, Եր., 1998, էջ 99:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ.10, թ. 23:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

հնագիտական շրջանների կազմակերպման հետևյալ պատկերն է տրված. «Մինչև այժմ տեղ. [ային] հնադարան-թանգարաններ հաջողվել է հիմնել և փրկել կորստից յեզակի արժեքներ-Դվինում, Թալինում, Զոփիսիմե-Չվարթնոցում, Գառնիում, Յերերույքում, Զաննավանքում, Զայրավանքում, Լոր-Բայազետում, Չոդում, Ուշականում, Կողպում, կազմակերպվում են՝ Սևանում, Ծաղկածորում, Նորադուզում, Մագրաներում, Փարպիում և «Քարերի թանգարանը» Պողոս-Պետրոսում (Յերեվան): Ընթացիկ հնգամյակում տեղ. [ային] թանգարաններ պլանով նախատեսված է կազմակերպել նոր 35 կարևորագույն կետերում»¹: Ապա հեղինակը առանձնակի անդրադառնում էր նաև «հնագիտական շրջանների» կազմակերպմանը, նշելով, որ դրանց «մասնագիտական վորոշման աշխատանքները Կոմիտեյի կողմից կատարվում են համաձայնեցված կերպով Զոդժողկոմատի գծով ամենուրեք տեղի ունեցող հողաբաժանման <...> աշխատանքների հետ: Մի շարք հնագիտական շրջաններ չափագրված և կարգի յեն բերված Կոմիտեյի կողմից (Դվինի, Արմավիրի, Արտաշատի, Գառնիի, Չվարթնոց- Զին Վաղարշապատի, Զոփիսիմեյի, Զաննավանքի, Ուշիի, Թալինի, Ամբերդի, Զաղարծնի, Յերերուքի, Գեղարդի, Սարդարի ապարանքի, Զաղբատ-Սանահինի, Զոբերի, Զոռոմայրի, Արդվի, Լոռի, Զնւանի, Կողպի, Գնդւազի, Ս. Խաչի, Ամաղու, Յեղեգիսի, Մոզի, Տաթևի, Բջնիի, Ծաղկածորի, նախապատմական պարսպված բնակատեղիների, քաղաքատեղիների, ամրոցատեղիների և այլն)»²:

Բերված թվարկումներից պարզ է, որ մի շարք տեղերում «տեղային հնադարանները» հիմնված էին «հնագիտական շրջանների» տարածքում և դրանց հետ կազմում էին մեկ ամբողջություն: Նման թանգարանացումը նաև մեկ այլ նպատակ էր հետապնդում. կանխարգելել խորհրդային հակակրոնական քարոզչության պայմաններում հոգևոր կառույցների ոչնչացումը և, դրանք թանգարանացնելով ու նորովի օգտագործելով, փրկել կործանումից: Եթե Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու դեպքում դա չօգնեց, ապա մյուս հուշարձանների հարցում սույն գործունեությունը հիմնականում հաջողություն ունեցավ:

Այսպիսով, հուշարձանների պահպանության ոլորտում դեռ 1920-ական թթ. թանգարանացումը դարձավ կայուն գործընթաց, որը սկզբում առավելապես դրսևորվեց հուշարձանների համալիրներում տեղից գտնված հավաքածուների, նաև հուշարձանախմբերի՝ պատմամշակութային միջավայրի

1. Զալանթար Ա., Զայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, էջ 91: Տե՛ս նաև ԶԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 120, թ. 4-5:

2. Զալանթար Ա., նշ. աշխ., էջ 92:

Լուսանկ. № 11 Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից, 1929 թ. Արտաշես Վրույրի լուսանկարում:

հատուկ կարգավիճակով առանձնացմամբ ու անխաթար պահպանմամբ: Սակայն կազմակերպվող հնադարանները հաճախ վերածվում էին տարբեր հավաքածուների պահպանության և գիտական սկզբունքներով ցուցադրման դասական թանգարանային օրինակների: Այս առումով հետաքրքրական էր 1930-ական թթ. Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու և շրջակա միջավայրի թանգարանացումը: Կ. Ղաֆադարյանի հոդվածում մանրամասն ներկայացվում են հուշարձանի թանգարանացման աշխատանքները, որի անմիջական մասնակիցն է եղել հեղինակը¹:

Պետականացվելուց հետո եկեղեցին՝ իր հարակից կառույցներով, մի որոշ ժամանակ ծառայել էր հնագիտական արշավախմբի աշխատանքային կարիքների, ապա այստեղ առանձին դահլիճում տեղափոխվել և ցուցադրվել են Չվարթնոցում պեղված հավաքածուները, որոնք հետո տեղափոխվեցին այստեղ կառուցված թանգարան:

Սակայն եկեղեցու հարակից շենքերում հավաքվել էին տարբեր հնավայրերից հնություններ, որոնք հիմք էին դարձել ստեղծելու «Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի Վաղարշապատի հնադարան-թանգարան»՝ վարիչի և հավաքարարի հաստիքներով: Հնադարանի հիմնական ցուցադրական

1. Ղաֆադարյան Կ., Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը, ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1142, թ. 1-11: Տե՛ս նաև Պողոսյան Դ., Կարո Ղաֆադարյանի «Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը» հոդվածը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 122, Եր., 2014, էջ 289-295:

տարածքներն էին եկեղեցին և հարակից կառույցները (տե՛ս լուսանկար № 11): 1936 թ. դրությամբ եկեղեցում ցուցադրությունը սկսվում էր հարավ-արևելյան մասից և պտույտով ավարտվում հյուսիս-արևելյան մասում. հնագիտական իրերով ներկայացված էին «Տոհմատիրական, խալդական, Արշակունյաց դարաշրջանները, Յնագույն քրիստոնեական ճարտարապետական արվեստը և Վիմական արձանագրությունները», որոնց զուգահեռ կային կրկնօրինակներ, լուսանկարներ, բացատրագրեր: Ցուցադրված էին ինչպես մոտակա հնավայրերում հայտնաբերված պեղածո նյութեր, այնպես էլ տարբեր հուշարձանների բեկորներ, ընդհուպ Գառնիի հեթանոսական տաճարի երկու խոյակները (տե՛ս լուսանկար № 12, 13, 14):

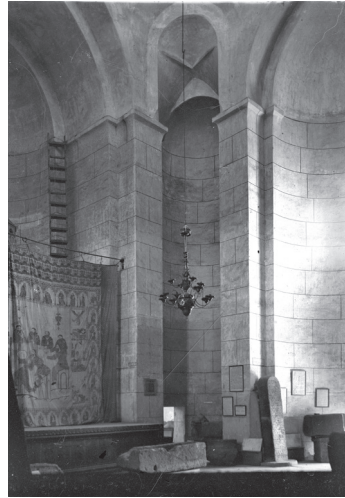

Լուսանկ. № 12 Հռիփսիմե եկեղեցու ներքին տեսքը 1930-ական թթ., երբ այնտեղ գործում էր Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը: Արտաշես Վրույրի կողմից արված լուսանկարը թույլ է տալիս լիովին պատկերացում կազմել Կ. Ղաֆադարյանի կողմից եկեղեցու ներսում կազմակերպված և նկարագրված ցուցադրության մասին:

Հարակից շենքում ցուցադրվում էին Չվարթնոցից բերված հնությունները և այլ վայրերից հավաքված նյութեր, օրինակ՝ Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու որմնանկարներից, Էջմիածնի սաղափե հնագույն դռները և այլն¹:

Հնությունների պահպանությունից և ցուցադրությունից զատ Կ. Ղաֆադարյանը ներկայացրել է նաև 1936թ. հուշարձանի վերանորոգման, ամրակայման աշխատանքները²: Հեղինակը գրում է. «սկզբում իբրև հնագետ նշանակվեցի հնադարանի կազմակերպիչ, բայց շուտով ստիպված յեղա ղեկավարելու նաև նորոգությունը <...>»³: Աշխատանքները պարունակել էին նաև բարեկարգման և

1. Նույն տեղում, թ. 1-7:
2. Նույն տեղում, թ. 8-11:
3. Նույն տեղում, թ. 10:

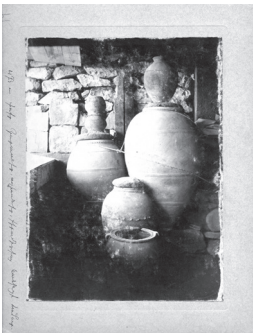
Լուսանկ. № 13-14 Հռիփսիմե եկեղեցու ներքին տեսքը հարավ-արևելքից 1930-ական թթ., երբ այնտեղ գործում էր Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը: Լուսանկարել է Արտաշես Վրոյրը:

անվտանգության ապահովման ձեռնարկումներ: Հռիփսիմեի հուշարձանախմբի թանգարանացման նկարագրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ հնադարանների ստեղծումը այնքան էլ արագ և արդյունավետ չէր ընթանում: Այնուհանդերձ դրանք դեռ 1930-ական թթ. ակտիվ աշխատանքներ սկսեցին տանել այցելուների հետ՝ նաև որոշակի ուսումնասիրությունների հիման վրա: Հետաքրքրական է ծանոթանալ նույն Հռիփսիմեի հնադարան «այցելողների հաշվառման անկետային թերթիկներին», որոնք խմբային այցելությունների համար էին կազմված և նպատակ ունեին պարզելու, թե այցելուները ո՞րտեղից են եկել, ո՞ր հիմնարկությունից, քա՞նի հոգով, ի՞նչ նպատակով, նրանց տպավորությունները և առանձին դիտողությունները¹:

Հնավայրի տարածքում թանգարան կառուցելու Անիի փորձը լավագույնս դրսևորվեց Չվարթնոցում, որտեղ պեղումներ էին ընթանում դեռ 19-րդ դ. 90-ական թթ.: Խաչիկ վարդապետ Դադյանի (1863-1936 թթ.), ապա հայտնի ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի (1864-1934 թթ.) ղեկավարությամբ 1900-ական թթ. սկզբից ծավալված պեղումներին զուգահեռ, հնավայրին կից կառույցի սենյակներից մեկում, ժամանակի ընթացքում ձևավորվել էր թանգարան, որը 1920-ական թթ. հենց այդպես էլ անվանվում էր:

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 327, թ. 6:

ՀԱՄԻՆ Լուսժողովմատի 1923 թ. մարտի 20-ի № 1138 հրամանով ստեղծվել էր «Չվարթնոց» հնագիտական վայրը, որի պահպանությանը հանձնված իրերի ակտից տեղեկանում ենք, որ սույն թանգարանում առարկաները ներկայացված էին «6 պահարանի (վիտրինա) և 8 բաց տարածքների (Էտաժերկա) մեջ¹։ Սակայն, դատելով ակտում առկա նկարագրությունից, սույն թանգարանը առավել պահոցի դեր էր կատարում, որտեղ մոտակա հուշարձանից պեղված առարկաները պատշաճ չէին պահպանվում, համակարգված և ցուցադրված չէին (տե՛ս լուսանկար № 15, 16)։ Ճարտարապետ Թ. Թորամանյանն իր 1924 թ. ապրիլի 11-ի զեկուցման մեջ այս թանգարանի մասին նշում էր. «առաջին անգամ մտանք թանգարանը, վորում տպավորությունը մեզ վրա վերին աստիճան աննպաստ յեղավ։ Գրեթե ուշագրավ վոչինչ չէ մնացած այնտեղ, ամեն ինչ անկարգ կերպով թափված, փշրված և փոշիներու մեջ կորած են։ Գոնե մինչև այսօր մնացած կարևոր բեկորները վերջնական կորուստից փրկելու համար, անհրաժեշտ է այժմյան թանգարան անվանված խարխուլ սենյակից տեղափոխել մի ուրիշ ապահով և պատսպարված տեղ, վորովհետև գարնանային անձրևային շրջանում, կարծում եմ, վոր մի քանի շաբաթների հարց է վերահաս փլուզման վտանգը։ Առաստաղը խիստած ու գոգավորված, արդեն թափվում են ծեփերն ու հողերը, պատուհանի ապակիները ջարդոտված, հյուսիսային պատի ցածի հարկի մեկ մասը փլված, վորու հետևանքով վերևի պատերը ճեղքված ու բացված են ...»²։

Լուսանկ. № 15 Մինչ 1930-ական թթ. Չվարթնոցում ցուցադրվող ջնարակած խեցեղենի նմուշները խաչիկ Դադյանի կազմած ալբոմում։

Լուսանկ. № 16 Մինչ 1930-ական թթ. Չվարթնոցում ներկայացված տարբեր չափերի կարասների և կավե տարաների ցուցադրման լուսանկարը խաչիկ Դադյանի կազմած ալբոմում։

1. ՀԱՄ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 9, թ. 1։

2. ՀԱՄ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1142, թ. 1։ Թորոս Թորամանյան «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության», աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, կազմ.՝ Կ. Ղաֆադարյան, Եր., 1948, էջ 214։

Լուսանկ. № 17 Հայաստանի ազգային արխիվում պահպվող այս լուսանկարը Խ. Դադյանի կողմից կազմված լուսանկարների ալբոմում է զետեղված և թերևս ներկայացնում է մինչ 1930-ական թթ. Հայաստանի պատմության թանգարանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետությանը նվիրված ցուցադրանքից մեկը, որտեղ ցուցադրված են նաև Չվարթոնցի պեղումներից հայտնաբերված բեկերոններ և այլ կոլոթեր: Ցավոք, դեռ մեզ չեն հանդիպել 1930-ական թթ. Հռիփսիմե եկեղեցում Չվարթոնցին նվիրված ցուցադրությունից և Չվարթոնցում կառուցված թանգարանային շենքում բացված գիտական ցուցադրությունից լուսանկարներ: Հավանաբար դրանք նման պիտի լինեին սույն լուսանկարում կազմակերպվածին:

Լուսժողովմատի 1924 թ. ապրիլի 17-ի № 141 հրամանով Չվարթոնցը հանձնվեց Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեին¹: Այնուհետև տեղում պահպանվող հավաքածուները տեղափոխվեցին Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու հարակից շենքի սրահներից մեկը, որտեղ դրանք «ցուցադրվեցին հատուկ բացատրականներով, լուսանկարներով և գծագրերով միասին և մինչև Չվարթոնցում հատուկ թանգարանային շենք պատրաստելն այդ դահլիճը համարվում էր Չվարթոնցի հնադարանի բաժանմունք, վորտեղ Չվարթոնցի ավերակները դիտելուց հետո կարելի յեր նրա կանգուն վիճակի ճարտարապետության մասին վորոշ գաղափար կազմել»² (տե՛ս լուսանկար № 17): Բարեբախտաբար Հայաստանի ազգային արխիվի 1063 ֆոնդում պահպանվել են Կ. Ղաֆադարյանի մեքենագիր երկու հոդվածները Հռիփսիմեի հնագիտական թանգարանի և Չվարթոնցի առաջին գիտական ցուցադրության կազմակերպման ընթացքի մասին: Եթե առաջին թանգարանը 1940-ական թթ. լուծարվել է, ապա Չվարթոնցի թանգարանը 1937 թվականից ի վեր

1. ՀԱԱ, ֆ.1063, ց. 1, գ. 9, թ. 4:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1142, թ. 1:

որոշակի վերափոխումներով այսօր էլ գործում է իր հիմնադրման վայրում: Կ. Ղաֆադարյանը կարևորում էր թանգարանի դերն այցելուի կողմից բացօթյա պահպանվող հուշարձանների վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու գործընթացում: Հեղինակը 1937 թ. բացված Զվարթնոցի սոր գիտական ցուցադրությունը նկարագրելիս նշում էր, որ սկզբնապես մեկ ցուցասրահ զբաղեցնող (70 քմ) թանգարանը «ծառայում է միայն նրա (Զվարթնոցի) ավերակներին և նրա հետ առնչություն ունեցող մյուս հուշարձաններին <...> (տե՛ս լուսանկար № 18): Աշխատել ենք նյութերը ցուցադրել այնպես, վոր այցելուն, ավերակներ դիտելուց հետո, իր մտքում գտնի մի շարք հարցեր, այն է՝ տաճարի սկզբնական տեսքի, ներքին հարդարանքի, կառուցման ժամանակի, ճարտարապետության առանձնահատկությունների և այլնի վերաբերյալ հարցերի պատասխանները կարողանա գտնել հենց թանգարանում»¹: Թանգարանի ցուցադրությունն ուներ հստակ թեմատիկ կառուցվածք. «Ներածական մաս», «Զվարթնոցի ճարտարապետությունը», «Ճարտարապետության ազդեցությունը», «Զվարթնոցի արձանագրությունները», «Կենցաղային իրեր», «Մատենագիտական հիշատակություններ»²: 1939 թ. կազմված և չհրատարակված այս հոդվածում նաև հետևյալ դիտարկումն էր արվում. «Զվարթնոցը Հայկական ԽՍՀ հուշարձանների մեջ առայժմ միակն է, վորը ունի ոժանդակ թանգարան, վորտեղ կարելի է ավերակներից ստացած տպավորությունները ամբողջացնել:

Լուսանկ. № 18 Զվարթնոցի թանգարանային շենքի կառուցումը (թերևս՝ 1936-1937 թթ.):

1. Ղաֆադարյան Կ., Զվարթնոցի թանգարանը, ՀԱՍ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 1143, թ. 2:
2. Ցուցադրության մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս նույն տեղում, թ. 4-18:

Կոմիտեն ձեռնարկել է նման թանգարաններ հիմնելու նաև մեր մի քանի կարևոր ճարտարապետական հուշարձաններում, ինչպիսիք են, որինակ՝ Գեղարդավանքը, Սանահինը, Կեչառիսը, Զաղարծինը, Սևանը և այլն. բայց՝ թանգարանները վերջնականապես դեռևս ձևավորված չեն, վորովիետև առանց սեփական հաստիքի և տվյալ թանգարանում աշխատող մասնագետների, դժվար է վայելուչ թանգարան հիմնել և պահպանել: <....> Տեղական հնադարան-թանգարանները մեծ դեր ունեն կատարելու մեր պատմական հուշարձանների պահպանության, հավաքման, արժեքավորման և անցյալից ժառանգությունը մասսայականացնելու գործում <....>»: Հոգվածի վերջում Կ. Ղաֆադարյանը ներկայանցում է նաև բացօթյա պահպանվող հատվածների որոշակի ցուցադրման, ամրակայման, տարածքի բարեկարգման, ինչպես նաև քարաբեկորները խոնավ գետնից բարձրացնելու, ավտոկայանատեղի ստեղծելու աշխատանքների մանրամասները:

1930-ական թթ. գիտական թանգարան ունենալու խնդիրը կարևորվում էր նաև դրա լուսավորական, կրթական, նույնիսկ քարոզչական ակտիվ հանրային դերակատարությամբ: Եթե Անիի հնադարաններում ցուցադրության կազմակերպումը հիմնականում պայմանավորված էր պեղված նյութերի համապատասխան համակարգմամբ և պահպանմամբ, ապա արդեն Հռիփսիմեի հնագիտական թանգարանում, որի մի մասը Չվարթնոցի հատվածն էր, ընդգծվում էր այցելուի կողմից հուշարձանի՝ թանգարանային ցուցադրության միջոցով համակողմանի ընկալման խնդիրը: Այս շրջանում էր, որ լայն թափով սկսվեցին պատմամշակութային ժառանգության պահպանությանը զուգահեռ դրանց նպատակային ցուցադրման աշխատանքներ կազմակերպվել: Մի գործունեություն, որի ակունքներում էր կանգնած բազմավաստակ հնագետ, թանգարանային գործի երախտավոր Կարո Ղաֆադարյանը, ով 1936 թ. Հռիփսիմեի հնագիտական թանգարանի, ապա Չվարթնոցի տարածքում 1937 թ. կառուցված փոքրածավալ թանգարանի ցուցադրությունների հեղինակն էր²: Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտը (նախկին Հնությունների պահպանություն կոմիտե) 1935թ. ապրիլի 3-ին կայացած խորհրդակցության ժամանակ հաստատել էր «Ժամանակավոր կանոններ շրջանային կոմպլեքսային թանգարանի»³: Այս փաստաթղթի 2-րդ կետում հստակ տիպային կառուցվածք

1. Ղաֆադարյան Կ., Չվարթնոցի թանգարանը, թ. 10-9:

2. Տես նաև Պողոսյան Դ., Կարո Ղաֆադարյանի թանգարանագիտական բնույթի աշխատանքները, «Խոսքով Կոտակից մինչև Կարո Ղաֆադարյան» հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին, գեկուցումների հիմնադրություն, Եր., 2017, էջ 79-81:

3. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 176, թ. 1:

Էր առաջադրվում շրջանային թանգարանի համար, որի հիմնական բաժիններն էին՝ «Քնության յեվ ժող. տնտեսության», «Կուլտուրայի պատմության» և «Ազգագրական»։ Ընդ որում կուլտուրայի պատմության բաժինը ցուցադրելու էր «անցյալի կուլտուրայի նյութական մնացորդները, հուշարձանների բեկորները, շրջանի հուշարձանների նկարները, չափագրությունները յեվ հատակագծերը, շրջանի պատմական դեմքը պարզող բոլոր տեսակի նյութերը, հեղափոխական շարժումները յեվ այլն»¹։ Այնուհանդերձ, կոմպլեքսային թանգարաններն առավելապես նման էին արդի երկրագիտական թանգարաններին։ 1940 թ. հրատարակված մեկ այլ գրքույկում նշվում էր, որ «այժմ Խորհրդային Հայաստանում մենք ունենք **շրջանային հնագիտական պատմական թանգարաններ** միմիայն Վաղարշապատում, վրոնցից մեկը Վաղարշապատի շրջանային հնագիտական պատմական թանգարանն է (Նախկին, այսպես կոչված, Հռիփսիմեի հուշարձանին կից) և մյուսը՝ Չվարթնոցի թանգարանը (տե՛ս լուսանկար № 19)։ Այս թանգարանները հսկայական աշխատանք են կատարել շրջանի անցյալի պատմության ամենակարևոր և արժեքավոր մնացորդները

Լուսանկ. № 19 «Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի Նախկին ընդհանուր տեսքը արևելքից (թերևս 1940-ական թթ.)։ Լուսանկարում 1937 թ. կառուցված թանգարանային շենքը որոշակի նմանություն ունի 1909 թ. Անիում կառուցված «Քարեդարանին»։ Սույն թանգարանի շենքը պահպանվեց մինչև 1980-ական թթ. և 1988 թ. ներառվեց Նոր, շուրջ չորս անգամ ընդարձակ կառույցի մեջ։

1. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 176, թ. 1:

հավաքելու, ցուցադրելու և պահպանելու գործում <...> Յեկեղյով այս փորձից և գործի կարևորությունից՝ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից 1939 թ. նոյեմբերին վորոշում ընդունեց և հանձնարարեց պատմական հուշարձանների կոմիտեին նման թանգարաններ կազմակերպել Հայաստանի տասը շրջաններում»¹: Նիստի քաղվածքի 2-րդ կետում նշվում էր. «Առաջարկել ՊՀԴ կոմիտեին, հնադարան-թանգարաններ կազմակերպել հետևյալ շրջաններում՝ Ալավերդի-Ախթալա, Սևան, Ծաղկաձոր, Կիրովական, Աշտարակ, Ստեփանավան, Գորիս, Ն. Բայազետ, Դիլիջան», իսկ 5-րդ կետով՝ «բոլոր պատմական հուշարձանները ձևավորել հակակրոնական բովանդակությամբ»²: Ըստ այդմ՝ ՀԽՍՀ լուսժողկոմատին կից պատմական

Լուսանկ. № 20 «Կեչառիս» վանական համալիրի Կաթողիկե եկեղեցուց հատված թերևս 1930-40-ական թթ.: Երևացող պատի վրա փակցված ցուցանակում Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից հրապարակված «ԱԶԴ»-ն է՝

հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1940 թ. տարվա աշխատանքային պլանում նախատեսվում էր հնադարան-թանգարաններ կազմակերպել.

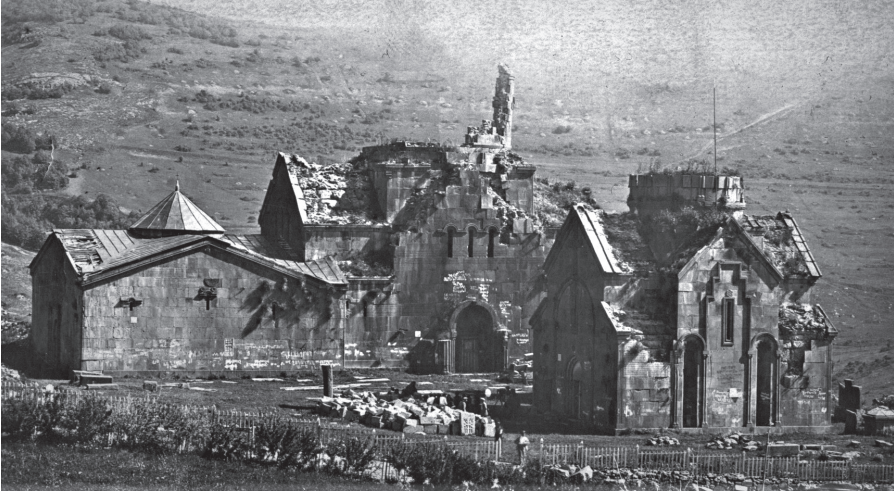
«1. Աշտարակի շրջան - Ոհանավանքում; 2. Ալավերդու շրջան - Սանահինում, Ախթալայում; 3. Դիլիջանի շրջանում - Հաղարծինում; 4. Գորիսի շրջակայքում; 5. Ն. Բայազետի շրջանում - զմբեթավոր Նախկին եկեղեցու շենք; 6. Ախտալի շրջան - Կեչառիսի հնադարան-թանգարանը կանոնավորել և հարստացնել նոր եքսպոնատներով (տե՛ս լուսանկարներ № 20, 21); 7. Ստեփանավանի շրջակայքում (զմբեթավոր յեկեղեցու շենքում); 8 Սեվանի շրջանում - Սեվանի կղզում յեղած հնադարան-թանգարանը կանոնավորել և հարստացնել նոր եքսպոնատներով (տե՛ս լուսանկար № 22); 9. Կիրովական քաղաքում - յեղած հնադարան-թանգարանը կանոնավորել և հարստացնել նոր եքսպոնատներով և գույքով»³:

1. Դարյան Վ., Հնագիտական թանգարանները յեվ պատմական հուշարձանների պահպանության խնդիրները, Յերեվան, 1940, էջ 16:

2. Նույն տեղում, էջ 35-36:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 399, թ. 5:

4. «ԱԶԴ»-ի բովանդակությունը. «ՀՍԽՀ ԺՈՂԿՈՍԽՈՐՀԻ ԴԵԿՐԵՏՈՎ ([123]) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՏՎԱԾ ԲՈԼՈՐ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱԶՄՈՒՄ ԵՆ ՊԵՏ. ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ [ԵՎ/ՈՎ] ԴՐԱՏՑ ՓԱՅՏՆՈՂՆԵՐԸ ՅԵՆԱԹԱՐԿՎՈՒՄ ԵՆ ԶԵՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏԿՈՒԹՅԱՆ[.] ՈՒՍՏԻ ԲՈԼՈՐ ԶՆՆԱԶԱՅԻՆԵՐԸ ՀՐԱԿԻՐԿՈՒՄ ԵՆ ՈՒՇԱԴԻՐ[.] ԽՆԱՍՔՈՎ ԿԵՐԱԲԵՐԿԵԼ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ-ԿԱՆԳՈՒՆ - ԹԵ ԿԵՐԱԿ - ԸՆԿԱԾ ԲԵԿՈՐՆԵՐԸ-[ԵՎ Դ] ԴՐԱՏՑ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՎՈՐԵՎԵՂ ՎՆԱՍԱՐԱՐ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՆԿԱՏԵԼՈՒ ԴԵՊՔՈՒՄ ԱՆՍԻԶԱՊԵՍ ՏԵՐԵԿԱՏԵԼ ՏԵՂ[.] ԿԱՐԶԱԿԱՆ ՍԱՐԽԻՆՆԵՐԻՆ ԿԱՄ ԱՆՍԻԶԱԿԱՆՈՐԵՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ՅԵՐԵՎԱՆ [անընթեռնելի բառեր, հավանաբար՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒԹՅԱՆ] ԿՈՄԻՏԵ

Լուսանկ. № 21 «Կեչամիս» վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը թերևս 1920-40–ական թթ.: Լուսանկարի դարձերեսին պահպանվել է Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կնիքը: Այդ տարիներին փաստորեն համալիրը ուներ հնադարանի կարգավիճակ և լուսանկարի առաջին պլանում նկատելի է մեկ վայրում խմբավորված խաչքարերի բեկորներ:

Լուսանկ. № 22 Արա Վրույրի կողմից 1930 թ. արված այս լուսանկարում պատկերված են Սևանա կղզու այն կառույցները, որոնց մեջ թերևս գործել է «Սեվանի կղզու հնադարան-թանգարանը»:

1930-ական թթ. կեսերից «հուշարձան» հասկացությունը զգալի ընդլայնվեց և սկսեց կիրառվել «հնություն» բնորոշմանը զուգահեռ, ապա՝ նաև փոխարեն: 1934 թ. մայիսի 10-ի ՀԽՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի «Հնությունների (պատմահնագիտական հուշարձանների) պահպանության մասին» համապատասխան հրահանգի 1-ին կետում նշվում էր. «պատմահնագիտական հուշարձաններ են համարվում անցյալի կուլտուրաների անխտիր բոլոր նյութական մնացորդները, վորոնք պատմության համար ունեն առանձին արժեք: Բոլոր այդ մնացորդները գտնվում են գետնի յերեսին կամ հողով ծածկված, ինչպիսին են՝ հնագույն բնակատեղիներ, քարայրներ, ջրանցքներ, հնագույն կամուրջներ, կրոնական կառուցվածքներ (յեկեղեցի, վանք, մատուռ, ուխտատեղիներ, խաչարձաններ), պաշտվող ծառեր, պորտաքարեր, դամբարաններ, կուրգաններ, գերեզմանոցներ, մեգալիթյան հուշարձաններ (մենհիրներ, կրոմեխներ և դոլմեններ), քանդակագործության և նկարչության պատմության վերաբերյալ մնացորդներ (ֆրեսկոներ, որմնանկարներ, հին յուղաներկ նկարներ, վիմաքանդակներ, բոլոր լեզուներով արձանագրություններ, խաչքարեր, տապանաքարեր, կոթողներ և այլն), ամեն տիպի տնային կահկարասիների մնացորդներ (կավից, քարից, մետաղից), անցյալին պատկանող արտադրական գործիքներ (քարից, վոսկրից, մետաղից, փայտից), հին դրամներ, արդուզարդի իրեր (ուլունքներ, մատանիներ, ապարանջաններ, մանյակներ, զենքեր, ռազմական կացիներ, նետեր, աղեղներ, վահաններ, նիզակներ սրեր և այլն), գրավոր մնացորդներ (ձեռագրեր, ձեռագիր հմայիլներ, արխիվային վավերագրեր և այլն), հին առևտրական ճանապարհների վերաբերյալ մնացորդներ, քարվանսարաններ և այլն, ընդհանրապես անցյալից մնացած ամեն մի առարկա»¹: Այս փաստաթղթում «հնագիտական շրջաններ» և «հնադարան-թանգարաններ» բնորոշումները և մյուս դրույթները հիմնականում կրկնում էին 1923 թ. ընդունված դեկրետի դրույթները:

Սակայն, ինչպես տեսանք, 1930-ական թթ. վերջից հնադարան-թանգարանները դարձան շրջանային հնագիտական թանգարանների ցանցի կազմակերպման նախադրյալ, որոնց հիմքում շեշտադրվում էին արդեն ոչ թե զուտ առանձին հուշարձան-կառույցների ու դրանց շրջակա միջավայրի թանգարանացումը, այլև՝ շրջանների կտրվածքով հնությունների հավաքման, պահպանման և ներկայացման խնդիրները: Նշվում էր, որ «շրջանային

1. Բարխուդարյան Ս., Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Ցերեվան, 1935, Հավելված, էջ IX-X:

հնագիտական թանգարանները պետք է պատկերացնեն շրջանի անցյալի պատմությունը - հասարակական հարաբերությունները և հետագա պատմական շրջանները - այն կոթողներով, պատմական հուշարձաններով, վորոնք գոյություն ունեն տվյալ շրջանում, վորոնք կանգուն են կամ հայտնաբերված են հնագիտական պեղումների ժամանակ <....> Վոր շրջանում ասես, վոր չկան պատմական կոթողներ, հին դամբարաններ, խալոյան հուշարձաններ, ֆալուսներ, վիշապներ, հին դրամներ, հին կամուրջներ, բազմաթիվ հին արձանագրություններ, ձեռագրեր, հին բնակավայրեր, պատմական ամրոցներ, ինչպես նաև բազմաթիվ պատմական իրեր և արժեքավոր բեկորներ: Յուրաքանչյուր շրջանում, յերբ այս բոլորը խնամքով կհավաքվեն, միանգամայն հնարավոր կլինի այն գիտական վերամշակման յենթարկելուց հետո կազմակերպել թանգարանի գիտական եքսպոզիցիան-ցուցադրումը»¹: Շեշտվում էին նաև նման թանգարանների կարևոր դերը և կուլտուր-կրթական, հակակրոնական, քարոզչական նշանակությունը: Առանձնացնելով թանգարանը կամ հնադարանը հուշարձանից՝ դրա, որպես «ուսումնադաստիարակչական հիմնարկի» առջև այլևս խնդիր կար հավաքելու և մասսայականացնելու հուշարձանների բեկորները կամ հայտնաբերված հավաքածուները²: Այս կերպ արդեն գործ ունենք առավել դասական թանգարանային տիպի հետ, որի գործնական ոլորտում թանգարանացված հուշարձան-կառույցը ոչ թե առաջնային նշանակություն ունի, այլ շատ դեպքերում հարմարեցվում է տարբեր թանգարանային հավաքածուների որոշակի սկզբունքով ցուցադրմանը: Այս առումով թեն նշվում էր, որ «...յուրաքանչյուր հուշարձան, որտեղ ուզում է այն լինի, նույնպես հնագիտական մի թանգարան է», և որ «բոլոր հուշարձանները պետք է այնպես ձևակերպվեն, վոր այցելուն լրիվ պատկերացում ունենա տվյալ հուշարձանի ծագման, ժամանակի, պատմական դերի, ճարտարապետական արժեքի, պահպանության նպատակի մասին և այլն», այնուհանդերձ, պետք էր «ձևավորել այդպիսի հուշարձանները հակակրոնական բովանդակությամբ, պատռել «սրբավայրերի» շուրջը հորինած կրոնական շղարշը <....> զանազան բացատրական տախտակներով, դիագրամներով, նկարներով և վերջապես մասսայական դասախոսություններ կազմակերպելու միջոցով»³: Շրջանային հնագիտական թանգարանների կազմակերպումը, բացի հուշարձան-կառույցներից, առաջարկվում էր նաև այլ շենքերում, իսկ թանգարանների

1. Դարյան Վ., նույն տեղում, էջ 14-15:

2. Բարխուդարյան Ս., նույն տեղում, էջ 93:

3. Դարյան Վ., նույն տեղում, էջ 18-19:

ցուցադրության հիմքում նախատեսվում էր ունենալ «գիտական եքսպոզիցիոն պլան»՝ հազեցած «հակակրոնական բովանդակությամբ»¹: Այս առումով շրջանային մարմիններին առաջարկվում էին տիպային թեմատիկ պլաններ՝ հետևյալ ենթաբաժիններով. պատմական, դամբարանային, պաշտամունքային, արտադրության գործիքների, կենցաղային իրերի, արդուզարդի, ճարտարապետական կառուցվածքների, քանդակագործության և նկարչության, գրավոր հիշատակարանների, հրատարակված գրականության²: Հետաքրքրական էր Կ. Ղաֆադարյանի կողմից կազմված և որպես նախագիծ առաջարկվող «Աշտարակի շրջանային հնագիտական-պատմական թանգարանի ցուցադրության պլանը»՝ նախատեսված 7-րդ դարի Կարմրավոր եկեղեցում ցուցադրության կազմակերպման համար: Պլանը բաղկացած էր երեք բաժիններից՝ «I. Ներածական, II. Նախնադարյան, III. Ֆեոդալական»³ (տե՛ս լուսանկար № 23):

Լուսանկ. № 23 Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու ընդհանուր տեսքն արևելյան ճակատից: Սբ. Աստվածածին եկեղեցուն (7-րդ դ.) կից երևացող շինությունը կառուցվել է 19-րդ դ. երկրորդ կեսին: Այն 1950-ական թթ. եկեղեցու բարեկարգման աշխատանքների ընթացքում քանդվել է: Կ. Ղաֆադարյանի ցուցադրական պլանը վերաբերվում էր նաև այս կառույցին:

1. Նույն տեղում, էջ 21-22:

2. Նույն տեղում, էջ 23-28:

3. Նույն տեղում, էջ 31-33:

Թանգարանային հավաքածուներից զատ ցուցադրության միջոցների թվում էին շրջանում առկա հուշարձանների լուսանկարները, հատակագծերը, դիագրամները, բացատրագրերը, քարտեզները և այլն: Հնադարան-թանգարանների հայեցակարգային փոփոխությունը, ինչպես տեսանք, մի շարք սկզբունքներով հեռու էր արգելոց-թանգարաններին բնորոշ սկզբունքներից, թեև «հուշարձան» հասկացությունը լայն էր մեկնաբանվում՝ ընդգրկելով շարժական և անշարժ պատմամշակութային ժառանգությունը, որի թանգարանային օգտագործումը հաճախ հենց հուշարձանների պահպանության գործառույթների շարքում էր: Այսուհանդերձ հնադարան-թանգարանների ստեղծումը հանդիպում էր մի շարք խոչընդոտների: 1940 թ. հունվարի 15-ին Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանին ուղղված գրությամբ լուսժողկոմի տեղակալ Ալբերտ Մելիք-Փաշայանը և ՊՀԴ կոմիտեի փոխնախագահ Դանիել Դանիելյանը տեղեկացնում էին, որ «Հայկական ԽՍՀ պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեն մի շարք միջոցառումներ ե ձեռք առել, վորպեսզի շրջաններում եղած պատմա-ճարտարապետական նշանակություն ունեցող հուշարձանները պահեստ դարձնելուց ազատել և այնտեղ կազմակերպել հնադարան-թանգարաններ»: Սակայն զբաղեցրած հուշարձանների ազատելու հարցում «ձեռք առած միջոցները բոլոր շրջաններում չէ, վոր նպատակին հասել են»: Ապա թվարկվում էր 6 շրջաններում գտնվող հիմնականում եկեղեցիներ, որոնք շրջանների ղեկավարների կողմից անհիմն պատճառաբանությամբ ձգձգվում էին ազատել, խնդրում էին կարգադրել գործկոմների նախագահներին ի կատար ածել 1939 թ. վերոհիշյալ որոշումը¹:

Արդի պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և հատկապես նրա հիմքը կազմող արգելոցների նախնական տարբերակները **հնագիտական շրջաններն** էին, որոնք, ինչպես վերևում տեսանք, սկսեցին կազմակերպվել 1920-ական թթ. սկսած և ենթադրում էին արդեն ամբողջական պատմամշակութային միջավայրերի պահպանություն: Նման ձևակերպմամբ այս հասկացությունն առկա էր հուշարձանների պահպանության ոլորտում խորհրդահայ իշխանությունների կողմից ընդունված 1920-1940-ական թթ. կարևոր օրենքներում և փաստաթղթերում: Մասնավորապես Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին կից ճարտարապետության գործերի վարչության 1946 թ. հունվարի 30-ի № 3 հրամանով կազմված «Հայկական ՍՍՌ-ի տերիտորիայում գտնվող ճարտարապետական եվ պատմական հուշարձանների պահպանության,

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 278, թ. 7:

ուսումնասիրության եվ օգտագործման կարգի մասին» հրահանգում, որը հիմնված էր Հայկական ԽՍՀ ժողովոմիտորիի 1944 թ. հոկտեմբերի 18-ի № 648 որոշման վրա, սահմանվում էր (կետ 11). «խմբական հուշարձաններ ունեցող վայրերը, ինչպես նաև հին քաղաքատեղիները, գյուղատեղիները և առհասարակ բնակավայրերը համաձայն Հայկական ժողովոմսովետի հաստատած ցուցակի և սահմանների համարվում են **հնագիտական շրջաններ**, որտեղ օրենքով արգելվում են հողօգտագործման և ամեն տեսակի գյուղատնտեսական և շինարարական աշխատանքներ:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Հնագիտական շրջանների սահմանները որոշվում է պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի, շահագրգռված կազմակերպության և տեղական իշխանության ներկայացուցիչների կազմած հանձնաժողովը:

Բ. Բացառիկ դեպքերում հնագիտական շրջաններում եղած հողամասերի օգտագործումը կատարվում է Պատմական Հուշարձանների Պահպանության Կոմիտեի թույլտվությամբ, հատուկ պայմանագրի միջոցով¹:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ նշված փաստաթղթերի ռուսերեն թարգմանություններում «հնագիտական շրջանները» թարգմանվում էին որպես «археологические заповедники», որի արդի կիրառությունը «հնագիտական արգելոցներ» ձևակերպմամբ է²: 1931 թ. Աշխարհաբեկ Քալանթարը նշում էր 29 «չափագրված և կարգի բերված» հնագիտական շրջանների անուններ³, որոնցից շատերն իրենց մեջ ունեին հիմնված հնադարան-թանգարաններ: Հետագայում ևս այս միտումը շարունակվեց. հնադարան-թանգարաններ հիմնականում ստեղծվում էին «խմբային հուշարձաններ ունեցող վայրերում»: Այսուհանդերձ, հնագիտական շրջանների սահմանների հստակեցման և դրանց ցուցակի կազմման աշխատանքները ևս արդյունավետ ընթացք չունեին: Զիչ չէին դեպքերը, երբ հնագիտական շրջաններում մոտակա բնակիչները ապօրինի գործունեություն էին ծավալում: Այսպես, 1936 թ. Հոկտեմբերյանի շրջգործկոմի նախագահին ուղղված նամակում պատմական Արմավիրի խոշոր գիտական արժեքն էր հիմնավորվում և նշվում, որ տեղի գյուղերի բնակիչները քանդումներ են կատարում հնագիտական շրջան հանդիսացող հուշարձանախմբի տարածքում, առաջարկվում էր մասսայական աշխատանք տանել հուշարձանի պահպանության ուղղությամբ⁴: ՀԽՍՀ լուսժողովմատի պատմության և

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 288, թ. 3:

2. Նույն տեղում, թ. 6:

3. Քալանթար Ա., Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, էջ 92:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 231, թ. 51:

գրականության ինստիտուտի տնօրեն Հայկ Գյուլիքեվիյանի 1936 թ. մարտի 2-ի մեկ այլ նամակ ուղղված էր Ղամարլուի շրջգործկոմի նախագահին՝ միջոցառումներ ձեռնարկելու և դադարեցնելու «Դվինի հնագիտական շրջանի քանդումները և ամրացնելու պահպանությունը»¹: Հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1939 թ. նախատեսվող աշխատանքների ծրագրում նշված էր հետևյալը. «նկատի ունենալով, վոր հնագիտական շրջանները և նրանց սահմանները ճշգրիտ չեն վորոշված կոմիտեի կողմից ու հաստատված համապատասխան մարմինների կողմից, վորի հետևանքով վորոշ տեղերում հնագիտական վայրերը քանդվում են, 1939 տարվա ընթացքում ուսումնասիրել և սահմանները վորոշել հետևյալ հնագիտական վայրերի. 1. Գառնիի հուշարձանի, 2. Լոռի քաղաքատեղի, 3. Հաղարծինի հուշարձանի, 4. Արմավիր քաղաքի և 5. Յերվանդաշատ քաղաքի, 6. Առաքելոց վանք-գյուղատեղի. Իջևանի շրջան»²: Այսուհանդերձ, 1940-ական թթ. կեսերից հուշարձանների պահպանության ոլորտում ձեռնարկված միջոցառումների շրջանակներում բավականին աշխատանքներ տարվեցին հնագիտական շրջանների կազմակերպման ուղղությամբ: Մասնավորապես, 1948 թ. կազմված ցուցակով արդեն հանդիպում ենք առավել կարևոր 123 հնագիտական շրջանների հերթականությանը, որոնք հայտարարված էին «արգելափակիչ վայրեր» (տե՛ս աղյուսակ 1)³:

Փաստորեն հնագիտական շրջանները սկսեցին վերածվել առավելապես այսօր հուշարձանների պահպանության ոլորտում կիրառվող «հուշարձանների պահպանական գոտիների», իսկ դրանցից «կարևորագույնները»՝ «արգելափակիչ վայրերի» կամ արդի եզրով՝ «արգելոցների», որոնք արդեն հատուկ պահպանության կարգավիճակ էին ենթադրում:

Ինչպես տեսնում ենք, արգելափակիչ վայրերը հիմնականում ընդգրկում էին հուշարձանների համալիրներ և դրանց հարող ամբողջական պահպանվող գոտիներ, որոնցից մի քանիսը նաև ունեին հնադարան-թանգարաններ (Զվարթնոց, Հռիփսիմե, Սանահին, Սևանի վանք և այլն): Սակայն արդեն իսկ 1940-ական թթ. սկսվեց նաև «ապաթանգարանացման» որոշակի գործընթաց, մասնավորապես եկեղեցական համալիրների հանձնումը Էջմիածնի կաթողիկոսությանը, դրանց նախնական գործառույթների որոշակի վերականգնումը: Այս առումով աչքի ընկնող օրինակ էր Հռիփսիմեի հնադարանի լուծարումը, որի 110 ցուցանմուշները հանձնվեցին Պատմության պետական թանգարանին⁴:

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 231, թ. 54:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 342, թ. 7:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 428, թ. 1-4:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 256, թ. 39-40:

Քննարկվող ժամանակահատվածում թեև «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը դեռևս կիրառելի չէր, սակայն հուշարձանների պահպանության և օգտագործման ոլորտում շրջանառվող այլ ձևակերպումներն արդեն իսկ կրում էին այն հիմնական սկզբունքները, որոնք բնորոշ են արդի արգելոց-թանգարանների կազմակերպմանը: Անիի հնադարանից սկզբնավորված հնությունների պահպանման, ուսումնասիրման, ցուցադրման եղանակները, որոնք նորովի արժևորվեցին Հայաստանի առաջին և խորհրդային հանրապետությունների պետական քաղաքականությամբ, երևան բերեցին ժառանգության պահպանության այն հիմնական մոտեցումները, որոնք հետագայում հիմք դարձան հուշարձանների հիմքով արգելոց-թանգարանների ցանցի ձևավորման համար: Նման մոտեցումների շարքին կարող ենք դասել.

- Հուշարձանների՝ իրենց պատմական միջավայրում ու բոլոր բաղադրատարրերով համալիր պահպանությունը, գիտական ուսումնասիրությունը և այդ նպատակով հնադարանների կազմակերպումը:
- Հուշարձանների և շրջակա միջավայրի արդյունավետ պահպանությունը, վերականգնումը, ցուցադրումը ապահովելու նպատակով դրանց իրավական կարգավիճակի հստակեցումը և սահմանազատումը՝ հանձնիս հնագիտական շրջանների, հնագիտական արգելափակիչ վայրերի կազմակերպման:
- Հուշարձանների համալիր թանգարանացմամբ դրանց կրթամշակութային նշանակության առանձնակի կարևորումը և լուսավորչական նպատակներով օգտագործումը՝ ի դեմս տեղային հնադարան-թանգարանների և հնագիտական շրջանային թանգարանների, ցուցադրությունների կազմակերպման, այցելուների հետ տարվող նպատակային աշխատանքների:
- Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման ոլորտում հատուկ պահպանվող հուշարձանախմբերի և թանգարանացված հուշարձանների հիմքով կենտրոնացված կառավարման համակարգի ձևավորումը:

ՀՀ տարածքում արգելոց-թանգարանների կազմակերպման մասնագիտական հիմքերը սկսեցին խմորվել առավելապես 1950-ական թթ.¹: Վերջինս ինչ-որ կերպ կապված էր նաև հետպատերազմյան խորհրդային իրականության մեջ մեծաքանակ ավերված հուշարձանների վերականգնման և թանգարանացման գործընթացի հետ²: 1940-ական թթ. վերջում սկսեց կիրառվել

1. Այս մասին տես նաև՝ Պողոսյան Դ., «Թանգարան թանգարանի մեջ» հայեցակարգը. Հայաստանի արգելոց-թանգարանների ստեղծման գործընթացը 1950-1960- ական թթ., Մեծամորյան ընթերցումներ I: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2017, էջ 364-377:

2. Каменецкий И. С., Каулен М.Е., Музеефикация памятников, Российская Музейная Энциклопедия, Т. 2- М.,

«ճարտարապետական արգելավայր» հասկացությունը, որն ի տարբերություն մի կարճ ժամանակ գործածության մեջ եղած «արգելափակիչ վայր» եզրին, փորձ էր հստակեցնելու հուշարձանների խմբային պահպանության որոշակի հատուկ կարգավիճակը, սակայն այս երկու եզրերն էլ մասնագիտական ոլորտում երկար ժամանակ զուգահեռ կիրառվում էին: ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին կից ճարտարապետական գործերի վարչության ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1949 թ. օրացուցային ծրագրում խնդիր կար վերջնականապես հստակեցնելու այն հուշարձանները, որոնք պետք է հայտարարվեին արգելավայրեր¹: Նույն թվականին մշակվեցին մի շարք ճարտարապետական արգելավայրերի (ռուսերենով՝ архитектурный заповедник) 10 կետերից բաղկացած տիպային կանոնադրությունները և դրանց հատուկ՝ «ճարտարապետական արգելավայրի» կարգավիճակի տրման հիմնավորումները: Սույն կանոնադրական դրույթները փորձենք ներկայացնել Նորավանք վանական համալիր օրինակով (տե՛ս լուսանկար № 24):

Լուսանկ. № 24 «Նորավանք» վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից, թերևս 1950-ական թթ.:

2001, ս. 390.

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 451, թ. 3:

1. «Վանական համալիր Ամաղու Նորավանք» պետական ճարտարապետական արգելավայրը հանդիսանում է համամիութենական հուշարձան և գտնվում ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին կից ճարտարապետական գործերի վարչության ենթակայության ներքո:
2. Արգելավայրի և դրա պահպանական գոտու սահմաններում արգելվում է որևէ նոր կառույցների կառուցումը, ինչպես նաև արդեն գոյություն ունեցողների վերակառուցումը կամ հիմնանորոգումը, բացառությամբ այն աշխատանքների, որոնք իրականացվում են ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնման ընթացքում:
3. «Վանական համալիր Ամաղու Նորավանք» պետական ճարտարապետական արգելավայրի վարչատնտեսական ղեկավարումն իրականացվում է ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետին կից ճարտարապետական գործերի վարչության ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից: Արգելավայրը ղեկավարում է արգելավայրի վարչությունը, որն աշխատում է ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից ճարտարապետական գործերի վարչության ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի ցուցումներով և հսկողությամբ: Արգելավայրի հուշարձանների ընդհանուր գիտական ղեկավարումը և հաշվառման, պահպանություն և վերականգնման վիճակի հսկողությունն իրականացվում է Զաղաքաշինության նախարարության ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության վարչության կողմից:
4. Արգելավայրի վարչության ներքո գտնվող տարածքը որոշվում է Ամաղու-Նորավանք վանական համալիրի քարե պատնեշների սահմաններում: Պահպանական գոտու սահմանները որոշվում է հետևյալ կերպ. արևմտյան և հարավային կողմերից՝ Ամաղու գետի կիրճի զառիթափերով, հյուսիսային կողմից՝ Ամաղու գետի ժայռոտ կիրճի ափով, արևելյան կողմից՝ կիրճի զառիթափ եզրի հատվածով և ուղիղ, աղբյուրով դեպի քարափ: Արգելավայրի պահպանական գոտու սահմաններում բոլոր բարեկարգման և տարածքի օգտագործման աշխատանքները կարող են իրականացվել միայն արգելավայրի վարչության թույլտվությամբ:
5. Արգելավայրի տարածքում գտնվող ճարտարապետական հուշարձանների թվին պատկանող բոլոր շինությունները և կառույցները գտնվում են արգելավայրի վարչության հաշվեկշռում և օգտագործվում թանգարանային և հասարակական-մշակութային նպատակներով:

6. Արգելավայրի վարչությունը հանդիսանում է գիտահետազոտական և մշակութալուսավորական հաստատություն, իր առջև դրված հետևյալ խնդիրներով.
- ա) Արգելավայրի ճարտարապետական հուշարձանների անձեռնմխելի-
ության պահպանությունը;
 - բ) Արգելավայրի պատմաճարտարապետական հուշարձանների և դրանց
հետ կապված գեղանկարչական և կիրառական արվեստի ստեղծագոր-
ծությունների ուսումնասիրությունը, համապատասխան օրենսդրական
ընթացակարգի հնագիտական պեղումների իրականացումը, արգելավայրի
որջ տարածքի հետազոտումը;
 - գ) Գիտական էքսկուրսիաների անցկացմամբ, հանրամատչելի հրատա-
րակություններով և այլ միջոցներով բնակչության ծանոթացումն արգե-
լավայրի և դրա ճարտարապետական հուշարձանների պատմությանը,
նշանակությանը և ՄՍՄԴ ժողովուրդների ընդհանուր մշակույթի պատմության
համար:
 - դ) Արգելավայրի տարածքում իրականացվող գիտահետազոտական աշ-
խատանքները համաձայնեցնել այլ գիտական հաստատությունների հետ:
7. Արգելավայրի վարչությունը ղեկավարում է արգելավայրի տնօրենը:
Արգելավայրի տնօրենը նշանակվում է ՀՍՄԴ Մինիստրների սովետին
կից ճարտարապետական գործերի վարչության ճարտարապետական
հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից:
8. Արգելավայրի միջոցները գոյանում են բյուջետային հատկացումներից:
9. «Վանական համալիր Ամաղու Նորավանք» պետական ճարտարապետական
արգելավայրն օգտվում է իրավաբանական անձի իրավունքից, ունի իր
գինանշանով կնիք և դրոշմակնիք:
10. Արգելավայրը կարող է լուծարվել միայն ՀՍՄԴ Մինիստրների սովետի որոշ-
մամբ¹:

Մեջ բերված կանոնադրությանը կից ներկայացվում էր նաև Նորավանք
ճարտարապետական համալիրն արգելավայր հռչակելու հիմնավորումը,
մասնավորապես՝ տարածքի բնական գեղատեսիլ տեսարժան վայրերը, հուշար-
ձանախմբի բաղադրիչները, դրանց պատմամշակութային բովանդակությունը և
ճարտարապետական առանձնահատկությունները, իսկ վերջում ուղղակի նշվում

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 441, թ. 4-6:

Էր. «հուշարձանախմբի գիտական նշանակությունը և արժեքն առաջացնում է հատուկ պայմանակարգով պահպանության անհրաժեշտություն, ըստ որի նպատակահարմար է այն հայտարարել արգելավայր (заповедник)»¹: Նման եղանակով կազմված կանոնադրություններ և բացատրական առաջարկ-հիմնավորումներ կան «Կոտայքի արգելավայր» պետական արգելավայրի (Տրդատաբերդ ամրոցի և Գեղարդ վանական համալիրի հիման վրա)»², «Լոռի-Բերդ քաղաքատեղի ճարտարապետական արգելավայրի»³, «Դիլիջան» ճարտարապետական արգելավայրի» (Հաղարծին և Գոշավանք վանական համալիրների ներառմամբ)⁴; «Սանահին-Հաղբատի վանքերի» պետական ճարտարապետական արգելավայրի»⁵ ստեղծման համար, և հաճախ հիմնավորումները պայմանավորվում են հուշարձանների վատ պահպանության, տնտեսական նպատակներով օգտագործելու կանխման և այլ հիմնախնդիրներով: Իսկ 1951թ. արխիվային փաստաթղթերից մեկում հանդիպում ենք 15 ճարտարապետական հուշարձան-արգելավայրերի ռուսերենով կազմված ձեռագիր ցուցակի (տես աղյուսակ 2)⁶:

Այսպիսով 1940-ական թթ. վերջից հուշարձանների թանգարանացումը որոշակիորեն հստակեցվեց «ճարտարապետական արգելավայր» հասկացությամբ, որը ենթադրում էր առավելապես պատմաճարտարապետական համալիրներն իրենց շրջակա միջավայրով, այդ թվում նաև շարժական հավաքածուներով, հատուկ կարգավիճակով պահպանությունը, դրանց գիտահետազոտական և լուսավորչական նպատակով օգտագործումը: Այս շրջանում փաստորեն մշակվեցին «in situ» թանգարանացման այն հիմնական սկզբունքները, որոնք արդեն այսօր ավանդական կարող են համարվել ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության ոլորտում⁷: Այնուհանդերձ, ինչպես աղյուսակ 2-ից պարզ է, արգելավայրեր հայտարարված «միութենական նշանակության հուշարձանները» հիմնականում վանական համալիրներ էին, որոնք պետք է վերածվեին որոշակի սպասարկման և ցուցադրական գործառնություններով գիտահետազոտական և կուլտուր-լուսավորական թանգարանների, իրենց անձնակազմով ու աշխատանքային պայմաններով: Մի

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 441, թ. 7-8:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 443, թ. 1-24:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 445, թ. 1-2:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 447, թ. 1-5:

5. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 449, թ. 25-26, 45-47:

6. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 465, թ. 1-4:

7. Պողոսյան Դ. Ա., ՀՀ բացօթյա թանգարանների ստեղծման ավանդական և արդի մոտեցումների շուրջ, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2013, էջ 24:

գործընթաց, որը սկսվել էր դեռ 1930-ական թթ., սակայն դանդաղ էր ընթանում և ուղղակի արտահայտվում էր հենց հուշարձանների ներսում հնադարանթանգարանների կազմակերպման աշխատանքների շարունակմամբ կամ հուշարձաններին կից թանգարանների կառուցմամբ: Ընդ որում շարժական հավաքածուները ևս հուշարձան հասկացության ենթատեքստում էին դիտարկվում: Փաստորեն, եթե ելնենք այն համոզմունքից, որ «հուշարձանների թանգարանացման» (музеефикация) իբրև թանգարանային գործունեության ուղղության մասին կարելի է խոսել այն ժամանակ, երբ հասարակությունը, ցանկանալով պահպանել անշարժ հուշարձանը, դրա մեջ կամ շրջակայքում հիմնում է թանգարան»¹, ապա 1950-ական թթ. խորհրդահայ իրականության մեջ դա գործնական ուղղություն էր հուշարձանների պահպանման և կառավարման մասնագիտական ոլորտում: 1950 թ. Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի գործունեության տարեկան հաշվետվության 5-րդ կետում, «ճարտարապետական հուշարձաններին կից թանգարաններ» ենթաբաժնի ներքո տեղեկանում ենք, որ Հաղարծինում գործող թանգարանի համար պատրաստվել էին տարբեր նյութեր, ինչպես նաև կազմակերպվել ցուցադրություններ Սանահինի, Հաղարծնի, Գեղարդի, Կեչառիսի և Չվարթնոցի կից թանգարաններում²: Նույն կառույցի 1952 թ. հաշվետվության մեջ, «Ճարտարապետական հուշարձաններին կից հնադարաններ» ենթաբաժնում նշվում էր գործող Չվարթնոցի, Ծաղկածորի, Սանահինի, Գեղարդի, Հաղարծնի և Սևանի հուշարձաններին կից հնադարանների տեքստերը օտար լեզուներով թարգմանելու անհրաժեշտության մասին³: 1956թ. ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի շինարարության և ճարտարապետության գործերի պետական կոմիտեի Հուշարձանների պահպանության բաժնին ենթակա էին 13 նման թանգարաններ⁴: Հետաքրքրական էր հուշարձանների օգտագործման և կառավարման մեկ այլ տարբերակ: Համամիութենական նշանակության և վերոհիշյալ արգելավայրերի ցանկում ընդգրկված Հաղարծնի վանական համալիրը Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի 1959 թ. ապրիլի 30-ի ՆՈ. 272 կարգադրության հիման վրա և նույն թվականի մայիսի 19-ին կազմված ակտով հանձնվում էր Էջմիածնի կաթողիկոսությանը, «որպես ամառանոց»: Պատմական հուշարձանների պահպանությունը դրվում էր Ամենայն Հայոց

1. «Թանգարան» ասելով այստեղ նկատի ունենք դասական թանգարանային շինությունը, որը ենթադրում է հավաքածուներ, մշտական ցուցադրություն, համապատասխան անձնակազմ: Стр. Российская Музейная Энциклопедия, Т. 2- М., 2001, с. 391.

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 462, թ. 13:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 480, թ. 8:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 616, թ. 1:

կաթողիկոսության վրա, թողնելով Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի շինարարության և ճարտարապետության կոմիտեի վրա Հաղարծնի ընդհանուր վերահսկողության իրավունքը¹:

Այսուհանդերձ, արդեն 1960-ական թթ. խնդիր կար վերանայելու և նորովի կազմակերպելու հուշարձանների պահպանության և դրա ենթատեքստում թանգարանացման գործունեությունը, կարիք կար հստակեցնելու նաև հուշարձանների առանձին տիպերը: 1963 թ. «Հնությունների պահպանության կոմիտեի 40-ամյակը» անվանումով հորեյանական զեկուցման մեջ նշվում էր, որ «...հուշարձանների ցուցակը ներկայումս ի տարբերություն 1-ին ցուցակի 80 հուշարձանի, պարունակում է իր մեջ 2469 ճարտարապետական ու հնագիտական անուն...»²: Սակայն սույն զեկուցումից պարզ էր դառնում, որ դրանց թանգարանացման և արգելավայրերի ստեղծման առումով գործունեությունը պասիվ ընթացք ուներ: Նշվում էր, որ «հուշարձանների այն մասը, որն ունի առավել մեծ պատմահնագիտական նշանակություն և որը հայտարարված է «արգելափակիչ վայր» պահանջում են հատուկ պահպանություն» և դրա հետ կապված կատարվել էին բարեկարգման հետևյալ աշխատանքները՝ Ծառատունկ - Հաղպատում, Հաղարծնում, Չվարթնոցում, Ծաղկաձորում, Սանահնում Ախթալայում, Խորանաշատում: Պարսպապատվել էին՝ Կեչառիսը, Կարմրավորը, Ներքին Թալինը, Հաղպատը, Սանահինը, Ախթալան: Ծանապարհային աշխատանքներ էին կատարվել՝ Հաղարծնում, Գոշավանքում, Չվարթնոցում, Գառնի-Գեղարդի ուղղությամբ³:

Դրությունը փոխվեց 1960-ական թթ. երկրորդ կեսին և 1970-ական թվականներին. հուշարձանների պահպանության, վերականգնման և օգտագործման նոր մի ալիք սկսվեց: «1970-ական թվականների կեսից սկսեցին ավելանալ պետական հատկացումները Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի (1968 թ.) և հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ գիտաժողովի (1978 թ.) առթիվ»⁴: 1966 թ. կազմված հնգամյա պլանով նախատեսվում էր հուշարձանների տարածքում թանգարաններ կառուցել կամ վերակառուցել՝ Գառնիում (1967 թ.), Չվարթնոցում (1968 թ.), Հաղարծնում (1969 թ.), Մարմաշենում (1970 թ.)⁵: Այնուհանդերձ արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացի համար առավել մեծ կարևորություն ունեցավ Երևանի հիմնադրման

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 657, թ. 1:

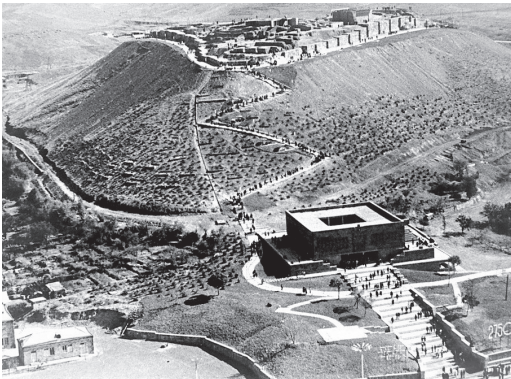
2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 703, թ. 4:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 703, թ. 7:

4. Հարությունյան Վ. Մ., Հայրենի կոթողների նոր ճակատագիրը, Եր., 1982թ., էջ 27:

5. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 766, թ. 11:

պատմության թանգարանի ստեղծումը ուրարտական Էրեբունի կամ Արին-բերդ հնագիտական հուշարձանին կից և դրա երկու մասնաճյուղերը Շենգավիթում և Կարմիր-Բլուրում¹: Նույն թվականին արդեն իսկ կազմվել էր կանոնադրություն «Շենգավիթ, Կարմիր-բլուր, Արին-բերդ, Կաթողիկե, Չորավոր, Ս. Յովհաննես, Աստվածածին, Ս. Հակոբ եկեղեցիներ-հուշարձանների տերիտորիաների արգելափակիչ վայր համարելու մասին» և դրանց հիմնավորումներն ու իրականացվելիք խնդիրները՝ հիմնականում կրկնելով վերևում բերված տիպային տարբերակը²: 1968 թ. մեծ շուքով նշվող Էրեբունի-Երևան 2750-ամյակի հոբելյանական միջոցառումների կիզակետում հայտնված թանգարանի բացման արարողությունը և ամրակայված ամրոցի ստորոտին ներդաշնակված թանգարանն իր յուրահատուկ ճարտարապետական ոճով (հեղինակներ՝ Շմավոն Ազատյան, Բաղդասար Արզումանյան, Արա Հարությունյան), թեմատիկ թանգարանային ցուցադրությամբ (հեղինակ՝ Լավրենտի Բարսեղյան) արդեն իսկ հիմնադրումից հետո դարձավ արգելավայրերում ստեղծված կամ «մասնաճյուղ թանգարանների» կառավարման կենտրոն կամ միացյալ տնօրինություն, որի շրջանակներում 1986 թ. նույնիսկ գործում էր թանգարանային աշխատանքների գիտամեթոդական բաժին³ (տե՛ս լուսանկարներ № 25, 26):

Լուսանկ. № 25 Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի ընդհանուր տեսքը 1968 թ.:

Լուսանկ. № 26 Հատված Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի առաջին գիտական ցուցադրությունից:

1. Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի 1968 թ. մայիսի 24-ի № 225 որոշումը Երևան քաղաքի հիմնադրման պատմության թանգարան կազմակերպելու մասին, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1968, մայիս, էջ 124 - 126:
2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 805, թ. 1-9:
3. Մանրամասն տե՛ս Փիլիպոսյան Ա., Էրեբունի, Հուշարձան տարեգիրք, հատոր Ա, Եր., 1987, էջ 114-116:

Երեբունի թանգարանի 1969 թ. հաստատված կանոնադրության մեջ արգելավայրի տարածքում թանգարանի դերը բարձրանում էր. այն օժանդակ գիտալուսավորական գործառույթից, ինչպես մինչ այդ Չվարթնոցի կամ այլ հուշարձանների ներսում ստեղծված թանգարանների դեպքում էր, անցնում էր դասական թանգարաններին բնորոշ ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի: Այսպես, Երեբունու առաջին կանոնադրությունը հետևյալ տեսքն ուներ.

1. «Երեբունի» թանգարանը հանդիսանում է գիտալուսավորական հիմնարկ, որտեղ պահպանվում են ուրարտական «Երեբունի» քաղաքի (Արինբերդ հնավայր մ.թ.ա. 8-րդ դար) վերաբերյալ հնագիտական ու պատմական տեղեկությունները ու պեղումներով հայտնաբերված հնագիտական նյութերը:
2. «Երեբունի» հնավայրը, որը կազմված է թանգարանից և միջնաբերդի հնագիտական մնացորդներից, հանդիսանում է Հայկական ՍՍՀ Պետշինի կոլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության արգելավայրը:
3. «Երեբունի» հնավայրին առնթեր են՝ Կարմիր բլուրի և Շենգավիթի թանգարան-ֆիլիալները՝ իրենց արգելավայրերով:
4. «Երեբունի» թանգարանը՝
 - ա) Հավաքում և պահպանում է հինավուրց «Երեբունի» քաղաքի վերաբերյալ բոլոր տեսակի պատմական, հնագիտական ու ժամանակակից նյութերը:
 - բ) Կազմակերպում է տվյալ նյութերի ցուցադրումն այցելուներին:
 - գ) Անց է կացնում իր պրոֆիլին համապատասխան մասսայական դասախոսություններ՝ դպրոցականների, աշխատավորության ու տուրիստների համար:
 - դ) Պատրաստում է հրատարակության համար ուղեցույցներ, կատալոգ ու թանգարանի գործունեության հետ կապված այլ նյութեր:
 - ե) Թանգարանն ունի իր պրոֆիլին համապատասխան գիտական գրադարան:
5. Թանգարանը ղեկավարում է դիրեկտորը, որը պատասխանատու է թանգարանի և նրա ֆիլիալների գործունեության, ֆոնդերի, գույքի, արգելափակիչ վայրերի ու ծառատունկերի համար:
6. Թանգարանի դիրեկտորը նշանակվում է Հայկական ՍՍՀ Պետշինի կողմից Կոլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության միջնորդությամբ:
7. Դիրեկտորը համարվում է իրավական անձ, ունի շտամպ, կնիք և հաշվարկային հաշիվ բանկում:

8. Թանգարանի գիտական քարտուղար, գլխավոր գյուղատնտես, հաշվապահ նշանակվում է դիրեկտորի կողմից՝ համաձայնեցվելով Պետշինի կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության հետ: Արգելավայրի մյուս աշխատողները նշանակվում են դիրեկտորի կողմից:
9. Թանգարանի և նրա ֆիլիալների գործունեությունն իրագործվում է համաձայն տարեկան պլանի, որը հաստատվում է Պետշինի կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության կողմից:
10. Թանգարանին առընթեր, դիրեկտորի նախագահությամբ, գործում է գիտական խորհուրդ, որի կազմը ներկայացնում է թանգարանի դիրեկտորը և հաստատվում Հայկական Պետշինի կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության կողմից:

ԳԻՏԱ-ՊԱՅՊԱՆՍԱՆ ԳՈՐԾԸ

11. Թանգարանի ամբողջ պատմահնագիտական նյութերը կազմում են նրա հիմնական ֆոնդը, որը մտնում է ՍՍՀՄ թանգարանային ֆոնդի մեջ:
12. Թագարանը բացի իր հիմնական ֆոնդից ունի նաև գիտա-օժանդակ նյութեր, որը կազմվում է՝ ֆոտոլուսանկարներից, մուլյաժներից, մակետներից և գծագրերից:

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

13. Թանգարանի միջոցները գոյանում են մուտքի վճարից, որը օգտագործվում է թանգարանի էքսպոզիցիայի հարստացման և նրա պահպանման կարիքների համար:

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

14. Թանգարանի և նրա ֆիլիալների գործունեության մասին կազմվում է տարեկան հաշվետվություն և ներկայացվում է ըստ սահմանված ձևի ոչ ուշ մինչև յուրաքանչյուր տարվա հունվարի 20-ը Պետշինի կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչությանը:

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԼՈՒԾԱՐՔԸ

«Էրեբունի» թանգարանը լուծարքի է ենթարկվում Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի որոշմամբ.

ՀԻՄՔ. – ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետի 1948 թ. հոկտեմբերի 14-ի նո. 3898 «Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության միջոցի մասին» օրենքը¹:

Առանձին մշակվեց նաև հուշարձաններին կից թանգարան ֆիլիալների կանոնադրություն՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 831, թ. 1-3:

«Հուշարձաններին կից ստեղծվող թանգարան ֆիլիալները հանդիսանում են կուլտուր-լուսավորական հիմնարկներ և առնչվում են Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի Պետշինի Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության տնօրինության տակ գտնվող «Էրեբունի» թանգարանին:

Ֆիլիալ-թանգարանները ղեկավարվում են «Էրեբունի» թանգարանի դիրեկցիայի» կողմից նշանակված ֆիլիալի վարիչ-էքսկուրսավարների կողմից: Ֆիլիալի վարիչները նշանակվում են Հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության համաձայնությամբ: Մնացած աշխատակիցները (պահակներ, հավաքարարներ) նշանակվում են «Էրեբունի» թանգարանի դիրեկցիայի կողմից՝ ֆիլիալների վարիչների համաձայնությամբ:

Թանգարան-ֆիլիալները հավաքում և պահպանում են տվյալ հուշարձանին, ինչպես և նրա շրջապատի պատմաճարտարապետական հուշարձաններին վերաբերվող բոլոր տեսակի նյութերը (գրականություն, լուսանկարներ, գծագրեր, քարտեզներ, ցուցանմուշներ և այլն), որոնք և կազմում են նրանց հիմնական ֆոնդը:

Թանգարան-ֆիլիալները հուշարձանների մեջ կազմակերպում են գոյություն ունեցող նյութերի ցուցադրումն այցելուներին, ինչպես և անց են կացնում իրենց պրոֆիլին համապատասխան դասախոսություններ դպրոցականների, աշխատավորության և տուրիստների համար:

Թանգարան-ֆիլիալները ղեկավարող ֆիլիալի վարիչ-էքսկուրսավարները պատասխանատու են ֆիլիալի ողջ գործունեության, ֆոնդի և գույքի համար:

Ծանոթություն. - Թանգարան-ֆիլիալները ենթակա են «Էրեբունի» թանգարանին և կարող են լուծարվել ենթարկվել նրա որոշմամբ¹:

Փաստորեն, նախկինում հուշարձանների հիման վրա կազմակերպված և նախատեսվող հնադարան-թանգարանների մեծ մասը դարձան Էրեբունու մասնաճյուղ-թանգարանները: Նորաստեղծ թանգարանն իր կառուցվածքով և գործառնություններով նաև օրինակ դարձավ մյուս նմանատիպ թանգարանների համար:

Դեռ 1967 թ. սկսվեց «Մեծամոր» հնավայրի թանգարանացման գործընթացը, որով սկզբում՝ 1968 թ., թանգարանի վերածվեց Վերին Չեյվա գյուղի հին

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 831, թ. 18:

ջրաղացի շենքը¹: Սակայն 1970 թ. իր դռներն այցելուների առջև բացեց Մեծամորի հնավայրի տարածքում կառուցված նոր հնագիտական թանգարանի շենքը (ճարտարապետ՝ Մակաբե Մանվելյան)² (տե՛ս լուսանկարներ № 27, 28): Վերջինս, ինչպես նաև Հառիճի հուշարձանախմբի հիման վրա կազմակերպված թանգարանը, դարձան Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի մասնաճյուղերը: Այս թանգարանը փաստորեն Չվարթնոցից և Էրեբունուց հետո երրորդ թանգարանային շենքն էր, որը հնագիտական հուշարձանին կից էր կառուցվում՝ շրջակա հնավայրի հետ կազմելով մեկ ամբողջություն: Ցավոք, այս փորձառությունը հետագայում շարունակություն չունեցավ, թեև նման ծրագրեր մշակվեցին նաև հետագայում: Օրինակ, 1976 թ. կազմված «Գառնի ամրոց-թանգարանի տարածքի ճարտարապետական - նախագծման որոշման» եզրակացությունից տեղեկանում ենք, որ նախատեսված էր հուշարձանախմբի հիման վրա կազմակերպել «բացօթյա թանգարան»՝ ներառելով հատուկ թանգարանային շենք, ավտոկանգառ, հուշանվերների տաղավար, վարչական մաս և այլն³:

Լուսանկ. № 27 «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանը և հնավայրում ընթացող պեղումները 1980-ական թթ.:

Լուսանկ. № 28 Հատված «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանի առաջին գիտական ցուցադրությունից, 1970-ական թթ.:

Այսպիսով, 1960-ական թվականներից ծավալված հուշարձանների պահպանության, վերականգնման, օգտագործման լայնածավալ գործունեության շրջանակներում թանգարանացման գործընթացները և հատուկ կարգավիճակով պահպանությունն արդեն կայուն գործնական ուղղություններ էին: Դրանք

1. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի 1967 թվականի դեկտեմբերի 24-ի № 611 որոշումը Մեծամորում հնագիտական թանգարան կազմակերպելու մասին, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1967, դեկտեմբեր, էջ 126:

2. «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Եր., 2010, էջ 9:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1027, թ. 4:

ենթադրում էին հուշարձանախմբերին և դրանց հարող տարածքներին արգելավայրի կամ արգելափակիչ վայրի հատուկ կարգավիճակի շնորհումը, ապա, կախված հուշարձանի տիպից, դրանց ներսում թանգարան-մասնաճյուղերի հիմնումը կամ հնավայրերին կից առանձին թանգարանային շենքերի կառուցումը: Այս շրջանում «հուշարձան» հասկացության օրենսդրական նոր մեկնաբանությունն ու տիպային դասակարգումը, հանրության ակտիվ ներգրավումը հուշարձանների պահպանության գործում, մասնագիտական քննարկումները ներառում էին նաև հուշարձանների թանգարանային օգտագործման հիմնախնդիրները: Այսպես, 1968թ. դեկտեմբերի 28-ի Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության «Հանրապետությունում կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության վիճակի մասին» որոշման մեջ քննադատվում էր հուշարձանների պահպանման և օգտագործման ուղղությամբ եղած արդյունքները¹: 1969 թ. հուլիսի 17-ին արդեն ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց օրենք «Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության մասին»: Վերջինիս 2-րդ հոդվածում «հուշարձան» հասկացությունը մասնավորեցվում էր 5 տիպերով.

«ա) **ճարտարապետական հուշարձանները.** ճարտարապետական անսամբլներ և կառուցվածքների կոմպլեքսներ, որոնք պետական մեծ նշանակություն ունեն, ճարտարապետության, այդ թվում արդի ճարտարապետության աչքի ընկնող առանձին գործեր, հնադարյան քաղաքային կենտրոններ, քաղաքացիական և պաշտամունքային շենքեր, ամրոցներ, վանքային կոմպլեքսներ, եկեղեցիներ, արտադրական կառուցվածքներ, իջևանատներ, կամուրջներ, հնադարյան ճարտարապետական կառուցվածքների ավերակներ, դամբարաններ, վերերկրյա հուշարձաններ ու մահարձաններ, խաչքարեր, ինչպես նաև դրանց հետ կապված մոնումենտալ նկարչության, քանդակագործության, դեկորատիվ-կիրառական և պարտեզա-պուրակային արվեստի գործեր.

բ) **հնագիտական հուշարձաններ.** նախնադարյան մարդու կացավայրերը, քարանձավներ և բնակարաններ, հնադարյան բնակավայրեր, քաղաքատեղեր, գյուղատեղեր, հնադարյան գերեզմանատներ, հանքահորեր և շահագործված հանքարաններ, հողաթմբեր, խրամներ, ոռոգման ջրանցքների ու ճանապարհների հետքեր, հնադարյան վերերկրյա հուշարձաններ (դոլմեններ, մենհիրներ, կրոմեխներ), ժայռերի վրա փորագրված մակագրություններ, բրածո

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 804, թ. 1-6:

կենդանիների գտնվելու վայրեր, ինչպես նաև գտնված հնադարյան առարկաներ ու մետաղադրամներ.

գ) պատմական հուշարձաններ. ՍՍՀ Միության ժողովուրդների կյանքի կարևորագույն պատմական իրադարձությունների, հեղափոխական շարժման, քաղաքացիական պատերազմի և Հայրենական մեծ պատերազմի, սոցիալիստական շինարարության հետ կապված կառուցվածքներ ու վայրեր, պետական և քաղաքական ականավոր գործիչների, ժողովրդական հերոսների կյանքի ու գործունեության հետ կապված մեմորիալ նշանակության հուշարձաններ, նրանց գերեզմանները, տեխնիկայի, ռազմագիտության, տնտեսության ու կենցաղի պատմության հուշարձաններ.

դ) արվեստի հուշարձաններ. քանդակագործական, նկարչական և գծանկարչության գործեր, մանրանկարներ, կուլտուրայի հուշարձանների հետ կապված դեկորատիվ արվեստի կառուցվածքներ և առարկաներ, կիրառական արվեստի առարկաներ.

ե) գրական հուշարձաններ. հնադարյան և միջնադարյան ձեռագրեր, տպագիր հին գրքեր և հրատարակություններ, ականավոր գրողների, գիտության, կուլտուրայի ու հասարակական գործիչների ձեռագրեր և նրանց արխիվները¹։ Ընդ որում, նախկինում կիրառվող «հնագիտական շրջան» հասկացության փոխարեն սույն օրենքի 5-րդ հոդվածում իրավական մեկնաբանություն էր ստանում «արգելավայր» եզրը՝ հետևյալ կերպ. «Գիտական, պատմական կամ գեղարվեստական հատուկ նշանակություն ունեցող կոմպլեքսային բնույթի կուլտուրայի հուշարձանները կարող են Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի որոշմամբ հայտարարվել արգելավայրեր, որոնք պահպանվում են դրանցից յուրաքանչյուրի մասին Հայկական ՍՍՀ կառավարության կողմից հաստատվող հատուկ կանոնադրության հիման վրա»²։

Սույն օրենքով հուշարձանների նշյալ տիպային դասակարգումը բնականաբար ենթադրում էր նաև թանգարանացման տարբեր մոտեցումներ և առհասարակ հուշարձանների թանգարանային օգտագործման վերաբերյալ քննարկումների ակտիվացում։

Այսպիսով «կուլտուրայի հուշարձանը» ներառում էր այսօր արդեն տարանջատ համարվող մշակութային ժառանգության անշարժ և շարժական

1. Տե՛ս Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության օրենքը կուլտուրային հուշարձանների պահպանության մասին, Եր., 1969, էջ 3-4:

2. Նույն տեղում, էջ 5:

բոլոր հիմնական դրսևորումները, որոնք հատկապես արգելավայրերի դեպքում վերածվում էին տեղում համալիր պահպանման տարածքների՝ իրենց կազմում ունենալով շարժական հավաքածուների վրա ստեղծված դասական թանգարաններ: Այսուհանդերձ վերևում բերված արգելավայրերի կանոնադրություններից պարզ է դառնում, որ դրանք իրենք ևս թանգարանային գործառույթներով և խնդիրներով հատուկ պահպանվող ամբողջական հուշարձանախմբեր էին: Կախված հուշարձանների տիպից՝ այս դեպքում կա՛մ հուշարձան համարվող շարժական հավաքածուներ էին հայտնվում նորակառույց դասական թանգարանային շինության մեջ, կա՛մ հակառակը, անշարժ հուշարձաններն էին վերածվում արգելավայրի ցուցադրման օբյեկտները: Մեր խնդրո առարկա հանդիսացող արգելոց-թանգարանների առումով ուսումնասիրման առանցքում են երկու եղանակների համադրման փորձերը կամ կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության «թանգարան թանգարանի մեջ» (արտահայտությունը պատկանում է ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանին) տարբերակը:

ՊԱՏՄԱՍՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ- ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ՑԱՆՑԻ ՁԵՎԱԿՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1970-1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.

ՀԽՍՀ 7-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 5-րդ նստաշրջանում (1969 թ.) մի խումբ պատգամավորներ հուշարձանների պահպանության վերաբերյալ առաջարկներով ելույթ ունեցան, որոնց հիման վրա ձևակերպված քաղվածքներն ուղղվեցին ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի շինարարական գործերի պետական կոմիտեին: Մասնավորապես, Վարդգես Համազասպյանն առաջարկում էր. «այն շրջաններում, գյուղերում, ուր չկան թանգարաններ, պետք է տեղական ուժերով սենյակներ կառուցել՝ դարձնելով գյուղի պատմության, նրա նշանավոր զավակների հիշատակը հավերժացնող փաստերի, նկարների և գյուղի շրջակայքի պատմական իրերի ցուցադրման սենյակ-թանգարան»¹: Երևանի տարածքից ընտրված հայ մեծանուն նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը (1880-1972 թթ.) Ավանի և Չվարթնոցի տաճարները վերականգնելու, ինչպես նաև Խնձորեսկն իր նախնական տեսքով պահպանելու վերաբերյալ հարցեր բարձրացրեց: Վերջին առաջարկը լրացրեց Զրիստ Պետրոսյանի հարցադրումն առ այն, որ Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ, Կորնիձոր, Շինուհայր, Խոտ, Հալիձոր և մի քանի այլ գյուղեր պետք է ամբողջական պահպանվեն որպես «պատմական հուշարձաններ, կենդանի թանգարաններ, որոնք ունեն հնագիտական, ազգագրական մեծ արժեք»² (տե՛ս լուսանկար № 29, 30): Ռաֆիկ Եղոյանն առաջարկում էր վերականգնել Լենինականի մի շարք հուշարձաններ և օգտագործել նրանց «ծավալները որպես թանգարաններ, ցուցասրահներ, համերգասրահներ, որոնք իրենց մոտ կձգեն զբոսաշրջիկներին և հասարակական լայն խավերին»³ և այլն:

Այս առաջարկներին առանձին նամակներով պատասխանեց կոմիտեի նախագահ, հայտնի ճարտարապետ Գրիգոր Աղաբաբյանը (1911-1977 թթ.): Վերջինս Վ. Ե. Համազասպյանին ուղղված նամակում նշում էր. «Պետշինի միջնորդությամբ Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետը որոշել է մեր հանրապետության լավագույն տասը հուշարձանները դարձնել թանգարաններ, ուր ցուցադրվելու են ինչպես տվյալ, այնպես էլ նրանց շրջապատի հուշարձանների վերաբերյալ

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 840, թ. 2-3:

2. Նույն տեղում, թ. 3-5:

3. Նույն տեղում, թ. 6-7:

պատմավերագրական զանազան նյութեր: Ընթացիկ տարում մեր միջոցներով վերականգնվել է Թումանյան գյուղի բազիլիկ եկեղեցին և այն վեր է ածվել ազգագրական թանգարանի»¹: Գ. Պետրոսյանի առաջադրած թանգարանացման ենթակա Գորիսի շրջանի գյուղերը դեռևս հուշարձանների պահպանության ցուցակներում չէին, այնուհանդերձ Մ. Սարյանի հարցադրումները համարվում էին «ճիշտ և ժամանակին»²:

Լուսանկ. № 29 Գուրոսի /Գուրգեն Պարոնյան-Յոսեփյան/ կողմից լուսանկարված Խնձորենկ գյուղի համայնապատկերը 1920-ական թթ.:

Լուսանկ. № 30 Տեսարան Խնձորենկ գյուղից 1965թ.: Լուսանկարը՝ Գուրոսի /Գուրգեն Պարոնյան-Յոսեփյան/:

1969 թ. հունվարի 15-ին Գ. Աղաբաբյանին ուղղված մեկ այլ հետաքրքիր գրության ենք հանդիպում Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող նյութերում: Այն ժուլերենով հասցեագրել էր մեկ այլ հայտնի հայ ճարտարապետ՝ Մարկ Գրիգորյանը (1900-1978 թթ.), ով Մեքսիկայում մասնակցել էր թանգարանային կառույցներին առնչվող կոլոկվիումի, ծանոթացել հուշարձանների թանգարանային օգտագործման տարբեր երկրների փորձի հետ: Հեղինակն օրինակներ էր բերում ֆրանսիացի արվեստաբան Կվանոմանի՝ Լիոնում հռոմեական թատրոնի հիման վրա ստեղծված թանգարանի մասին զեկույցից, սիցիլիացի ճարտարապետ Մինիսսի՝ Ագրիգանտե թանգարանի վերաբերյալ հաղորդումից և այլ փորձառություններ: Ապա Մ. Գրիգորյանը կարծիք էր հայտնում, որ հուշարձանների թանգարանային գործառույթներով օգտագործման մոտեցումը նպատակահարմար է նրանով, որ դրանց պահպանությունն ավելի է ամրապնդվում, և ինքը՝ թանգարանը, ներկայանում է որպես «թանգարան թանգարանի մեջ»: Նամակում հեղինակն առաջարկում էր նման սկզբունքով թանգարաններ ստեղծել Հայկական ԽՍՀ վանական այնպիսի համալիրներում,

1. Նույն տեղում, թ. 17:

2. Նույն տեղում, թ. 14; 21:

ինչպիսիք էին Սանահինը, Յաղպատը, Յոփսիմեն, Գեղարդը, Յաղարծինը և այլն: Ցանկալի էր համարվում սկզբնական շրջանում դրանք դիտարկել որպես Երևանի պատմության թանգարանի մասնաճյուղեր, ինչպես նաև հուշարձաններին կից ստեղծել հյուրանոցներ և տուրիստների սպասարկման այլ միջոցներ¹: Ի պատասխան Յայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Բաղալ Մուրադյանի 1969 թ. հունվարի 15-ի Նո. 40-109 գրության, Գրիգոր Աղաբաբյանը նշում էր, որ ճարտարապետ Մ. Գրիգորյանի նամակը հանրապետության մի շարք պատմական հուշարձաններ թանգարաններ դարձնելու և դրանք տուրիստական երթուղիների մեջ մտցնելու, ինչպես նաև մի շարք տեղերում հյուրանոցներ կառուցելու մասին, քննարկված է: Եվ որ Պետշինը դեռևս տարիներ առաջ իրագործել է հուշարձանները (Սանահինի վանք, Սևանի վանք, Կեչառիսի վանք, Գեղարդավանք) որպես թանգարանային շենքեր օգտագործելու գաղափարը, նրանց մեջ ցուցադրելով ոչ միայն տվյալ հուշարձանին վերաբերվող լուսանկարներ, չափագրություններ, պատմական և արձանագրական ուշագրավ հաղորդումներ, այլև տեղեկություններ տվյալ շրջանի հուշարձանների մասին ընդհանրապես: Այա, արդյունքների մասին խոսելով, Գ. Աղաբաբյանը գրում էր. «փորձը ցույց է տվել, որ ներկա վիճակով, առանց համապատասխան հարմարությունների, հուշարձաններն անկարելի է օգտագործել թանգարանային նպատակով, քանի որ դրանց մեջ արագորեն խուճանում և բորբոսում են ցուցանմուշները՝ անհրաժեշտ կլիմայական ռեժիմի բացակայության պատճառով: Հետևաբար եթե որևէ հուշարձան պետք է դարձվի մշտապես գործող թանգարան, ապա անհրաժեշտ է.

1. Պատրաստել և տեղադրել պահարաններ ու ցուցափեղկեր, կազմել համապատասխան էքսպոզիցիան – 1500 ռուբլի:
2. Վառարանների պատրաստում և տեղադրում, վառելանյութի հայթայթում և փոխադրում – տարեկան 500 ռուբլի:
3. Ամեն մի հուշարձան-թանգարանի համար ունենալ հետևյալ հաստիքները. էքսկուրսավար, պահակ, հավաքարար:

Այսպիսով հուշարձաններում թանգարանային պայմաններ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է նշված միջոցառումների իրագործումը: Այս դեպքում Պետշինը հնարավորություն կունենա ամեն տարի 5-10 հուշարձան նախապատրաստել այդ կարգի թանգարանային նպատակի»²:

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 825, թ. 4-6:

2. Նույն տեղում, թ. 8-9:

1969 թ. նաև կազմվեցին վերևում նշված 10 ընտրված «ճարտարապետական հուշարձաններին կից կազմակերպվող թանգարանային էքսպոզիցիաների ծրագրերը և պլանները»: Դրանց կազմման սկզբունքը ներկայացնում ենք առանձին օրինակներով.

«ԾՐԱԳԻՐ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՄԲՈՒՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՂ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԷՔՍՊՈԶԻՑԻԱՅԻ

1-ին կահույք

- 1. Ապակյա ցուցափեղկեր չօքսիդացվող մետաղյա հենակներ - 6 հատ
- 2. Սեղան – 1 հատ
- 3. Աթոռ – 4 հատ
- 4. Վառարան – 1 հատ

2-րդ լուսավորություն

- 1. Մետաղալար – 1000 մ
- 2. Էլեկտրասյուներ – 6 հատ
- 3. Շնոր – 500 մ
- 4. Էլեկտրական սյուներ (ցերեկային) – 6 կետ
- 5. Հուշարձանների գիշերային լուսավորում դրսից – 10 կետ

3-րդ էքսպոզիցիա

- 1. Լուսանկարներ
 - ա) 40-50 չափ – 20 հատ
 - բ) 18-24 չափ – 20 հատ
- 2. Չափագրություններ – 10 հատ
- 3. Գրքեր – 10 հատ
- 4. Տեքստեր – 10 էջ
- 5. Խաչքարեր և այլ բեկորներ – 30 կտոր

4-րդ հաստիքներ

Նո.	Հաստիքի անվանումը	քանակը	Ամսական աշխատավարձի չափը	Տարեկան աշխատավարձի չափը
1	Էքսկուրսավար	1	80 ռ.	960 ռ.
2	պահակ	2	60 ռ.	440 ռ.

5-րդ շահագործման ծախսեր

1. Ածուխի և վառելիքայտի հայթայթում և տեղափոխում – 10 տոննա
2. Լուսավորության վարձ 500 ռ. »¹:

Նույն սկզբունքով կազմված են Գոշավանքի, Հաղարծնի, Սևանա թերակղզու, Թալինի, Տաթևի, Կեչառիսի, Հաղպատի, Սանահինի, Մարմաշենի հուշարձանախմբերում կազմակերպվող թանգարանային էքսպոզիցիաների ծրագրերը²: Ապա նույն 10 հուշարձանների համար կազմված էին առանձին «Էքսպոզիցիոն պլանները», որոնցից երկուսը ներկայացվում էր հետևյալ կերպ. «**1. ԱՇՏԱՐԱԿ (ՄՈՒՐՆԻ)**

- 1) Շրջանի հուշարձանների քարտեզները (հայերեն և ռուսերեն)
- 2) Աշտարակի շրջանի պատմական համառոտ ակնարկ (հայերեն և ռուսերեն)
- 3) Շրջանի հուշարձանների վերաբերյալ գրականություն
- 4) Որմանակարների լուսանկարներ (Արուճ, Կոշ)
- 5) Կոթողներ (Թալին, Ավան)
- 6) Շրջանի հուշարձանների տերիտորիայում ընկած խաչքարեր և բեկորներ (Աշտարակ, Կոշ, Հովհանավանք)
- 7) Խաչքարերի լուսանկարներ (Մաստարա, Կոշ, Եղվարդ, Աշտարակ, Ինաքլու)
- 8) Արձանագրություններ (Ամբերդ, Ինաքլու, Արուճ, Հովհանավանք, Դղր, Սաղմոսավանք)
- 9) Օղուզների տների լուսանկարները (Շամիրամ)
- 10) Կամուրջների լուսանկարները (Աշտարակ, Օշական)
- 11) Ամբերդ – ընդհանուր տեսարան և գլխավոր հատակագիծ
- 12) Եկեղեցի (Ամբերդ) լուսանկար, հատակագիծ, չափագրություն
- 13) Եղվարդ – Բազիլիկայի հատակագիծ
- 14) Չորավոր – Չորավորի հատակագիծ
- 15) Աստվածածին – լուսանկարներ մանրամասների, չափագրություններ
- 16) Օհանավան – կոմպլեքսի ընդհանուր տեսքը, հատակագիծը
- 17) Արտաշավան – Սաղմոսավանքի հատակագիծ
- 18) Դղր չափագրությունները – 5 հատ
- 19) Արուճ – լուսանկար, չափագրություն 3 հատ
- 20) Մաստարա – լուսանկար, չափագրություն 3 հատ
- 21) Իրինդ – լուսանկար, չափագրություն 3 հատ
- 22) Աշտարակ – Կարմրավոր, Սպիտակավոր, Մարինե – լուսանկարներ և չափագրություններ – 10 հատ
- 23) Աղցքի դամբարան – լուսանկարներ – 2 հատ, չափագրություններ – 3 հատ:

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 856, թ. 1-3:

2. Նույն տեղում, թ. 5-40:

1. ՍԵՎԱՆ (ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ)

- 1) Սևանի ավազանի հուշարձանների քարտեզ (հայերեն և ռուսերեն)
- 2) Պատմական համառոտ ակնարկ (հայերեն և ռուսերեն)
- 3) Շրջանի հուշարձանների վերաբերյալ գրականություն
- 4) Շրջանի հուշարձանների տերիտորիայում ընկած բեկորներ և խաչքարեր
- 5) Խաչքարերի լուսանկարներ (Նորադուզ, Լիճք և այլն)
- 6) Լճաշենի դամբարանի նյութեր
- 7) Ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից (լուսանկարներ)
- 8) Լճաշենի, Ծովինարի սեպագիր արձանագրություններ (լուսանկարներ և տեքստեր)
- 9) Հայրավանքի ընդհանուր տեսքը
- 10) Սելիմի քարավանատուն ա) լուսանկար – 1 հատ; բ) չափագրություն – 2 հատ
- 11) Կոթավանք – լուսանկար
- 12) Վանեվան ա) լուսանկար – 1 հատ; բ) չափագրություն – 2 հատ
- 13) Նորադուզ ա) լուսանկար – 3 հատ; բ) չափագրություն – 4 հատ
- 14) Կամոյի և Նորադուզի օձաքանդակ տապանաքարերի լուսանկարները
- 15) Դժմաշենի եկեղեցի – լուսանկար
- 16) Մաքենյաց վանք – ա) լուսանկար – 2 հատ; բ) չափագրություն-2 հատ
- 17) Ձորագյուղ – Շողագավանք, Մասրուց անապատ եկեղեցի- ա) լուսանկար- 3 հատ; բ) չափագրություն – 4 հատ
- 18) Սևան – ընդհանուր տեսարան – լուսանկար
- 19) Սևանա կղզու եկեղեցիներ – չափագրությունները – 5 հատ»¹:

Այս երկու պլաններին հաջորդում էին 3. Սանահինի (Ամենափրկիչ եկեղեցի), 4. Հաղպատի (գրատուն), 5. Մարմաշենի (Աստվածածին եկեղեցի), 6. Գոշավանքի (գլխավոր եկեղեցի և գավիթ), 7. Հաղարծնի (սեղանատուն), Տաթևի (բնակելի հատված), 9. Կեչառիսի (Ս. Գրիգոր եկեղեցի) և 10. Լոռի-բերդի թանգարանային *Էքսպոզիցիոն պլանները*²:

Կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության 1969 թվականի գործունեության հաշվետվության մեջ կարդում ենք, որ «հաշվետու ժամանակահատվածում վարչությանը հաջողվել է ստանալ 9 ճարտարապետական հուշարձաններին կից թանգարանային էքսպոզիցիաների համար համապատասխան ֆինանսավորում ու հաստիքներ, որոնք գործելու են սկսված 1971 թվից: Այդ հուշարձաններն են՝ 1. Հաղբատը, 2. Կեչառիսը, 3. Մարմաշենը, 4. Լոռի-Բերդը, 5. Սևանը, 6. Աշտարակը, 7. Գոշավանքը, 8. Տաթևը և 9. Արթիկը: Որոշման համաձայն տվյալ հուշարձաններին կից տեղադրվելու էին տնակներ՝ սպասարկող անձնակազմի համար, հուշարձանների ներսում

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 856, թ. 41-43:

2. Նույն տեղում, թ. 44-51:

կազմակերպվելու էին ցուցադրություններ: Հուշարձաններն ունենալու էին լուսավորություն և համապատասխանաբար բարեկարգվելու էին: Նախատեսվող հաստիքներն էին՝ «թանգարանի դիրեկտոր, մաքրող և պահակ»¹: Սույն 9 հուշարձաններին կից թանգարաններն արդեն 1971 թ. համարվում էին Էրեբունի թանգարանի մասնաճյուղերը: ՀԽՍՀ Պետշինի ճարտարապետության հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչության 1971թ. Հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ «ընթացիկ տարում ավարտվել է հուշարձաններին կից «Էրեբունի» թանգարանի մասնաճյուղերում ցուցադրվելիք լուսանկարների, չափագրությունների ընտրությունն ու պատճենահանումը և դրանք այժմ տեղադրված են նախատեսված տեղերում <...> ճշտվել և 1-1,2 չափով պատրաստվել են թանգարանի ֆիլիալներում (Հաղպատ, Սանահին, Մարմաշեն, Սևան, Գոշ, Հաղարծին, Գնդեվանք, Տաթև, Աշտարակ) տեղադրված 18 քարտեզները՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով»²: 1975 թ. փետրվարի 27-ին Պետշինի ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության և վերականգնման վարչություն ուղղված Էրեբունի թանգարանի գրության մեջ ներկայացվում է Երևանի հիմնադրման թանգարանի և 11 մասնաճյուղերում ցուցադրվող «Էքսպոնատների» քանակը, ըստ որի. Երևանի հիմնադրման թանգարանն ուներ 419, Կարմիր-Բլուր թանգարանն՝ 623, Շենգավիթի թանգարանը 696 ցուցանմուշ, իսկ մյուս մասնաճյուղերի հետ կապված հետևյալ աղյուսակն էր ներկայացվում³.

Նո.	Թանգարանի անվանումը	լուսանկար	քարտեզ	չափագրություն	ընդհանուր
1	ՍԵՎԱՆ	12	2	9	23
2	ԳՆԴԵՎԱՆՔ	13	2	10	25
3	ՏԱԹԵՎ	13	2	10	25
4	ՄՈՒՂՆԻ	15	2	12	29
5	ՀԱՂԱՐԾԻՆ	11	2	10	23
6	ԳՈՇ	10	2	10	22
7	ՀԱՂՊԱՏ	7	2	12	21
8	ՍԱՆԱՀԻՆ	9	2	1	12
9	ՄԱՐՄԱՇԵՆ	7	2	9	18
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		97	18	83	198

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 864, թ. 4:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 921, թ. 6:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 1004, թ. 12-43:

հնչպես տեսնում ենք, 1969 թ. նախատեսված հուշարձանների ցանկը 1971 թ. փոխվել էր, և մի շարք հուշարձաններում թանգարանների ստեղծումը հետաձգվել: Հետաքրքրական է, որ դեռ 1959 թ. եկեղեցու ենթակայությանը հանձնված Հաղարծինը ևս դարձավ մասնաճյուղ թանգարան: Սակայն հուշարձանների՝ իրենց նախնական գործառնությունով պահպանությունը ևս կիրառելի էր խորհրդային տարիներին: 1976 թ. կազմված ՀԽՍՀ գործող հուշարձան-եկեղեցիների ցուցակը ներառում էր 26 անուն, որոնց թվում էին Էջմիածնի Սայր տաճարը, Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե, Ս. Շողակաթ եկեղեցիները, Գեղարդավանքը և այլ հայտնի կոթողներ¹:

Ինչպես վերևում տեսանք, պահպանության և թանգարանային օգտագործման ենթակա հուշարձանները հիմնականում հնագիտական, պաշտամունքային և ճարտարապետական կառույցներ էին: Պատմական գիտությունների դոկտոր Հարություն Մարության իր գիտական հոդվածներից մեկում իրավացիորեն նշում է, որ մինչև 1970-ական թթ. վերջը քաղաքային կամ գյուղական բնակելի տների, հասարակական կառույցների ամրակայման, վերականգնման կամ վերակառուցման գործունեություն չիրականացվեց և որ միայն հետո սկսվեց ընկալվել դրանց գեղարվեստական – ճարտարապետական, ապա նաև ազգագրական ու պատմաքաղաքաշինական արժեքը²: Այս առումով Մ. Սարյանի կողմից հին Խնձորեսկի պահպանման և թանգարանացման խնդրի բարձրացումն առաջին հիմք էր, որ 1972 թ. ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի կարգադրությամբ ՀԽՍՀ Պետշինին, Հայաստանի ճարտարապետների միությանը և ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտին հանձնարարվեց մինչև 1973 թ. մայիսը մասնագիտական եզրակացություններ կայացնելու հանրապետության հին բնակավայրերը՝ Գորիսը, Շինուհայրը, հին Խնձորեսկը, Վաղարշապատը, Լենինականը կամ նրանց առանձին հատվածները հնագիտական-ճարտարապետական արգելոց հայտարարելու մասին³:

Այսպիսով 1960-ական թթ. վերջում հուշարձանները երկու եղանակով էին թանգարանացվում, երկուսն էլ «թանգարան թանգարանի մեջ» տարբերակով: Առաջին մոդելով (Չվարթնոց, Էրեբունի, Կարմիր-Բլուր, Շենգավիթ, Մեծամոր) շարունակվում էր Անիի հնադարանի ավանդույթները, երբ հնավայրերում, տեղից հայտնաբերված և տվյալ հուշարձանին վերաբերվող նյութերի հիման

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 1053, թ. 1:

2. Марутян А., Из истории сохранения и застройки исторического центра Еревана /XIX-начало XXI века/, Историко-культурное наследия. Сб. науч.-инф. статей, выпуск 1, Ереван, 2014, с. 75-76.

3. Հարությունյան Վ. և ուրիշներ, Նույն տեղում, էջ 167:

վրա կառուցվում էին թանգարանային շենքեր: Երկրորդ մոդելը (Սանահին, Զաղպատ, Մուղնի, Սևան, Զաղարծին և այլն) հիմնականում ելնում էր 1930-ական թթ. Զոփիսիմեի հնադարանի փորձառությունից, որով նպատակ էր դրվում հուշարձան-կառույցները վերածել շրջանային տեղեկատու-թանգարանների՝ տվյալ հուշարձանի տարածք տեղափոխելով մոտակա հուշարձաններից հատվածներ, դրանք կահավորել այլ հուշարձանների վերաբերյալ նյութերով և հիմնականում գիտաօժանդակ ցուցադրանքով: Եթե առաջին մոդելով առանձին հուշարձանախմբերն էին իրենց պատմական միջավայրում և մշակութային շերտերով բացահայտվում, ապա երկրորդով թանգարան ծառայող հուշարձանն ուղղակի ներկայացվում էր շրջանի այլ հուշարձանների շարքում, արհեստականորեն համադրվում այլ մշակութային շերտերին և մեծամասամբ կորցնում իր անադարտ միջավայրի զգայական-ապրումային հնարավորությունները՝ ի հակակշիռ զուտ տեղեկատվական-ուղեցուցային խնդիրների ու կահավորանքի:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1977 թ. դեկտեմբերի 21-ի № 1609-9 որոշումով ընդունվեց Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման մասին նոր օրենքը, որը սկսեց կիրառվել 1978 թ. մարտի 1-ից: Վերջինիս մեջ ևս «պատմության և մշակույթի հուշարձան» հասկացությունը ընդգրկում էր արդի տարանջատմամբ շարժական և անշարժ, նաև ոչ նյութական մշակութային ժառանգության բաղադրիչներ: Նոր օրենքով փաստվում էր, որ «պատմության և կուլտուրայի հուշարձան» էին համարվում «ժողովրդի կյանքի պատմական իրադարձությունները, հասարակության և պետության զարգացման հետ կապված կառուցվածքները, հիշարժան վայրերն ու առարկաները, պատմական գիտական, գեղարվեստական կամ կուլտուրական այլ արժեք ներկայացնող նյութական և հոգևոր ստեղծագործության արգասիքը»¹: Նախկին օրենքում տեղ գտած հուշարձանների դասակարգումը հիմնականում պահպանվեց. նոր օրենքով տարանջատվում էին *պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական և քաղաքաշինության, արվեստի ու վավերագրական* հուշարձանների տեսակները, որոնք դասակարգվում էին նաև ըստ *համամիութենական, հանրապետական և տեղական նշանակության*²: Հինգ հատվածներից բաղկացած սույն ծավալուն օրենքի 49 հոդվածներում զգալի տեղ էր հատկացվում հատկապես հուշարձանների օգտագործման

1. Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման մասին օրենքը, Եր., 1978, էջ 7:

2. Նշված տեղում, էջ 10, 19:

իրավական կողմերին և կարգին (24 հոդված): Օրենքի 3-րդ, «Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների անվթարության ապահովումը: Հուշարձանների օգտագործման կարգն ու պայմանները» վերնագրով հաստատվում էր տեղ գտել **«պատմակուլտուրական արգելոց»** (հոդված 35) հասկացությունը, հետևյալ շարադրանքով. «Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների այն համակառույցներն ու համալիրները, որոնք պատմական, գիտական, գեղարվեստական կամ այլ կուլտուրական հատուկ արժեք են ներկայացնում, ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի կամ Հայկական ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի որոշումներով կարող են հայտարարվել պատմակուլտուրական արգելոցներ, որոնց պահպանությունն իրականացվում է դրանցից յուրաքանչյուրի վերաբերյալ հատուկ կանոնադրության հիման վրա:

Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի կողմից հայտարարված պատմակուլտուրական արգելոցները պահպանվում են դրանց վերաբերյալ կանոնադրությունների հիման վրա, որոնք հաստատվում են Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի կողմից սահմանվող կարգով¹: Վերևում բերված օրինակներում տեսանք, որ արգելավայրերի կանոնադրությունների մշակման աշխատանքները սկսվել էին դեռ 1940-ական թթ. վերջից, սակայն դրանցից քչերն էին առանձին հաստատվել, իսկ հաստատվածներն էլ վերաբերվում էին հուշարձանների հիման վրա ստեղծված թանգարաններին, որոնք արդեն 1978 թ. ԽՍՀՄ ընդհանուր մշակութային քաղաքականության նոր փուլի շրջանակներում սկսեցին հանդես գալ նաև «թանգարան-արգելոց» (музей-заповедник) բնորոշմամբ: 1978 թ. հուլիսի 10-ին ԽՍՀՄ մշակույթի նախարարության կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության գիտամեթոդական խորհրդից նամակ էր հասցեագրվել ՀԽՍՀ Պետշին, որով համամիութենական նշանակության պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների վերաբերյալ նոր կանոնադրական, իրավական փաստաթղթերի մշակման շրջանակներում խնդրվում էր մինչև նույն թվականի օգոստոսի 15-ը տվյալներ ներկայացնել ՀԽՍՀ տարածքում հուշարձանների հիմքով գործող պատմակուլտուրական արգելոցների մասին, որոնք ունեն հաստատված կանոնադրություն կամ գործում են որպես թանգարան-արգելոց՝ նշելով հաստատման իրավական հիմքը, որոշումը, հասցեն, հուշարձանային համալիրը և այլն² (տե՛ս աղյուսակ 3): Սույնով 1978 թ. թանգարան-արգելոց կամ պատմամշակութային արգելոց հասկացությունների ներքո առավելապես ընկալվում էին Կառավարության 1967-

1. Նշված տեղում, էջ 30:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 1096, թ. 1-5:

1968 թթ. երկու որոշումներով ստեղծված պատմության պետական թանգարանի Մեծամոր և Հառիճ պատմահնագիտական թանգարան-մասնաճյուղերը, Էրեբունի թանգարանն իր մասնաճյուղերով, ավելի վաղ ստեղծված Չվարթնոց պատմաճարտարապետական թանգարանը, որին 1978 թ. միացավ Գառնիի մասնաճյուղը: Սակայն, 1978 թ. նոյեմբերին մշակված «Պատմակուլտուրական արգելավայրերի կանոնադրության» մեջ դրանց տարածքում գործող թանգարաններն ուղղակի ներառված չէին: Սույն կանոնադրության մեջ նշվում էր, որ. «արգելավայրերի և նրանցում պահվող հուշարձանների պահպանության հիմնական խնդիրներն են.

1. Ճարտարապետական և հնագիտական հուշարձանների անձեռնմխելիության ապահովումը:
2. Նրանց գիտական մանրամասն ուսումնասիրությունը:
3. Անհրաժեշտ վերանորոգումների ու ամրացման աշխատանքների իրականացումը
4. Գիտական էքսպեդիցիաների, էքսկուրսիաների կազմակերպումը, հրատարակչության իրականացումն արգելավայրերի հուշարձանների վերաբերյալ:
5. Արգելավայր ստեղծելու մասին ի լուր ամենքի հայտարարել կենտրոնական և տեղական մամուլի միջոցով:
6. Արգելավայրի աղմինիստրացիայի հսկողությունը և ղեկավարությունը, ինչպես նաև օգտագործման կարգը սահմանվում է Հուշարձանների պահպանության վարչության կողմից:
7. Արգելվում է հիմնարկ-ձեռնարկություններին, գերատեսչություններին, տնտեսական և այլ կարիքների համար օգտագործել արգելավայրի տերիտորիան, հուշարձանները: Միմիայն հատուկ ղեպքերում առանձին հուշարձանների օգտագործումը թույլատրվում է Վարչության կողմից:
8. Նշված գոտիների սահմաններում արգելվում են հողային, շինարարական և այլ աշխատանքներն ու կառուցումները՝ առանց վարչության թույլտվության:
9. Հուշարձանների վերանորոգումը, կոնսերվացումն ու վերականգնումը իրականացվում է միմիայն հուշարձանների պահպանության պետական մարմինների գիտությամբ և նրանց վերահսկողության ներքո:
10. Դրանք կատարում են մասնագիտացված գիտավերանորոգող կազմակերպությունները կամ նրանց կողմից ներգրավվող կազմակերպությունները:
11. Հուշարձանների վերականգնման, կոնսերվացման և նորոգման նախագծերը ենթակա են համաձայնեցման հուշարձանների պահպանության պետական

մարմինների հետ:

12. Հուշարձանների վերականգնումը, կոնսերվացումը և նորոգումը իրականացվում են հուշարձանների օգտագործողների, ինչպես նաև հուշարձանների պահպանության պետական մարմինների միջոցների հաշվին:
13. Արգելավայրի տերիտորիայում չի թույլատրվում բնակվել այն անձանց, որոնց աշխատանքը չի առնչվում արգելավայրի աշխատանքների հետ:
14. Արգելավայրի պահպանությունը իրագործվում է դիրեկտորի, պահապանների և այլ ծառայողների կողմից, որոնք անմիջականորեն ենթակա են հուշարձանների պահպանության վարչությանը:
15. Արգելավայրի պահպանությունն առաջին հերթին իրականացվում է ժողովրդական դեպուտատների տեղական՝ քաղաքային, շրջանային, ավանային սովետների կողմից, որոնք պատասխանատու են դրանց պահպանմանը¹:

Այսպիսով, թեև թանգարան-արգելոց և պատմամշակութային արգելոց հասկացությունները մեզանում ներդրվել էին, սակայն դրանց ենթատեքստում հուշարձանների և դրանցում ստեղծված թանգարանների գործունեությունը տարանջատ էր իրականացվում:

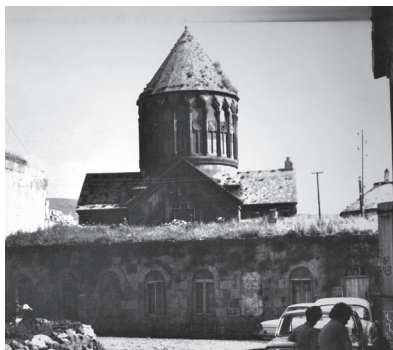
1978 թ. թվականին սկսվեց նախկինում տարբեր կառույցների ենթակայությամբ գործող հուշարձանների հիմքի վրա ստեղծված թանգարանների և դրանց հիման վրա գործող պատմա-կուլտուրական արգելոցների կենտրոնացված կառավարման համակարգի ձևավորումը Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչության համակարգում: Նույն թվականին կառավարության որոշումով վերջինիս ենթակայությանը հանձնվեցին «Էրեբունի» թանգարանն իր մասնաճյուղերով, «Չվարթնոց» արգելոցը²: ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի 1979 թ. սեպտեմբերի 20-ի որոշմամբ վարչությանը հանձնվեցին նաև Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի Մեծամորի և Հառիճի պատմահնագիտական ու ճարտարապետական թանգարան-մասնաճյուղերը³ (տե՛ս լուսանկար № 31, 32):

Սույն որոշման 3-րդ հավելվածում Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչության ենթակա բյուջետային կազմակերպությունների ցանկում նշված էին. «1. «Էրեբունի» թանգարանը

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.1, գ. 1094, թ. 1-2:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.2, գ. 46, թ. 3:

3. Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1979 թվականի սեպտեմբերի 20-ի նո. 564 որոշումը Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանումն ու վերականգնումը բարելավելու միջոցառումների մասին, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1979, էջ 92:

Լուսանկ. № 31 Հառիճավանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից, թերևս՝ 1970-ական թթ.:

Լուսանկ. № 32 Հառիճավանքի նախկին դպրոցի շենքը, որտեղ այսօր գործում է Թրքանճյան ընծայարանը: Այստեղ է գործել խորհրդային տարիներին կազմակերպված Հառիճի պատմահնագիտական և ճարտարապետական թանգարանը: Լուսանկարը արվել է 1990-ական թթ., երբ դեռևս թանգարանային ցուցադրությունը չէր ապամոնտաժվել:

իր մասնաճյուղերով: 2. «Չվարթնոց» արգելանոցը իր Գառնիի մասնաճյուղով: 3. Մեծամորի պատմահնագիտական ու ճարտարապետական թանգարան-մասնաճյուղը: 4. Հառիճի պատմահնագիտական և ճարտարապետական թանգարան-մասնաճյուղը¹: 1980 թ. դրությամբ վարչության ենթակայությամբ արդեն իսկ գործում էին 16 թանգարաններ, որոնք առավել ընկալելի էին «հուշարձան թանգարաններ» եզրով²: Վերջիններս թեև գնալով ավելանում էին, սակայն դրանք ժամանակի թանգարանային պահանջներին չէին բավարարում: 1980 թ. հրատարակված հոդվածներից մեկում նշվում էր, որ «միայն «Էրեբունի», «Մեծամորը», մասամբ «Չվարթնոցը» և «Հառիճը» կարելի է թանգարան համարել <...> մնացածները (Սանահին, Հաղպատ, Հաղարծին, Գոշավանք, Տաթև և այլք) դեռ հեռու են այդ թանգարաններին համապատասխան լինելուց: Վերջիններիս պատկերն այսպիսին է՝ հուշարձանի գավիթներից կամ խորաններից մեկի պատերին կախված են տվյալ համալիրի կամ մոտակա եկեղեցիների լուսանկարներն ու հատակագծերը, և անունը կնքվել է թանգարան: Նախ՝ հուշարձանի պատերին ոչնչով չպատճառաբանված օտար տարրեր ավելացնելն արդեն իսկ անճաշակ նորամուծություն է, որը հուշարձանին զրկում է իր իսկ սեփական ինքնատիպությունից և մոտավորապես նման է այն բանին, եթե գեղանկարչության որևէ հանրահայտ գործին փակցնենք դրա լուսանկարը և այցելուին ստիպենք դիտելու այն»³: Այս տեսակետի

1. Հավելված №3 Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1979 թ. սեպտեմբերի 20-ի նո. 564 որոշման, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առնչվող Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչության ենթակա կազմակերպությունների ցանկը, նշված տեղում, էջ 98:

2. Համաբարձույան Ռ., Թանգարան Գառնիի ֆոնին, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, 1980, № 5, էջ 7:

3. Նույն տեղում, էջ 7:

հեղինակը՝ Ռ. Համբարձումյանը, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք ամսագրում 1980 թ. առաջարկում էր վերափոխել հուշարձաններին կից նման թանգարանները և կազմակերպել ամեն հուշարձանի բովանդակությանը համունչ՝ Գոշավանքում «Հայ իրավունքի պատմության», Հաղպատում՝ «Տոմարի», Տաթևում՝ «Հայկական միջնադարյան համալսարանների», Գառնիում՝ «Հեթանոսական շրջանի պատմաազգագրական», Չվարթնոցում՝ «Ճարտարապետության պատմության», Կումայրի արգելոցում՝ «Հայ երաժշտության պատմության», Գլաձորում՝ «Հայ գրի ու գրչության», Արտաշատ հնավայրում՝ «Հայ թատրոնի պատմության» թանգարաններ¹։ Այս առաջարկները լայնորեն քննարկվեցին նույն հանդեսի հաջորդ համարներից մեկում, որտեղ տարբեր մասնագիտությունների տեր անձինք հիմնականում իրենց գոհունակությունն էին արտահայտում՝ հոգուտ առաջարկների իրականացմանը²։ Հետաքրքրական է հոդվածի արձագանքներից մեկում երկու տիպի՝ «թեմատիկ» և «տեղիտորիալ» թանգարանների առանձնացումը և նաև վերջինսի անհրաժեշտության կարևորումը, ընդհուպ մեկ հուշարձանի ներսում Հայկական ԽՍՀ սահմաններից դուրս գտնվող հուշարձանների վերաբերյալ նյութերի ցուցադրմամբ³։ Այսուհանդերձ նման տեղեկատվական-ճանաչողական թանգարանային մոդելն արդեն դուրս էր արգելոց-թանգարանների՝ պատմամշակութային ժառանգության «in situ» պահպանման և ցուցադրման սկզբունքից։ Իսկ հուշարձանի տարածքում առանձին թեմայի կամ, ասել է թե, մշակութային շերտի կարևորումը ևս հոգուտ դրա ամբողջական բացահայտմանը չէր կարող ծառայել։ Այս առումով Էրեբունու և Նրա նմանությամբ գործող Չվարթնոցի, Մեծամորի թանգարանների առավելությունը պայմանավորվում էր կից հուշարձանի բազմակողմանի բացահայտման հնարավորություններով։ Այսպես, օրինակ Չվարթնոց պատմաճարտարապետական թանգարանում 1979 թ. աշխատանքները տարվել էին հետևյալ ուղղություններով՝ գիտահետազոտական, ցուցադրական, հավաքչական և ֆոնդային, մասսայական-գիտալուսավորական, գիտամեթոդական, տնտեսական-կազմակերպչական⁴։ Նույն ուղղվածություններն ունեին նաև Մեծամորի⁵ և Հառիճի⁶ թանգարանների կողմից կատարված աշխատանքները։ 1987թ. հաստատված Երևանի

1. Համբարձումյան Ռ., Թանգարան Գառնիի ֆոնին, էջ 8-10:

2. «... Չմնա լուկ „բարի ցանկություն“ այլ կյանքի կոչվի», իմբագրություն, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, 1981, № 2, էջ 11-17:

3. Նույն տեղում, էջ 12:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 245, թ. 4-10:

5. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 249, թ. 1-2:

6. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 246, թ. 5-6:

հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի նոր կանոնադրության մեջ նշվում էր. «1-Ա Թանգարանն ինքնուրույն հաշվեկշռով կազմակերպություն է: Այն ենթարկվում է Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչությանը: Իր իրավունքներով և պարտականություններով թանգարանը գործում է որպես իրավաբանական դեմք, ունի կլոր կնիք և դրոշմ: 1-Գ «Էրեբունի» թանգարանն իր մասնաճյուղերով պատմահնագիտական, ճարտարապետական, մշակութային արժեքների պահպանության կենտրոն է, գիտահետազոտական հիմնարկություն: 1-Դ. Տվյալ հուշարձանը և հուշարձանից հայտնաբերված թանգարանային արժեքները հուշարձանի ճարտարապետական ու հնագիտական միջավայրի պատմահամեմատական բազմակողմանի ուսումնասիրության ենթարկելու, ինչպես նաև դրանց պահպանման ու օգտագործման խնդիրներն արդյունավետ լուծելու համար, «Էրեբունի» թանգարանն ու մասնաճյուղերն առաջնորդվում են պատմահնագիտական և մշակութային այլ արժեքները պեղման վայրից հնարավորին սահմաններում չտեղաշարժելու սկզբունքով: 1-Ե «Էրեբունի» թանգարանի հիմնական խնդիրներն են՝ հուշարձանների պահպանությունը, թանգարանային արժեքների հայթայթումը, գիտական մշակումը, պահպանումն ու հանրայնացումը, աշխատողների ու սովորող երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության օժանդակելը»¹: Կանոնադրության մեջ թանգարանն ուներ հետևյալ կառուցվածքը՝ «2-Ա Ֆոնդերի պահպանման և հաշվառման բաժին, 2-Բ Ցուցահանդեսային բաժին, 2-Գ Գիտահետազոտական բաժին, 2-Դ Թանգարանային աշխատանքի, գիտական պրոպագանդայի և մեթոդական բաժին, 2-Ե Գիտամասսայական բաժին, 2-Զ մասնաճյուղերի բաժին, 2-Է Վերականգնման բաժին, 2-Ը Տնտեսական բաժին, 2-Թ Գրադարան, 2-Ժ Թանգարանի մասնաճյուղեր, ինչպես նաև կից մարմիններ՝ գիտական խորհուրդ, որակավորող, ցուցանմուշների կոնսերվացման ու վերականգնման, ֆոնդային, գնահատու-գնող հանձնաժողովներ»²:

Այնուհանդերձ, հուշարձանների թանգարանացման գործընթացում խնդիր կար նոր հայեցակարգի, որը թույլ կտար հնարավորինս արդյունավետ իրականացնել հուշարձանների պահպանությունն ու օգտագործումը: Կառավարության 1979 թ. սեպտեմբերի 20-ի որոշման մեջ նշվում էր, որ հուշարձանների պահպանման, վերականգնման, օգտագործման ու պրոպագանդման ուղղու-

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 80, թ. 1-3:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 80, թ. 5-10:

թյամբ տարվող աշխատանքների ընդհանուր մակարդակը դեռևս չի բավարարում ներկա պահանջներին: Ներկայումս պետական պահպանության տակ առնված 4147 հուշարձանից շուրջ 600-ը գտնվում է վթարային վիճակում և կարիք ունի վերականգնման ու կոնսերվացման: 17-20-րդ դարերի մի շարք արժեքավոր ժողովրդական տներ, կենցաղային և արտադրական կառույցներ դուրս են մնացել անհրաժեշտ հսկողությունից: Մինչև այժմ ճշտված չեն պատմաճարտարապետական բարձրարժեք շատ հուշարձանախմբերի արգելափակիչ գոտիներն ու նրանց սահմանները, առանձին քաղաքներում ու բնակավայրերում պետական պահպանության տակ չեն վերցվել ժողովրդական ճարտարապետության արժեքավոր կոթողները, չկան դեպի այդ հուշարձանները տանող հարմարավետ ճանապարհներ, տուրիստական երթուղիներում դրանք չեն նախատեսված¹: Նման իրավիճակում մեզանում գործնականում սկսվեց պաշտոնապես կիրառվել «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը՝ հանձնիս 1980 թ. ստեղծված «Կոլմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի: Կառավարության համապատասխան որոշման մեջ նշվում էր, որ «Լենինականի քաղաքաշինական-ճարտարապետական կարևոր արժեք ներկայացնող Կոլմայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական պատմական միջուկի պահպանումն ապահովելու նպատակից ելնելով «Հայկական ՍՍՀ պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման օրենքից», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում է.

Ընդունել Հայաստանի կոմկուսի Լենինականի քաղաքային կոմիտեի, ժողովրդական դեպուտատների Լենինականի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեի և Հայկական ՍՍՀ պետշինի համատեղ առաջարկությունը և Լենինական քաղաքի պատմական միջուկը հայտարարել ժողովրդական դեպուտատների Լենինականի քաղաքային սովետի գործկոմի «Կոլմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան...²: Վերջինս ի սկզբանե հիմնվեց առավելապես իր գործառույթներով օգտագործվող ժամանգության ամբողջական արժեքում, «որոշակի ժամանակաշրջանին հատուկ քաղաքաշինական միջավայրի պահպանման», դրան «անհարիր տարրերի ներթափանցման կասեցման», սերունդների միջև «նյութեղեն-հոգևոր կամրջի» ստեղծման նպատակով³: Որոշմանը կից կանոնադրության մեջ

1. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1979 թվականի 20-ը սեպտեմբերի նո. 564 որոշում, էջ 90-91:

2. ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1980 թ. օգոստոսի 5-ի № 463 որոշումը Լենինական քաղաքում «Կոլմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան ստեղծելու մասին, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, 1980, օգոստոս, էջ 19:

3. Միրիջանյան Ա., «Կոլմայրի» արգելոցի քաղաքաշինական խնդիրները, Գիտություն և տեխնիկա, № 4, 1983, էջ, 15-20:

արգելոց-թանգարանի հիմնական խնդիրներն էին.

«ա) Կոմայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ-Լենինական պատմական ժամանակաշրջանի քաղաքաշինական ավարտուն համալիրի պահպանումը և նրա վերականգնման ու վերակառուցման աշխատանքների կարգավորումը և կատարումը.

բ) «Կոմայրի» արգելոց-թանգարանի բոլոր հուշարձանների հատուկ հաշվառումը, նրանց պահպանումը և օգտագործումը.

գ) գոյություն ունեցող ճարտարապետական-քաղաքաշինական ավանդների ու կոլորիտի պահպանումը, պատմաճարտարապետական արժեք չունեցող և միջավայրի հետ չներդաշնակվող շենքերի հետզհետե պլանային վերացման, ինչպես նաև «Կոմայրի» արգելոց-թանգարանի տարածքից նրան ոչ բնորոշ արդյունաբերական ձեռնարկությունների, այլ կառույցների տեղափոխման ու տրանսպորտային երթևեկության ակտիվության պակասեցման վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնելը.

դ) քաղաքաշինական հնարավորությունները լավագույն ձևով ցուցադրելու վերաբերյալ միջոցառումների իրականացումը, «Կոմայրի» արգելոց-թանգարանում և նրա շուրջը հայտնաբերված հնագիտական, ազգագրական և պատմության ու կուլտուրայի արժեքավոր հուշարձանների հաշվառումը, պահպանումը և ձեռքբերումը.

ե) «Կոմայրի» արգելոց-թանգարանի տարածքում բոլոր տեսակի շինարարական աշխատանքների ճարտարապետական հատակագծման առաջադրանքների կատարման ապահովումը և շինարարական ու վերանորոգման աշխատանքների նկատմամբ հսկողության իրականացումը.

զ) «Կոմայրի» արգելոց-թանգարանի տարածքում գտնվող հուշարձանները շրջապատող տարածությունների, պատմականորեն ձևավորված քաղաքային կառուցապատումների, այգեպուրակային և բնական լանդշաֆտի պահպանման, օգտագործման և կատարելագործման միջոցառումների իրականացումը.

է) թանգարանային գործի, հուշարձանների գիտական ցուցադրման, ռելիեֆային-գեղարվեստական, զբոսաշրջիկների սպասարկման, հուշանվերների պատրաստման ու իրացման հետ կապված աշխատանքների կատարումը»¹:

Այս դեպքում հուշարձանների թանգարանացումը ենթադրում էր ոչ միայն քաղաքի հարուստ և բազմաշերտ մշակութային ժառանգությունը պահպա-

1. Կանոնադրություն ժողովրդական դեպուտատների Լենինականի քաղսովետի գործկոմի «Կոմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի՝ հաստատված ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1980 թ. օգոստոսի 5-ի № 463 որոշմամբ, ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, օգոստոս, 1980, էջ 25-26:

Լուսանկ. № 33 Գյումրու ներկայիս Ջիվանու փողոց, Նախկին Ծաղիկյանների գարեջրի գործարան (1989թ.), լուսանկարը արվել է 2013 թ., վերջին վերկառուցումից հետո (2006թ.): 1980-ական թթ. այստեղ է տեղակայված եղել «Կոլմայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի կենտրոնը և պահոցները, այժմ այստեղ գործում է «Գյումրի գարեջուր» ընկերությունը

Նել, այլ այն օգտագործել իր տեղում ու գործառնությունով: Ճարտարապետ Վարազդատ Զարուբյունյանը (1909-2008 թթ.) նշում էր, որ «հայտարարվելով արգելոց-թանգարան, պատմաքաղաքաշինական այս համալիրը չի դադարելու ամենօրյա եռուն կյանքով ապրող քաղաք լինելուց»¹:

Նմանապես խնդիր կար նաև հուշարձանի կարգավիճակ ստացած բնակելի կառույցներում ապրողների մոտ ձևավորել որոշակի վերաբերմունք սեփական անցյալի հանդեպ, և լուծել նաև քաղաքաշինական ավանդույթների պահպանման հարցը, ստեղծել կայուն զարգացման հենք՝ հետագայում զբոսաշրջային նպատակներով ժառանգությունը օգտագործելու համար: «Կոլմայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի հայեցակարգով սկիզբ դրվեց հուշարձանների «in situ», իրենց ողջ բազմաշերտ դրսևորումներով պահպանության, արժևորման ու մեկնաբանման այն գործընթացին, որն արդիական է առ այսօր: «Կոլմայրին» նաև մյուս քաղաքների պատմական միջավայրը նման եղանակով պահպանելու ազդակ հանդիսացավ: 1980 թ. փետրվարի որոշմամբ Երևանի քաղխորհրդի գործկոմը հող հատկացրեց «Ձորագյուղ» ազգագրական թաղամասի վերաստեղծման համար: ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1981թ. նոյեմբերի որոշմամբ Էջմիածնում պետք է ստեղծվեր «Վաղարշապատ» պետական պատմամշակութային արգելոց-

1. Զարուբյունյան Վ. Մ., Զայրենի կոթողների տր ճակատագիրը, Եր., 1982թ., էջ 41:

թանգարան¹: Վերջինիս նախորդել էր բավականին լուրջ հետազոտական աշխատանք, կազմվել էր նաև Էքմիաժնի պատմամշակութային հուշարձանների պահպանման նախագիծ²: Սակայն «որոշումը չիրագործվեց, չստեղծվեցին արվեստանոց, հաստիքային ցանց և այն վարպետները, որ պատրաստվում էին ընդգրկվել այդ կազմում, ցրվեցին շինարարական այլ կազմակերպություններ»³: Այսուհանդերձ, «1980-1985 թթ. վարչության համակարգում, մեկը մյուսին հաջորդելով, մշակվում են Վաղարշապատ, Գորիս, Դիլիջան, Արթիկ, Թալին ու Աշտարակ քաղաքների, Մեղրի ու Ծաղկաձոր քաղաքատիպ ավանների, Հառիճ ու Գառնի գյուղերի պատմամշակութային հիմնավորման նախագծերը»⁴: Այս առումով առավել նշանակալից էր Դիլիջանի ժողովրդական տներում «հուշարձան-թանգարանի» կազմակերպումը: Դեռ 1982 թ. Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի կողմից ընդունվել էր որոշում Դվին, Արտաշատ բնակավայրերում, Դիլիջանի ժողովրդական տներում (Հաղարծնում և Գոշավանքում՝ մասնաճյուղերով) և Սևանա թերակղզու եկեղեցիներում հուշարձան-թանգարաններ կազմակերպելու մասին⁵: Եվ ահա արվեստի վաստակավոր գործիչ Հովհաննես (Վանիկ) Շարամբեյանի (1926-1986 թթ.) նախաձեռնությամբ 1983 թ. Դիլիջանի թաղամասերից մեկում մեկ փողոցի վրա պահպանված 20-րդ դ. սկզբի մեծահարուստներ Անանովների և Բադալովների տները, որոնք 1970-ական թթ. վերականգնվել էին, դարձան թանգարանային ցուցասրահներ, ինչպես նաև արհեստանոցներ ու ստեղծագործական ակտիվ տարածքներ՝ ներկայացնելով Դիլիջանի 19-րդ դ. վերջի և 20-րդ դ. սկզբի քաղաքային կենցաղը⁶: Ժողովրդական տները «Կուլմայրու» նման բնակեցված չէին, սակայն այն կտրված չէր քաղաքից և գործում էր նույնատիպ բնակեցված տների հարևանությամբ (տե՛ս լուսանկար № 34): 1980-ական թթ. շարունակվեց նաև առանձին հուշարձանների ներսում թեմատիկ ցուցադրությունների կազմակերպումը: Հայկական ԽՍՀ կառավարության որոշմամբ 1984 թ. միջազգային մասշտաբով Երևանում նշվեց Գլաձորի համալսարանի 700-ամյա հոբելյանը: Այս առիթով Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին

1. Հարությունյան Վ., Նալբանդյան Գ., Գրիգորյան Ա., Ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը: Ուս. ձեռնարկ, Եր., 2005, էջ 167-168:
2. Հարությունյան Վ. Մ., Հայրենի կոթողների նոր ճակատագիրը, Եր., 1982թ., էջ 42-44:
3. Քեփիթյան Ն., Արգելոց հին մայրաքաղաքում, Գիտություն և տեխնիկա, № 4, 1984, էջ 37:
4. Հարությունյան Վ. և այլք. Ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը, էջ 168:
5. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1982 թ. մարտի 3-ի № 126 որոշումը Դվինի, Արտաշատի քաղաքային բնակավայրերում, Դիլիջանի ժողովրդական տներում (Հաղարծնում և Գոշավանքում՝ մասնաճյուղերով) և Սևանի թերակղզու եկեղեցիներում հուշարձան-թանգարաններ կազմակերպելու մասին, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ, Եր., 1982 թ., մարտ, էջ 16-17:
6. Հայաստանի թանգարանները, ուղեցույց, կազմողներ՝ Ա. Հարությունյան և այլք, Եր., 2002, էջ 114:

Լուսանկ. № 34 Դիլիջանի ներկայիս Հովհաննես Շարամբեյանի անվան փողոցի այն բնակելի տները (թերևս 1970-ական թթ.), որոնց հիման վրա կազմակերպվեց արգելոց-թանգարանը:

ամռնըներ պատմության և կոլտուրայի հուշարձանների պահպանության ու օգտագործման գլխավոր վարչությունը վերականգնեց ու բարեկարգեց Եղեգնաձորի շրջանի մի շարք հուշարձաններ, իսկ շրջանի Վերնաշեն գյուղի եկեղեցում բացեց հայկական ուսումնագիտական մտքի և հատկապես Գլաձորի համալսարանին նվիրված թանգարան»¹ (տե՛ս լուսանկար № 35, 36): Սույն թանգարանն արձագանքն էր դեռ 1980 թ. բարձրացված այն հարցադրմանը, որ հուշարձաններին կից թանգարանները պետք է փոխվեն, զուտ հուշարձանների պատկերները, ճարտարապետական չափագրությունները հուշարձանին

Լուսանկ. № 35 Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակի միջոցառումները թանահատ վանական համալիրում (1984 թ.), որն այսօր մաս է կազմում «Գլաձորի համալսարան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի:

Լուսանկ. № 36 Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակի միջոցառումների շրջանակներում վերանորոգված Վերնաշենի Աբ. Հակոբ եկեղեցին, որի մեջ կազմակերպվեց Գլաձորի համալսարանին նվիրված թանգարանը և որը մինչ այժմ գործում է: Այն այժմ միակն է նախկինում ստեղծված նմանակերպ հուշարձան-թանգարանի:

1. Մաթևոսյան Ա., Գլաձորյան համալսարան, Եր., 2009, էջ 14:

հավելելու փոխարեն, վերածվեն թեմատիկ ցուցադրություններով և համապատասխան տեղեկատվական բովանդակությամբ թանգարանների:

1988 թ. Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի հունիսի 14-ի՝ «Հանրապետության պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության, վերականգնման և օգտագործման գործի հետագա բարելավման միջոցառումների մասին» որոշմամբ ստեղծվեց թանգարանացված հուշարձանների կենտրոնացված կառավարման համակարգ¹: Որոշման 9-րդ կետում նշվում էր. «Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության, դրանց գիտական հաշվառման և նկարագրման, թանգարանային և գեղարվեստական արժեքների վերականգնման, հուշարձանների օգտագործման ու դրանց տարածքներում կազմակերպված թանգարանների աշխատանքների հետագա բարելավման նպատակով Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության, նրա համար սահմանված աշխատողների թվաքանակի լիմիտի և պահպանման ծախսերի սահմաններում, առանց լրացուցիչ հատկացումների թույլատրել՝ <...> գ) գլխավոր վարչության համակարգի ինքնուրույն հաշվեկշռով գործող թանգարանների և պատմամշակութային արգելոցների բազայի վրա կազմակերպել պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիա՝ ինքնուրույն հաշվեկշռով:

«Դիրեկցիայի» կազմում մասնաճյուղերի իրավունքով Երևան և Էջմիածին քաղաքներում, Գորիսի, Թումանյանի, Իջևանի, Արարատի, Արտաշատի, Աբովյանի, Արթիկի, Ազիզբեկովի, Աշտարակի, Թալինի, Եղեգնաձորի, Սիսիանի, Սևանի, Հրազդանի, Հոկտեմբերյանի, Նոյեմբերյանի, Ղափանի, Մեղրու շրջաններում կազմակերպել պետական պատմամշակութային արգելոցներ և արգելոց-թանգարաններ, նրանց վրա դնելով տվյալ շրջանում գտնվող պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության գործը, համաձայն հավելվածի»² (տե՛ս աղյուսակ 4)³: Նույն որոշմամբ ստեղծվեց նաև նոր տիպի՝ բնապատմական արգելոց, որը ներառում էր Եղեգնաձորի շրջանի Արփի գյուղի տարածքում գտնվող «Կարստային ծագում ունեցող երեք քարանձավները» և կոչվում էր «Եղեգնաձորի բնապատմական արգելոց»⁴:

1. Տե՛ս Պողոսյան Դ. Ա., Արգելոց-թանգարանների ցանցի ձևավորումը Հայաստանում 1980-1990-ական թթ., «Հայոց պատմության և մշակույթի նվիրյալը». հանրապետական գիտաժողով, նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին (հոգվածների ժողովածու), Եր., 2018, էջ 32-44:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2, գ. 47, թ. 26:

3. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 160, գ. 349, թ. 14-17:

4. Նույն տեղում, թ.12:

Որոշման ընդունումից 4 օր անց Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության հրամանով կազմավորվեց «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիան»: Հրամանի մեջ մասնավորապես նշվում էր, որ «դիրեկցիան իր կազմի մեջ մտնող բոլոր թանգարանների և արգելոցների համար հանդիսանում է գիտա-մեթոդական կենտրոն և կենտրոնացնում ու ղեկավարում է թանգարանների կողմից տարվող գիտացուցադրական, գիտա-ֆոնդային, գիտա-լուսավորական և գիտա-հետազոտական աշխատանքները, կենտրոնացված կարգով կազմակերպում թանգարանային արժեքների հաշվառումը, նրանց վերականգնումը և կոնսերվացումը, պարբերաբար ուսումնասիրում է թանգարանների աշխատանքների վիճակը, միջոցառում է ձեռնարկում այն ավելի արդյունավետ դարձնելու համար»¹: Սույն հրամանով «Էրեբունի» և «Չվարթնոց» թանգարանների մասնաճյուղերը (Սևան, Գառնի, Հառնի, Գլաձոր, Սանահին, Տաթև, Մուղնի, Գնդեվանք, Հաղբատ, Կեչառիս) ևս սկսեցին անմիջապես ենթարկվել դիրեկցիային: Ինչպես տեսնում ենք, նախկինում առկա հուշարձանների հիմքով ստեղծված թանգարանների և արգելոց-թանգարանների քանակը գրեթե եռապատկվեց՝ ընդգրկելով հանրապետության գրեթե բոլոր շրջանները: Սակայն 1988 թ. դեռևս գործում էին դրանցից 13-ը, որոնց ղեկավարները նույն թվականի սեպտեմբերին Գլխավոր վարչության նիստում ներկայացրեցին իրենց մասնաճյուղերում առկա իրավիճակը և անելիքները²:

Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիայի 1988 թ. առաջին հաշվետվությունից տեղեկանում ենք, որ այն նույն թվականի վերջում դեռևս ուներ հետևյալ մասնաճյուղերը՝ 1. Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարան, «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական թանգարան, «Շենգավիթ» պատմահնագիտական թանգարան, 2. «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, 3. «Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական թանգարան, 4. «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարան, 5. Դիլիջանի ժողովրդական ճարտարապետության թանգարան, «Հաղարծին» պատմաճարտարապետական

1. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության հրաման ՆՈ. 289, 19. 07. 1988 թ. «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիա կազմակերպելու մասին», «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի կառավարման բաժին, գործ № 11, ներքին օգտագործման:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2., գ. 82, թ. 4-6:

արգելոց-թանգարան, «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան, 6. «Գառնի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, 7. «Հառիճ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, 8. «Տաթև» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, 9. «Գլաձոր» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան, 10. «Սանահին» պատմաճարտարապետական թանգարան, 11. «Հաղպատ» պատմաճարտարապետական թանգարան, 12. «Սևան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, 13. «Կեչառիս» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան: Եվ նախատեսվում էր հաջորդ տարիներին կազմակերպել կառավարության որոշմամբ նախատեսված ևս 16 արգելոց-թանգարան¹: Հաշվետվության սկզբում բավականին ծավալուն անդրադարձ էր կատարվում նաև դիրեկցիայի կանոնադրական նպատակներին ու խնդիրներին, ինչպես նաև հետագա անելիքներին: Այսպես, նշվում էր, որ. «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիան, Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության կողմից 1988 թ. օգոստոսի 3-ին հաստատված կանոնադրությամբ համարվելով կենտրոնացված հաստատություն, ղեկավարում է իր համակարգի մեջ մտնող թանգարանների գործունեությունը, պլանավորելով ինչպես նրանց գիտահետազոտական, տնտեսական, այնպես էլ ֆոնդերի պահպանության ու հաշվառման միասնական համակարգի ստեղծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները»²:

Ջետաքրքրական է 19-20-րդ դդ. առաջին կեսին կառուցված ժողովրդական բնակելի տների, տնտեսական-արտադրական կառույցների հաշվառման, պահպանման և նպատակային օգտագործման խնդրի բարձրացումը և 1988 թ. սեպտեմբերի կառավարության համապատասխան որոշմամբ դրանց ցանկի ճշգրտման աշխատանքների մասին տեղեկությո՞ւնը, որը պարունակում է 11 անուն հուշարձանախմբեր (Սառնաղբյուր, Հառիճի գյուղերի, Տեղերի վանքի շրջակա, հին Տեղ, հին Խնձորեսկ, հին Շինուհայր, հին Հալիձոր, հին Զարահունջ գյուղերի, Վերիշեն գյուղատեղիի, հին Հարժիս, հին Խոտ, Ն. Դաշտադեմ գյուղերի, հին Կապան բնակավայրի, Եղվարդ գյուղի, Մեղրու Մեծ և Փոքր Թաղերում պահպանված, Սեմյոնովկա գյուղում, Աշտարակ, Իջևան քաղաքների որոշ լքյալ բնակելի տները), ինչպես նաև Էջմիածնի պատմական միջուկը³: Թերևս սա նպատակ ուներ հետագայում արգելոց-թանգարանների նշված ցանկն ընդլայնել՝

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.2., գ. 336, թ. 5-6:

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում, թ. 7-10:

տեղում պահպանելով պատմական բնակավայրերը: «Դիրեկցիայի» գիտամեթոդական աշխատանքներն ի սկզբանե խորհրդային թանգարանային գործում դասական համարվող հիմնական ուղղություններով սկսեցին կազմակերպվել. գիտացուցադրական, գիտալուսավորական, կուլտուր-մասսայական, գիտահետազոտական, գիտաֆոնդային, հավաքչական գործունեություն: Վերջինս հիմնավորվում էր նրանով, որ կառույցը «նախ և առաջ ստեղծվել է անհրաժեշտ մեթոդական օգնություն ցույց տալու, ղեկավարելու և պլանավորելու Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգում գտնվող թանգարանների գործունեությունը, որոնք իրենց թեմատիկայով ու պրոֆիլով դասակարգվում են պատմահնագիտական, պատմաճարտարապետական և պատմամշակութային» բնույթի¹: Առաջին տնօրեն Սերժիկ Առաքելյանի կողմից կազմված սույն հաշվետվությունը որոշակիորեն վերլուծական նյութ է տալիս նաև գործող արգելոց-թանգարանների պրոֆիլային ընդգրկման և նաև տարվող թանգարանային գործունեության վիճակի վերաբերյալ՝ առանձնացնելով այն արգելոց-թանգարանների գործունեությունը, որոնք մինչ «դիրեկցիան» մեթոդական կենտրոնների դեր էին տանում: Դրանք էին՝ «Մեծամոր» պատմահնագիտական, Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի», «Դիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության, «Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանները, որոնց գործունեության վիճակը բավարար չէր համարվում ցուցադրության կազմակերպման, հավաքածուների հաշվառման, պահպանման, գիտամասսայական գործունեության և այլ տեսանկյունից: Հաշվետվության մեջ հրատարակչական, շինարարական, վերանորոգման և կազմակերպչական գործունեությունից բացի, թվարկվում էին նաև այն թանգարանները, որոնք պետք է ստեղծվեին. 1. Ժողովրդական գեղարվեստական արհեստագործությունների թանգարան Անիի շրջանի Սառնաղբյուր գյուղում; 2. Սյունիքի ճարտարապետության պատմության թանգարան Գորիս քաղաքում; 3. Ժողովրդական ճարտարապետության և կենցաղի թանգարաններ Մեղրիում, Գորիսում, Աշտարակում; 4. Դվինի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան; 5. Եղեգնաձորի բնապատմական արգելոց-թանգարան; 6. «Կողբափոր» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան Նոյեմբերյանի շրջանում; 7. «Մակարավանք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան Իջևանի շրջանում; 8. Ռազմական արվեստի պատմության թանգարան Դաշտաղեմի ամրոցում; 9. Միջնադարյան մոնումենտալ արվեստի

1. Նույն տեղում, թ. 10:

թանգարան Երևանում; 10. Դեկորատիվ մոնումենտալ արվեստի թանգարան Երևանում¹: Այսուհանդերձ նշվածների մեծ մասն այդպես էլ իրականություն չդարձան: 1990 թ. հաշվետվության մեջ կազմակերպությունն արդեն ներկայանում էր իր բոլոր արգելոց-թանգարան մասնաճյուղերով, ինչպես նաև հուշարձանների պահպանության տեսչություններով, ընդհուպ Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված կառույցով²: Սակայն նոր ստեղծված արգելոց-թանգարանները («Արևիք», «Արենի», «Գեղարքունիք», «Սողոմոն», «Այրիվանք», «Օձուն», «Որոտնավանք» և մյուս պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ) արդեն ենթադրում էին հանրապետության առանձին շրջաններում հաշվառված հուշարձանների ամբողջական պահպանության գործառույթներ: 1990 թ. մշակված Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգի պետական պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տիպային կանոնադրության (կազմող՝ Լավրենտի Բարսեղյան) մեջ արգելոց-թանգարանի հետևյալ բնորոշմանն ենք հանդիպում. «2. Արգելոց-թանգարանը կազմակերպվում է պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների համալիրների և պատմականորեն, էթնիկական, լանդշաֆտային, գեղագիտական տեսակետներից միմյանց փոխկապակցված տարածքների բազայի վրա, որոնք իրենցից ներկայացնում են պատմական, գիտական, ճարտարապետական, գեղարվեստական և մշակութային արժեք: Արգելոց-թանգարանի կազմում կարող են նաև մտնել պատմության և մշակույթի հուշարձանների հետ համակցված բնության եզակի համալիրները: <...> Արգելոց-թանգարանի տարածքի մեջ ընդգրկվում են պատմության և մշակույթի հուշարձաններին օրգանապես փոխկապակցված՝ հիշարժան վայրերը, պատմականորեն ձևավորված քաղաքային կառուցապատումները, քաղաքատեղիները, դաստակերտները, «մշակութային» լանդշաֆտները, (զբոսայգիներ-պուրակներ) բնության լանդշաֆտները, ջրային մակերեսները և նրանց պահպանական գոտիները: <...> 3. Արգելոց-թանգարանը հանդիսանում է գիտահետազոտական, գիտալուսավորական հաստատություն, նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանների պետական պահպանողը և պրոպագանդողը: Արգելոց-թանգարանի հիմնական խնդիրն է անձեռնմխելիորեն պահպանել, կամ էլ խիստ գիտականորեն հիմնավորվածությամբ վերաստեղծել պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձաններն իրենց ներքնատեսքով, պատմական միջավայրով,

1. Նույն տեղում, թ. 13:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց.2., գ. 335, թ. 1-28:

հիշարժան վայրերով և դրանց հետ կապված տարածքով, բնօրինակ թանգարանային հավաքածուների հիման վրա կազմակերպել գեղարվեստական-արտահայտչական և գիտականորեն հիմնավորված ցուցադրություններ»¹:

Հատկանշական է, որ 1990 թ. Գլխավոր վարչությանն ուղղված մեկ այլ զեկուցմամբ «դիրեկցիան» նաև առաջարկում էր գործող տասներեք արգելոց-թանգարաններին կից զարգացնել հետևյալ ավանդական տնտեսածները, արհեստները. այգեգործություն, խաղողագործություն («Չվարթնոց», «Գառնի» պատմաճարտարապետական, «Եղեգնածոր» բնապատմական, «Արտաշատ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ), բանջարաբոստանային կուլտուրանների մշակում, ջերմոցային տնտեսություն («Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական, «Մեծամոր» պատմահնագիտական, «Եղեգնածոր» բնապատմական արգելոց-թանգարաններ), ձկնաբուծություն, մեղվապահություն, ոչխարաբուծություն, ճագարաբուծություն, թռչնաբուծություն («Մեծամոր» պատմահնագիտական, «Եղեգնածոր» բնապատմական, «Տաթև», «Դվին», «Կեչառիս», «Սողք», «Այրիվանք», «Արտաշատ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ), տնայնագործության հիմունքներով՝ փայտի գեղարվեստական մշակում, գորգագործություն, կարպետագործություն, ասեղնագործություն, խեցեգործություն, դարբնություն («Դիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության, «Տաթև», «Մակարավանք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ), կազմակերպել սրճարան, իջևանատուն, ազգային խոհանոցի մատուցում, թեյարան («Մեծամոր» պատմահնագիտական, «Դիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության, «Տաթև», «Գեղամա» պատմամշակութային արգելոց-թանգարաններ)²: Նման մոտեցմամբ արգելոց-թանգարանը վերածվում էր պատմամշակութային ժառանգության և իր հետ փոխկապակցված տարածքների պահպանման, կառավարման մի մեխանիզմի, որն արդեն ավելին էր, քան իր տեղում պահպանված առանձին հուշարձանախմբերի ու շրջակա միջավայրի հատուկ կարգավիճակով թանգարանացումը: Փաստորեն, արգելոց-թանգարանի գործնական դաշտում այլևս շեշտադրվում էր ժառանգության բոլոր դրսևորումների համալիր, տարածական և լանդշաֆտային պահպա-

1. Տիպային կանոնադրություն Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգի պետական պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի: Հավելված Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության 1990 թ. փետրվարի 7-ի ՆՈ. 59 հրամանի, Ընդհանուր դրույթներ, կետ 3, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ-ի գիտաօժանդակ ֆոնդ:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 336, թ. 1-2:

նությունը ու համակարգային կառավարումը: Վերջինս այսօր էլ արդիական է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության կոմիտեի՝ 1992 թ. 16-րդ նստաշրջանում ձևակերպված «մշակութային լանդշաֆտ» հասկացության առանձին կատեգորիաների (i, ii) կիրառման առումով: Ավելին, Ռուսաստանի Դաշնության Դ. Լիխաչովի անվան բնական և մշակութային ժառանգության ռուսական գիտահետազոտական ինստիտուտի կողմից 2006 թ. մշակված ՌԴ տեսարարական վայրերի, պատմամշակութային արգելոցների և արգելոց-թանգարանների պետական ռազմավարության մեջ տեղ գտած դրույթները² լիովին համահունչ են 1990 թ. մեզանում մշակված պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի սահմանմանը: Սույն ռազմավարության մեջ առաջարկվող համակարգային կառավարման մեխանիզմները պատմամշակութային արգելոցների և արգելոց-թանգարանների ցանցի ձևավորման համար մեզանում փաստորեն արդեն իրականացվել էին 1988-1990 թթ.:

Այսպիսով, 1980-ական թթ. վերջում ՀՀ պատմամշակութային ժառանգության պահպանման ոլորտում «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը նորովի մեկնաբանվեց՝ ընդգրկելով նախկինում առանձին հուշարձանախմբերի հիման վրա ստեղծված թանգարանները, ինչպես նաև աշխարհագրական, լանդշաֆտային կամ այլ սկզբունքներով փոխկապացված, պետական պահպանության վերցված հուշարձանները և դրանց հետ կապված բնապատմական միջավայրն ու նյութական և ոչ նյութական բաղադրիչները: 1980-ական թթ. ձևավորված կառավարման համակարգով արգելոց-թանգարանները վերածվեցին երկրով մեկ սփռված պատմամշակութային ժառանգության պահպանության և օգտագործման արդյունավետ և հեռանկարային կազմակերպությունների: Վերջիններս հիմք դարձան երկրով մեկ ժառանգության պահպանության օղակների ստեղծման և համակարգված կառավարման, թանգարանային գործառնությունով օգտագործման համար: Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգում ստեղծված մեթոդական և կառավարման կենտրոնի միջոցով որոշակի «պրոֆիլավորվեցին» երեք հիմնական տիպի արգելոց-թանգարաններ՝ ելնելով ժառանգության պահպանման ժամանակի խնդիրներից: Այդպիսով, առանձին հուշարձանախմբերի հիման վրա կամ դրանց կից

1. Annex 3, Guidelines on the inscription of specific types of properties on the World Heritage List, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC. 12/01 July 2012, pp. 88-89. Web site of UNESCO World Heritage Centre, date of use 04.08. 2014, <http://whc.unesco.org/en/guidelines/>.

2. Веденин Ю. А., Шульгин П. М., Штеле О. Е., Государственная стратегия формирования системы достопримечательных мест, историко-культурных заповедников и музеев-заповедников в Российской Федерации, Наследие и современность. Инфо. сбор., вып. 13, М., Институт Наследия, 2006, с. 4-6, 8-10, 13-16:

գործում էին պատմահնագիտական կամ պատմաճարտարապետական մի շարք թանգարաններ, օրինակ՝ «Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական թանգարանը, Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանը, «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանը, Դիլիջանի ժողովրդական ճարտարապետության թանգարանը և այլն: Այս թանգարանները և «դիրեկցիայի» գիտամեթոդական բաժինները մասնաճյուղերի համար նաև մեթոդական կենտրոնների դեր ունեին: Դրանք գործում էին որպես գիտահետազոտական ու գիտալուսավորական հաստատություններ: «Դիրեկցիայի» կազմում գործող Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանը 1995 թ. իր ներքին կառուցվածքում ուներ «Գիտահետազոտական, ֆոնդերի հաշվառման և պահպանման, Գիտամասսայական և Տնտեսական» բաժինները¹: Նույն թվականի հաշվետվության մեջ «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանն իրականացրել էր գիտահետազոտական, գիտամասսայական, ֆոնդային, տնտեսական և վարչական աշխատանքներ²: 1994 թ. դրությամբ «դիրեկցիայի» կազմում աշխատում էր 399 մարդ, որից 52 հոգի՝ կենտրոնական աշխատակազմում, 121 հոգի՝ գործող 7 թանգարաններում, իսկ 226 հոգին՝ արգելոց-թանգարաններում³: 1995 թ. մեկ այլ հաշվետվության մեջ նշվում է, որ 31 արգելոց-թանգարաններից միայն 3-ն ունեն մշտական գործող ցուցադրություն, իսկ «Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական թանգարանում ցուցադրությունը փակ է, շենքային վերանորոգումների պատճառով: Միաժամանակ, բացի «դիրեկցիայից», թվարկվում է շարժական թանգարանային հավաքածուներ պահպանող 8 մասնաճյուղ⁴: Փաստորեն «դիրեկցիայի» կազմում միտում կար առանձնացնելու դասական թանգարանները, որոնք ունեին շարժական հավաքածուներ ու մշտական ցուցադրություն և արգելոց-թանգարանները, որոնք առավելապես անշարժ հուշարձանային համալիրների հիմքով էին գործում: Սակայն նման տարանջատումն այնքան էլ սկզբունքային չէր: «Կուլմայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանն իր 220 հա պահպանության ենթակայության տարածքում ուներ 1672 հուշարձան, որոնցից 1227-ը բնակելի տներ էին, ընդ որում 1072-ը՝ մասնավոր սեփականության իրավունքով էին պահպանվում⁵: Վերջինս հետևյալ կառուցվածքն ուներ՝ Վարչակառավարչական անձնակազմ, Գիտաֆոնդային աշխատանքների

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 340, թ. 10:

2. Նույն տեղում, թ. 19:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 337, թ. 1:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 340, թ. 1:

5. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 411, թ. 1:

բաժին, Պատմաճարտարապետական և պատմահնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրման բաժին, Ազգագրական և բանահյուսական ուսումնասիրությունների բաժին, Ալլամազյան քույրերի պատկերասրահ, Տնտեսական մաս, արտաբյուջետային մասով՝ Պատմաճարտարապետական և պատմահնագիտական հուշարձանների պահպանության և շահագործման բաժին¹: Սույն արգելոց-թանգարանը փաստորեն մեկ տարածքի շարժական, անշարժ, նյութական և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության համալիր պահպանության թանգարանային եղանակ էր: Արգելոց-թանգարանի 1990 թ. հաշվետվության մեջ քաղաքաշինական, ճարտարապետական, հնագիտական հուշարձան-կառույցների պահպանությանից զատ, նշվում էին նաև քաղաքային կենցաղին, սովորություններին, ծեսերին, արհեստներին, տոներին վերաբերող նյութերի հավաքման և ձայնագրման աշխատանքներ²: Նմանատիպ բացօթյա թանգարանի մոդելը ներառում էր մշակութային լանդշաֆտի և էկոթանգարանի հայեցակարգային հիմնական բաղադրատարրերը, որոնք այսօր էլ արդիական են և, ցավոք, երկրաշարժի ու կառուցվածքային վերափոխումների պատճառով հետագայում զարգացում չունեցան:

Արգելոց-թանգարանների երրորդ հիմնական տիպը ներառում էր առավելապես հուշարձանների խմբային պահպանության և հանրահռչակման եղանակներ՝ ելնելով երկրի վարչատարածական բաժանումից և հուշարձանների փոխ-կապակցվածությունից: Այս տիպի արգելոց-թանգարանները ստեղծվեցին 1980-ական թթ. վերոնշյալ դիրեկցիայի կազում՝ շարունակելով նախկին հուշարձան-թանգարանների կազմակերպման միտումը, օրինակ՝ «Աշտարակ», «Կոտայք», «Գնդեվանք», «Թալին», «Կեչառիս», «Արևիք», «Որոտնավանք», «Կողբափոր», «Տաթև» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանները և այլն: «Կեչառիս» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի 1996 թ. առաջին կիսամյակի հաշվետվության մեջ որոշակի նկարագրվում է այս տիպի արգելոց-թանգարանի հիմնական կառուցվածքը: Մասնավորապես նշվում է, որ սույն արգելոց-թանգարանը «ընկած է նախկին Հրազդանի շրջանի ամբողջ վարչական տարածքի վրա: Բացի Չարենցավան քաղաքից, հուշարձաններ կան բոլոր բնակավայրերում և բնակավայրերին հարող տարածքներում: Արգելոց-թանգարանում գրանցված է 1166 հուշարձան: «Կեչառիս» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը բաժանված է 6 պահպանական գոտիների, յուրաքանչյուր գոտու հուշարձանների պահպանությունը հանձնված է մեկ վերակացուի:

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2., ք. 252, թ. 2-4:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2., ք. 253, թ. 7:

Յուրաքանչյուր վերակացու ունի իր գոտու բոլոր հուշարձանների ցուցակը: Յուրաքանչյուր վերակացու հետևում է շուրջ 200 հուշարձանի խնամքին ու պահպանությանը», իսկ պահպանության հիմնական եղանակներից էին շրջայցերը¹: «Տաթև» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի, որի գրասենյակը Գորիս քաղաքում էր, նույն ժամանակահատվածի համար պատաստած հաշվետվության մեջ տրվում է հետևյալ տեղեկատվությունը. «արգելոց-թանգարանում աշխատում են 13 հոգի՝ տնօրեն և թանգարանի 10 վերակացուներ, որոնցից մեկը կես դրույքով և երկուսը արտահաստիքային: 1996 թ. արգելոց-թանգարանը, առաջնորդվելով տիպային կանոնադրությամբ, որոշակի աշխատանք է կատարել շրջանի տարածքում գտնվող 1220 հուշարձանների պահպանության, նորերի հայտնաբերման, պահպանության և վերանորոգման ուղղությամբ»: Սույն հաշվետվության մեջ նկարագրվում են նաև հուշարձանների բարեկարգման, վերահսկողական աշխատանքներ²:

«Դիրեկցիայի» կազմում մասնաճյուղերի ստեղծման և հուշարձանների թանգարանացման մեկ այլ ուղղություն էր առանձին հուշարձանների հիման վրա արգելոցների կազմակերպումը, որը տվյալ հուշարձանի և դրան առնչվող հատվածների հատուկ պահպանության անհրաժեշտությամբ էր պայմանավորված: 1991 թ. գլխավոր վարչության կազմած հատուկ ցուցակում ներկայացված էին տարբեր շրջաններում գտնվող այն 26 հուշարձանախմբերը, որոնց հիման վրա պետք է առաջնահերթորեն կազմակերպվեին արգելոցներ: Դրանք հիմնականում մեկ տարածքում գտնվող տարաբնույթ հուշարձաններ էին՝ օրինակ Գորիսի շրջանում առաջարկվում էին 1. Հին Գորիս 2. Հին Խնձորեսկ 3. Հին Խոտ 4. Հին Հալիձոր 5. Հին Հարժիս 6. Հին Շինուհայր 7. Հին Տեղ բնակատեղիները 8. Զարահունջ գյուղատեղին³:

1988 թ. հունիսի 14-ի վերոնշյալ որոշման խնդիրներից ելնելով՝ բացի նշված «դիրեկցիայից» Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգում ձևավորվեցին հուշարձանների պահպանության, վերականգնման և օգտագործման նաև այլ մասնագիտացված կառույցներ կամ «արվեստանոցներ», որոնց գործունեությունը համակարգված էր և միտված ընդհանուր նպատակների իրականացմանը: Արգելոց-թանգարանների կազմակերպման և վերակազմակերպման համար էական նշանակություն ստացավ հատկապես թանգարա-

1. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 322, թ. 1:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 323, թ. 1-3:

3. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2. , գ. 151, թ. 1-3:

նացված կառույցներում ցուցադրությունների և ցուցահանդեսների նախագծումը և իրականացումը: Այս առումով գլխավոր վարչության կազմում գործող «Թանգարանային ցուցադրությունների և սարքավորումների ձևավորման ու պատրաստման գիտարտադրական արվեստանոցում կարճ ժամանակում պատրաստվեցին «Հառիճավանքում՝ Շիրակի հնագույն կենցաղին ու մշակույթին, Նորավանքում՝ Մոմիկ ճարտարապետի գործունեությանը նվիրված մշտական ցուցադրությունների ձևավորման նախագծերը, կրկնօրինակվեցին մեկ տասնյակից ավելի բացառիկ համարվող խաչքարեր»¹:

«Դիրեկցիան» ևս ժամանակի ընթացքում որոշակի կայուն թանգարանային գործառույթներ սկսեց իրականացնել՝ զբաղվելով անշարժ հուշարձաններին առնչվող շարժական թանգարանային հավաքածուների հավաքմամբ և գիտահետազոտական, գիտամեթոդական և հրատարակչական գործունեությամբ: Այս առումով հետաքրքրական են 1990-ական թթ. մի կարճ ժամանակով հատուկ առանձնացված Գիտատեղեկատու կենտրոնի աշխատանքները՝ հուշարձաններին վերաբերվող արխիվային հավաքածուները մեկ տեղում հավաքելու, համակարգելու, գիտական շրջանառության մեջ դնելու ուղղությամբ²: Սույն գործընթացով կազմակերպությունը ձևավորեց հանրապետությունում «պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների վերականգնմանը, նորոգմանը, ամրակայմանը, փաստագրմանը վերաբերող մասնագիտացված ամենահարուստ ֆոնդային հավաքածուն»³: Այս առումով «դիրեկցիան» սկսեց նմանվել այսօր բավականին տարածում ստացած «Ժառանգության ռեսուրս կենտրոններին», որի համակարգում արգելոց-թանգարանների և արգելոցների գիտամեթոդական և վարչական բաժիններից զատ, ընթացքում ստեղծվեցին նաև տեսչություններ, որոնք առավելապես առանձին տարածաշրջանի հուշարձանների պահպանության, վերահսկման գործառույթներ ունեին: «Դիրեկցիայի» 1995 թ. հաշվետվության մեջ նշված են Անիի, Ամասիա-Աշոցքի, Արմավիրի, ԼՂ տեսչությունների գործունեությունը⁴: Վերջիններիս գործառույթները սկզբունքորեն չեն տարբերվում վերևում նշված պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների գործառույթներից:

1970-1990-ական թթ. ձևավորվեց հուշարձանների թանգարանացման

1. Առաքելյան Ս., Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության գործի դրվածքը Խորհրդային Հայաստանում 1980-ական թթ. վերջերին, «Հայոց պատմության և մշակույթի նվիրյալը». Հանրապետական գիտաժողով, նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին (հողվածների ժողովածու), Եր., 2018, էջ 26:

2. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2., գ. 342, թ. 1-3:

3. Առաքելյան Ս., Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության գործի դրվածքը Խորհրդային Հայաստանում 1980-ական թթ. վերջերին, էջ 27:

4. ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 2., գ. 340, թ. 28, 31, 38, 40:

միջոցով ստեղծված պատմամշակութային արգելոցների և արգելոց-թանգարանների գործունեության համակարգման և զարգացման միասնական համակարգը: «Արգելոց-թանգարան» հասկացությունը սկսվեց կիրառվել պաշտոնապես և ընդլայնվեց՝ ներառելով պատմամշակութային ժառանգության տարաբնույթ դրսևորումների համալիր և իրենց բնապատմական միջավայրով պահպանության, հետազոտման և մեկնաբանման կայուն գործառույթների իրականացումը: Ստեղծված գիտամեթոդական և կառավարման համակարգը թույլ տվեց նաև նախկինում կազմակերպված հուշարձան-թանգարաններից զատ, տարբեր սկզբունքներով հուշարձանների խմբային և տարածական պահպանության նոր մոդելներ մշակել և ավելացնել գործող արգելոց-թանգարանների քանակը: Ցանցային զարգացման նման կառավարման համակարգը և մշակված զարգացման ծրագրերը ժառանգության պահպանության արդիական մոտեցումներ էին պարունակում. մասնավորապես «մշակութային լանդշաֆտի», «Էկո-թանգարանի» հայեցակարգային հիմնական սկզբունքներն արդեն իսկ դրված էին մի շարք արգելոց-թանգարանների կազմակերպման հիմքում: Կազմակերպված համակարգը նաև տարածական առումով ներառում էր երկրի գրեթե բոլոր շրջանները: Ձևավորված համակարգում արգելոց-թանգարանների երեք հիմնական տիպային դրսևորումներ են առանձնացվում. 1. **Յնավայրերին կից պատմահնագիտական թանգարաններ**, որոնք դասական թանգարանային գործառույթներ ունեին և մեթոդական կենտրոններ էին մասնաճյուղերի համար; 2. **Հուշարձան-թանգարաններ**, որոնք ստեղծվել էին առավելապես առանձին հուշարձանի կամ դրա առանձին հատվածների թանգարանային օգտագործման եղանակով; 3. **Տարածական արգելոց-թանգարաններ**, որոնք ենթադրում էին առանձին շրջանների կտրվածքով հուշարձանների առանձնացում, պահպանություն և օգտագործում: Այս մոդելն առավելապես 1980-1990-ական թթ. էր մշակվել՝ ելնելով ժառանգության համալիր և իրենց տարածքում արժևորելու խնդիրներից:

ՀՀ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԳԵԼՈՑ-ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՀԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

1990-ական թթ. երկրորդ կեսին ՀՀ վարչատարածական վերափոխումների համատեքստում փոփոխություն կրեց նաև պատմամշակութային հուշարձանների կառավարման համակարգը: ՀՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչությունը կազմալուծվեց, որի առանձին հիմնարկներն անցան ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության (այսօր՝ ՀՀ մշակույթի նախարարություն) կառավարման ներքո: Հետագա փոփոխությունների հետևանքով տեղի ունեցավ ոլորտում աշխատողների, արգելոց-թանգարանների քանակի կրճատում, պատմամշակութային ժառանգության թանգարանացման գործընթացի դադարեցում, ինչպես և արգելոց-թանգարանների միասնական համակարգից մասնաճյուղերի տարանջատում: Դեռևս 1990 թվականին ՀՀ Նախարարների խորհուրդը որոշում էր կայացրել վերոնշյալ «դիրեկցիայի» կազմում ընդգրկված մի շարք մասնաճյուղեր՝ (այդ թվում՝ Հառիճավանքը, Տաթևի վանական համալիրը, Սևանի վանքը, Գոշավանքը և այլն) որպես գործող հոգևոր կառույցներ, հանձնել Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն, իսկ լուծարված արգելոց-թանգարաններում ու արգելոցներում պահպանվող թանգարանային առարկաները նախ ժամանակավոր, իսկ ավելի ուշ մշտական պահպանության հանձնվեցին «դիրեկցիային»¹: ՀՀ կառավարության 1994 թ. մեկ այլ որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր հուշարձանների պահպանության վարչության հաշվեկշիռից «Կուլմայրի» պետական պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը և հուշարձանների վերականգնման «Շիրակ» արվեստանոցն իր հիմնական միջոցներով ու կառույցներով հանձնեց Գյումրիի քաղխորհրդի գործկոմի հաշվեկշիռն²: Այդպիսով արդեն ձևավորված ՀՀ արգելոց-թան-

1. Փորձ , գործունեություն, հեռանկար, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության 25-ամյակին նվիրված նյութեր, Եր., 2013, էջ 1:
2. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1994 թ. ապրիլի 21-ի N 190 որոշումը «Գյումրի քաղաքի պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանությունը, վերականգնումը և օգտագործումը բարելավելու

գարանների կառավարման միասնական համակարգը սկսեց որոշակիորեն «ապակենտրոնացվել»: Իսկ հետագա կառուցվածքային փոփոխություններով մի շարք արգելոց-թանգարաններ, հատկապես տարածական սկզբունքով 1980-1990-ական թթ. կազմակերպվածները, պարզապես դադարեցին գործելուց՝ ուղղակի վերամիավորվելով մարզային ծառայությունների մեջ՝ հանրապետության վարչատարածական բաժանմանը համաձայն: ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության 1996 թ. հուլիսի 09-ի թիվ 305 հրամանով վերոնշյալ «դիրեկցիան» վերանվանվեց «Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայություն», որի համակարգում գտնվող «մշտական ցուցադրություններ չունեցող արգելոց-թանգարանների և շրջանային տեսչությունների բազայի վրա» ստեղծվեցին հուշարձանների պահպանության Արցախի տարածքային, 10 մարզային և 1 քաղաքային (Երևան) ծառայություններ¹: Այս վերակազմավորման ժամանակ 20 արգելոց-թանգարաններ կորցրեցին իրենց առանձին մասնաճյուղի կարգավիճակը: «Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայությունը» զուտ թանգարանացված հուշարձանների գործունեության համակարգումից անցավ երկրի տարածքում հաշվառված պետական սեփականություն հանդիսացող պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների և դրանց հետ կապված թանգարանային, արխիվային նյութերի պահպանության ու օգտագործման գործառնությունների իրականացմանը: Տասը մարզային ծառայությունները ստեղծվեցին հետևյալ վերամիավորումներով.

«ա) Արագածոտնի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Աշտարակի», «Թալինի» արգելոց-թանգարանները, Ապարանի, Արագածի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչություններն իրենց հաստիքային միավորներով:

բ) Արարատի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Արտաշատի», «Դվինի» արգելոց-թանգարանները, Մասիսի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչությունն իր հաստիքային միավորներով:

գ) Արմավիրի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայությունը, որն իր մեջ ընդգրկում է Արմավիրի, Էջմիածնի, Բաղրամյանի շրջանային

միջոցառումների մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 23.09. 2017, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=1803>:

1. Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիայի հրաման ՆՈ. 455, 10.12.96, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի կառավարման բաժնի, գործ № 4:

տեսչություններն իրենց հաստիքային միավորներով:

դ) Գեղարքունիքի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Այրիվանք», «Գետիք», «Գեղարքունիք», «Գեղամա», «Սողք» արգելոց-թանգարաններն իրենց հաստիքային միավորներով:

ե) Լոռվա հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է Գուգարքի, Թումանյանի, Սպիտակի, Ստեփանավանի, Տաշիրի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչություններն իրենց հաստիքային միավորներով:

զ) Կոտայքի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Կոտայք», «Կեչառիս» արգելոց-թանգարանները, Նաիրիի հուշարձանների պահպանության տեսչությունն իրենց հաստիքային միավորներով:

է) Շիրակի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է Ախուրյանի, Ամասիայի, Աշոցքի և Արթիկի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչություններն իրենց հաստիքային միավորներով:

ը) Սյունիքի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայությունը, որն իր մեջ ընդգրկում է «Տաթև», «Կապան», «Արևիք», «Որոտնավանքի» արգելոց-թանգարաններն իրենց հաստիքային միավորներով:

թ) Վայոց Ձորի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Արենի», «Արփի» արգելոց-թանգարանները, Գլաձորի համալսարանի պատմության [թանգարանը] (ավելացումը հեղինակին է) Վայքի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչությունն իրենց հաստիքային միավորներով:

ժ) Տավուշի հուշարձանների պահպանության մարզային ծառայություն, որն իր մեջ ընդգրկում է «Կողբափոր», «Մակարավանք» արգելոց-թանգարանները, Տավուշի հուշարձանների պահպանության շրջանային տեսչությունն իրենց հաստիքային միավորներով¹:

ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության ՀՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության ենթակայությամբ գործող Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության 1999 թ. հաստատված կանոնադրությամբ արգելոց-թանգարանների ու արգելոցների ցանցում առավել քիչ արգելոց-թանգարաններ

1. Նույն տեղում:

և արգելոցներ էին գործում, և մարգերում հուշարձանների պահպանության հիմնական օղակները դարձան պատմական միջավայրի պահպանության մարզային ծառայությունները (տե՛ս աղյուսակ 5)¹:

Ալկիսայտ Է, որ «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը կրկին պարփակվեց հիմնականում առանձին հուշարձանախմբի հատուկ պահպանության և թանգարանային գործառնություններով օգտագործման շրջանակներում: Նման մոտեցմամբ 1990 թ. մշակված «արգելոց-թանգարան» հասկացության հետագա ներդրումը գործնական ոլորտում տեղի չունեցավ, այլ ընդհակառակը՝ դրա հիման վրա ստեղծված արգելոց-թանգարանները կամ լուծարվեցին կամ «ապաթանգարանացվեցին»: Արգելոց-թանգարանների կառավարման համակարգի հետագա վերափոխումները որոշակիորեն պայմանավորված էին «հուշարձան» հասկացության նոր օրենսդրական ձևակերպմամբ, որոնք արտահայտվեցին 1998 թվականին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» օրենքում, որն այսօր էլ գործում է և մասնագիտական դաշտում անվանվում «մայր օրենք»: Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին ՀՀ օրենքով (ընդունված 23. 10. 2001 թ.) նաև արգելոց-թանգարանները և արգելոցները ստացան ներկայիս ուրվագծերը՝ որպես «շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող, իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող, գիտալուսավորչական, գիտա-տեղեկատվական և մշակութային գործունեություն իրականացնող» կազմակերպություններ:

Նոր օրենքով, որով կարգավորվում է արգելոց-թանգարանների գործունեությունը, չի սահմանվել «արգելոց-թանգարան» հասկացությունը, իսկ նախկին «պատմության և կուլտուրայի հուշարձանը» ձևափոխվեց «պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձան» ձևակերպման՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «պետական հաշվառման վերցված պատմական, գիտական, գեղարվեստական կամ մշակութային այլ արժեք ունեցող կառույցները, դրանց համակառույցներն ու համալիրները՝ իրենց գրաված կամ պատմականորեն իրենց հետ կապված տարածքով, դրանց մասը կազմող հնագիտական, գեղարվեստական, փմագրական, ազգագրական բնույթի տարրերն ու բեկորները, պատմամշակութային և բնապատմական արգելոցները, հիշարժան վայրերը՝ անկախ պահ-

1. Տե՛ս Կանոնադրություն Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության՝ հաստատված ՀՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության պետի 22 դեկտեմբերի 1999 թ. հրամանով. Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ-ի գիտաօժանդակ ֆոնդ:

պանվածության աստիճանից»¹: Օրենքով հուշարձանների դասակարգումը թեև ոչ էական, սակայն փոփոխվեց. Հուշարձաններն ըստ «արժեքավորման չափանիշների» բաժանվեցին «հանրապետական և տեղական» նշանակության, իսկ «բացառիկ արժեք» ունեցողները՝ համաշխարհային ժառանգության ցանկում գրանցման ենթակա կամ համամարդկային նշանակության²: Ըստ բնույթի հուշարձանները տարաբաժանվեցին՝ հնագիտական (քարեդարյան կայաններ, քարայր-կացարաններ, հնագույն և միջնադարյան բնակատեղիներ, ամրոցներ, դամբարանադաշտեր, գերեզմանոցներ, մեգալիթյան կոթողներ, ժայռապատկերներ, վիմագրական հուշարձաններ, հնագիտական մշակութային շերտեր) պատմական (պատմության և մշակութային նշանավոր իրադարձությունների և նշանավոր գործիչների հետ առնչվող կառույցներ, կոթողներ, հուշահամալիրներ, գերեզմաններ), քաղաքաշինական և ճարտարապետական (պատմական բնակավայրերի, թաղամասերի, փողոցների, այգիների կառուցապատման հատվածներ, բնակելի, պալատական, պաշտամունքային, հասարակական, արտադրական և ճարտարագիտական կառույցներ, ժողովրդական տներ, ճարտարապետական կոթողներ), մոնումենտալ արվեստի (մոնումենտալ քանդակագործության, գեղանկարչության և դեկորատիվ արվեստի նմուշներ)³: Օրենքի 17-րդ հոդվածում նորովի ձևակերպվեց «պատմամշակութային արգելոց» հասկացությունը, ըստ որի. «պատմամշակութային արգելոցները հուշարձանների այն համակառույցները, համալիրներն ու հուշարձանախմբերն են՝ իրենց շրջակա բնապատմական միջավայրով, որոնք պատմական, գիտական, գեղարվեստական, ազգագրական հատուկ արժեք են ներկայացնում: Պատմամշակութային արգելոցն ստեղծվում է հուշարձաններ ունեցող բնակավայրերի, դրանց հատվածների, բնական և պատմականորեն ձևավորված արհեստական լանդշաֆտի, պատմամշակութային համալիրի և դրա պատմական միջավայրի պահպանության նպատակով»⁴: Արգելոցանգարանների կազմակերպման առումով կարևորվում են հատկապես հուշարձանների օգտագործման վերաբերյալ դրույթները, որոնք նշված օրենքի 38 հոդվածում սահմանվում էին երկու եղանակով՝ «գերազանցապես <...> գիտական, կրթական, մշակութային և ճանաչողական», ինչպես նաև

1. Տե՛ս ՀՀ օրենքը «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին», ընդունված ՀՀ ԱԺ կողմից 1998թ. նոյեմբերի 11-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամս. 23. 05. 2017թ., <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1641&lang=arm>

2. Նույն տեղում:

3. Նույն տեղում:

4. Նույն տեղում:

«իրենց սկզբնական ու հարմարեցված (ադապտացիոն) գործառնական»¹: Սույն օրենքի իրականացումն ապահովող ՀՀ կառավարության որոշմամբ առավել պարզորոշ էին արտահայտվում այն հուշարձանները, որոնք ենթակա են թանգարանացման: ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական կառավարման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման կարգը հաստատելու մասին» N 438 որոշմամբ հուշարձաններն օտագործման էին ենթակա երկու եղանակով. «ա) հուշարձաններ, որոնք կարող են օգտագործվել բացառապես գիտահետազոտական, գիտաճանաչողական, կրթական, մշակութային և զբոսաշրջության նպատակներով: Դրանք են՝ հին և միջնադարյան բնակատեղիները, ամրոցները, կոթողային հուշարձանները, դամբարանադաշտերը, միջնադարյան գերեզմանոցները, հնագիտական շերտերը, պատմամշակութային և այլ տիպի կառույցներն ու համալիրները, որոնք ենթակա չեն ամբողջական վերականգնման և օգտագործման՝ իրենց սկզբնական կամ դրան մոտ գործառնական նշանակությամբ: Այդպիսի հուշարձաններում կամ դրանց տարածքում կարող են ստեղծվել թանգարաններ, բացօթյա ցուցադրություններ, պատմամշակութային կամ բնապատմական արգելոցներ՝ այցելուներին սպասարկելու համար անհրաժեշտ ծառայություններով»²: ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված մեկ այլ հիմնարար օրենքով նման հուշարձանները ձևակերպվեցին՝ որպես «ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձաններ», որոնք են. «1) հնագույն, հին և միջնադարյան ժամանակաշրջանների հետևյալ հուշարձանները՝ իրենց զբաղեցրած և առանձնացված տարածքներով.

ա) քարեդարյան բացօթյա կայանները, քարայր-կացարանները, դրանց համալիրները,

բ) բնակատեղիները, ամրոց-բնակատեղիները (բերդշենները), ամրոցները, դրանց հատվածները, պաշտպանական պարիսպները, դիտակետերը, աշտարակները, խանդակները, գետնուղիները և ամրաշինական այլ կառույցներ,

գ) մեգալիթյան կոթողները՝ մենհիրներ, վիշապաքարեր, կրոմլեխներ, սահմանաքարեր,

1. Նույն տեղում:

2. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի N 438 որոշումը «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական կառավարման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման կարգը հաստատելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 26. 11. 2016, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=16552&m=%27%27&sc=#> :

դ) ժայռապատկերները, վիմագրական հուշարձանները, դրանց համալիրները,
ե) հնագիտական մշակութային շերտերը,

զ) դամբարանները, դամբարանադաշտերը, դամբանաբլուրները, պատմական գերեզմանոցները, խաչքարերը, հուշակոթողները, հուշասյուները, տապանաքարերը,

է) այն պաշտամունքային և քաղաքացիական կառույցները՝ մեհյանները, տաճարները, եկեղեցիները, մատուռները, վանական համալիրները, բնակելի, պալատական, արտադրական, կոմունալ, տնտեսական շինությունները, որոնց պահպանվածության վիճակը բացառում է դրանց ամբողջական գիտական վերականգնման և սկզբնական գործառնական նշանակությամբ օգտագործման հնարավորությունը,

ը) չգործող հին հանքահորերը, պատմական ճանապարհների հատվածները, ճարտարագիտական կառույցները՝ ջրանցքներ, ամբարտակներ, կամուրջներ, ջրանցույցներ,

2) Նոր և Նորագույն ժամանակաշրջանների հետևյալ հուշարձանները՝ իրենց զբաղեցրած և առանձնացված տարածքներով.

ա) ՀՀ կառավարության որոշումների հիման վրա ստեղծված պատմամշակութային և բնապատմական արգելոցները, տուն-թանգարանները, պանթեոնները, հուշահամալիրները, հուշակոթողները,

բ) պատմամշակութային հավաքածուներ ներառող պետական պահոցների, թանգարանների, տուն-թանգարանների շենքերը»¹:

Բերված ծավալուն մեջբերումներն այն հիմնական օրենսդրական հիմքերն էին, որոնց հիման վրա սկսվեցին կազմակերպվել պատմամշակութային արգելոցներ, ինչպես նաև վերակազմավորվել նախկինում ստեղծված արգելոց-թանգարանները: Վերջիններս, սակայն, այդպես էլ որոշակի մեկնաբանում չստացան իրավաօրենսդրական փաստաթղթերում, առավելապես դրանց վերակազմավորման բնույթն արտացոլվեց իրենց Նոր կանոնադրությունների մեջ: Այնուհանդերձ, վերջիններս այդքան էլ տարբեր չէին հետխորհրդային տարիներին կազմակերպված պատմամշակութային արգելոցների համանման փաստաթղթերից և գործունեության ծավալման ուղղություններից: Այս առումով հետխորհրդային տարիներին կազմակերպված առաջին արգելոցը ՀՀ կառավարության 2001 թ. որոշումով ստեղծված «Ագարակ»

1. Տե՛ս ՀՀ օրենքը « ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների մասին», ընդունված ՀՀ ԱԺ կողմից 2003 թ. ապրիլի 11-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական ցանցակայք, օգոտ. ամս. 30. 05. 2017 թ.,
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1351&lang=arm> :

պատմամշակութային արգելոցն էր՝ որպես ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության ենթակայությամբ գործող առանձին պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն¹:

Նուսանկ. № 37-38 Ընդհանուր տեսարաններ «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանից, 2016 թ.:

Արգելոցը կազմակերպվել էր ծավալված հնագիտական ուսումնասիրությունների հենքով և բացված ուշագրավ պատմամշակութային բազմաշերտ (Ք. ա. 3-րդ հազարամյակ, Ք. ա. 6-րդ դ.- Ք. հ. 13-14 –րդ դդ.) հնավայրի (տե՛ս լուսանկարներ 37-38) պահպանության առաջնահերթ նպատակով, սակայն, ինչպես տեսանք, չդարձավ արդեն իսկ գործող նմանատիպ արգելոցների կամ արգելոց-թանգարանների կառավարման համակարգի մի մասը, այլ առանձին պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն, որի կանոնադրությունը հաստատվեց 2002 թ.: Կանոնադրության մեջ մասնավորապես նշվում էր, որ. «արգելոցի ստեղծման նպատակներն են՝

ա) հնավայրի տարածքի պատմական միջավայրի և պատմամշակութային ու հնագիտական համակարգի հուշարձանների պահպանությունը, ուսումնասիրությունը և նպատակային օգտագործումը.

բ) արգելոցի տարածքում գիտահետազոտական աշխատանքների կազմակերպումը <...>

գ) հնավայրի տարածքից պեղումներով հայտնաբերված պատմամշակութային և հնագիտական արժեքների բազայի հիման վրա թանգարանի հիմնումը, ինչպես նաև շրջիկ ժամանակավոր ցուցադրությունների կազմակերպումը.

դ) գիտամշակութային, բարոյահոգեբանական ու բնապահպանական գիտե-

1. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2001 թվականի դեկտեմբերի 29-ի N 1305 որոշումը «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 05. 07. 2017թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=15485&m=%27%27&sc=#> :

լիքների տարածումը և ուսումնադաստիարակչական միջոցառումների իրականացումը.

ե) արգելիցի տարածքում և պահպանական գոտում սահմանված պայմանակարգի (ռեժիմ) պահպանումը <...>

զ) գիտական աշխատությունների <...> պատրաստումն ու հրատարակումը.

է) արգելիցի բնույթին համապատասխան գիտահետազոտական թեմաների ընտրությունը <...>

ժ) արգելիցի ռեկրեացիոն սպասարկման կազմակերպումը (հատկապես զբոսաշրջության զարգացման խթանումը):

Արգելիցի գործունեության հիմնական տեսակներն են՝

ա) հնավայրի տարածքի և պատմաճարտարապետական ու հնագիտական հուշարձանների պահպանությունը, բարեկարգումը, ամրակայումը և վերականգնումը.

բ) հնագիտական պեղումների և այլ հետազոտությունների կազմակերպումը.

գ) հանգստի և մշակութային միջոցառումների կազմակերպումը.

դ) գովազդի կազմակերպումը.

ե) հուշանվերների արտադրությունը և դրանց ցուցահանդես-վաճառքների կազմակերպումը.

զ) զբոսաշրջության և գիտարշավների կազմակերպումը¹:

Փաստորեն «պատմամշակութային արգելիցի» նման մոդելով, որը դասական կարելի է համարել հատկապես հնագիտական հուշարձանների թանգարանացման դեպքում, շարունակվում էր դեռևս Անիի պեղումներից սկիզբ առած ժառանգության պահպանման և թանգարանային օգտագործման ավանդույթը: Վերջինս առավել ցայտուն էր արտահայտվում սույն արգելիցի ՀՀ կառավարության կողմից 2002 թ. հաստատված «գործունեության և հեռանկարային զարգացման ծրագրում», որի մեջ կազմակերպության գործունեություն ծավալման երեք հիմնական ուղղություններն էին.

«ա) արգելիցի տարածքում եղած հուշարձանների ուսումնասիրություն և դրանց գիտական, պատմական, մշակութային դերի արժևորում.

բ) արգելիցի տարածքում արդեն փաստագրված և հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում հայտնաբերված հուշարձանների պահպանություն.

գ) արգելիցի տարածքի թանգարանացում և օգտագործում՝ գիտաճանաչո-

1. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի ապրիլի 16-ի N 412 որոշումը «Ազարակ» պատմամշակութային արգելիցի» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության կանոնադրությունը հաստատելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 20. 07. 2017թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=16450&m=%27%27&sc=#> :

ղական, զբոսաշրջության նպատակով»¹: «Թանգարանացում» հասկացության ներքո նախատեսվում էր հնավայրի տարածքում կառուցել թանգարանի շենք՝ հայտնաբերված նյութերը տեղում պահպանելու և ցուցադրելու համար: Ապա ցուցադրվելու էին նաև «պեղումներից հետո ամրակայված և վերականգնված հնավայրի բաղկացուցիչները»՝ «ցուցադրական հարթակների», «դիտահարթակների և դիտակետերի», առավել արժեքավոր հատվածները տեղում ծածկի տակ առնելու և ցուցադրելու միջոցով: Կարևորվում էր նաև զբոսաշրջային սպասարկման ենթակառուցվածքների՝ ավտոկանգառի, հուշանվերների վաճառքի և սննդի կետերի, սանհանգույցների, անհրաժեշտ ցուցանակների, ճանապարհային ուղեցույցի, ընդհուպ բաց թափք ունեցող էլեկտրատրանսպորտով (ավտոկառերով) աշխատող ներքին երթուղիների ստեղծումը²: Այս ծրագիրը հետագայում չիրականացավ, նույնիսկ հնավայրի պեղված հատվածները պատշաճ չամրակայվեցին, արգելոցի տարածքում միայն տեղադրվեցին որոշ բացատրական ցուցանակներ: Սակայն բերված թանգարանացման մոդելը, որը փաստորեն քննարկվում էր առանց «արգելոց-թանգարան» եզրի, կրկնում էր դրա՝ դեռ 1930-ական թթ. մշակված գործնական հարացույցը: Հետխորհրդային տարիներին նման պատմամշակութային արգելոցների ստեղծումը շարունակվեց առավելապես հնագիտական բնույթի հուշարձանների հիմքով:

1997 թ. ծավալված մշակութային կազմակերպությունների ապակենտրոնացման քաղաքականությամբ շարունակվեց պատմամշակութային արգելոցների և արգելոց-թանգարանների միասնական համակարգի վերափոխումը: Համապատասխան կադրերի պակասի, մշակույթի հանդեպ անտարբեր վերաբերմունքի հետևանքով հատկապես համայնքներում գտնվող թանգարանների մեծ մասը հայտնվեց վատթար ֆինանսավորման պայմաններում³: Այս առումով Ա. Ղազինյանը հետևյալ հետաքրքիր դիտարկումն էր կատարում. «Կումայրի» ճարտարապետական և «Կիժի» պետական պատմաճարտարապետական և ազգագրական արգելոց-թանգարանները խորհրդային տարիներին միաժամանակ ստացան արգելոց-

1. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի հունիսի 13-ի նիստի արձանագրությունից քաղված N 24 «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության գործունեության և հեռակարային զարգացման ծրագրին հավանություն տալու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգոտ. ամսթ. 30. 07. 2017թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=17280&m=%27%27&sc=#> :

2. Նույն տեղում:

3. Տե՛ս՝ **Հարոյան Մ.**, Նոր հնարավորություններ, թե՛՝ նոր մարտահրավերներ, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական հանդես-եր., 2009, № 1, էջ 75-76:

թանգարանի կարգավիճակ: Սակայն հետխորհրդային շրջանում առաջինն աստիճանաբար վերածվեց քարացած կամ ապօրինի վերափոխվող, վթարային, անորոշ պետական կարգավիճակով պահպանվող քաղաքաշինական հատվածի, իսկ վերջինս դարձավ Ռուսաստանի դաշնության Կարելիա մարզի զբոսաշրջային զարգացման գլխավոր ռեսուրսներից մեկը¹: Այս առումով Գյումրու քաղաքապետարանի ենթակայության ներքո հայտնված «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը վերածվել էր ենթաբաժնի քաղաքապետարանի քաղաքաշինության բաժնի կազմում և նույնիսկ առանձին գոյություն չունեի մինչև 2013 թ., երբ քաղաքի ավագանու որոշմամբ վերականգնվեց դրա իրավական կարգավիճակը՝ որպես «համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպություն»:

2001 թ. ՀՀ կառավարության մեկ այլ որոշմամբ, Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցուն «անհատույց՝ սեփականության իրավունքով», որոշները՝ «անժամկետ՝ անհատույց իրավունքով» հանձնվեցին 150 պետական սեփականություն համարվող հուշարձաններ (հիմնականում կանգուն եկեղեցիներ և վանական համալիրներ)²: Այս որոշմամբ պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության կազմում գտնվող հիմնականում պատմաճարտարապետական բնույթի արգելոցները և արգելոց-թանգարանները դադարեցին գործելուց և վերափոխվեցին գործող եկեղեցիների: Ավելին, նշված կառույցի կազմում գործող «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական և «Արփի» բնապատմական արգելոցների տարածքում գտնվող Գոշավանք և Նորավանք վանական համալիրների անժամկետ տնօրինումը ևս հանձնվեց եկեղեցուն՝ առաջացնելով ժառանգության կառավարման տարաբնույթ չկարգավորված խնդիրներ:

Այսուհանդերձ, արգելոց-թանգարանների կառավարման համակարգի հետագա վերափոխումը շարունակվեց: ՀՀ կառավարության 2002 թ. մարտի 6-ի № 202 որոշմամբ ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության ենթակայությամբ գործող Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության տարածքային մարմինների և Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության միավորմամբ որոշվեց վերակազմակերպել ՀՀ պատմության և մշակույթի

1. **Ղազիսյան Ա.**, Ալեքսանդրապոլ. կորսված քաղաք կամ լեզենդ մաքսատան մասին, Ազգային գաղափար, 2008 մայիս, № 2, <http://nationalidea.am/articles.php?id=33&l=A>:

2. Տե՛ս՝ ՀՀ կառավարության 2001 թվականի հուլիսի 9-ի N 616 որոշումը «Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն վանքեր և եկեղեցիներ հանձնելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգոս. ամսթ. 04. 08. 2017թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=13781&m=%27%27&sc=#>:

հուշարձանների պահպանության գործակալություն: Նույն որոշմամբ առաջարկվեց «Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայություն» պետական հիմնարկը «Գառնի» և «Չվարթնոց» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանների, «Ղիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության արգելոց-թանգարանի, «Գլաձորի համալսարան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի, «Արփի» բնապատմական արգելոցի, «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոցի» և «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի հետ միացման ձևով պետական ոչ առևտրային կազմակերպության վերակազմակերպելու վերաբերյալ»¹: Վերջինիս հաջորդեցին ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության կազմում երկու պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների ստեղծման որոշումները. ՀՀ կառավարության 2003 թ. մարտի 7-ի որոշման համաձայն ստեղծվեց ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունը (տե՛ս աղյուսակ 6)²:

ՀՀ կառավարության Նույն օրն ընդունված մեկ այլ որոշմամբ «Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարան» պետական հիմնարկը վերակազմակերպվեց «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության, որն առանձնացավ իր մասնաճյուղերի՝ «Կարմիր բլուր» և «Շենգավիթ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանների հետ միասին³:

Սույն երկու կառույցների կանոնադրությունները ևս միաժամանակ հավելվեցին ստեղծման որոշումներին, որոնց մեջ դրույթները հիմնականում կրկնվում են՝ այն տարբերությամբ, որ առաջինը վերաբերում էր ՀՀ ողջ պետական սեփականություն համարվող հուշարձանների, մյուսը՝ որոշակի արգելոց-թանգարանի տարածքում հաշվառված հուշարձանների պահպանությանը: Հետագայում սույն կանոնադրությունը կիրառվեց նաև «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի վերակազմակերպման

1. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի մարտի 6-ի N 202 որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության համակարգի բարեփոխումների ու մի շարք պետական մարմինների վերակազմակերպման մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 10. 09. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=16015> :
2. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի N 312-Ն որոշումը «ՀՀ կառավարության 2002 թվականի մարտի 6-ի N 202 որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու և պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 10. 09. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=20463> :
3. Տե՛ս՝ ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի N 313-Ն որոշումը «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 10. 09. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=20583> :

գործընթացում:

Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության կանոնադրության մեջ, որը կիրառության մեջ է առ այսօր, նշվում է, որ վերջինս «շահույթ ստանալու նպատակ չհետապնդող, իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող և գիտալուսավորչական, գիտատեղեկատվական, մշակութային գործունեություն իրականացնող կազմակերպություն է, որն ստեղծվել է պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական կամ այլ մշակութային արժեք ներկայացնող անշարժ հուշարձանների, հուշարձանախմբերի ուսումնասիրման, հանրահռչակման և օգտագործման, ինչպես նաև պետական սեփականություն հանդիսացող պատմամշակութային անշարժ հուշարձանախմբերի, հուշարձանների համալիրների, բնապատմական, պատմական միջավայրի, պատմամշակութային հողերի և դրան հարող տեղանքապատկերների (լանդշաֆտների) ամբողջական պահպանումն իրականացնելու նպատակով <...> Կազմակերպության գործունեությունը կարգավորվում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքով, «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով, «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով, Հայաստանի Հանրապետության այլ իրավական ակտերով, Հայաստանի Հանրապետության կողմից վավերացված միջազգային պայմանագրերով...»¹: Կանոնադրության մեկ այլ դրույթով այս կազմակերպության օրինակով հստակեցվում էր նաև արգելոց-թանգարանի հիմնական գործառնությունները, թեև «արգելոց-թանգարան» եզրը՝ որպես այդպիսին չէր մեկնաբանվում՝ ի տարբերություն 1990 թ. հաստատված տիպային կանոնադրության: Ըստ այդ դրույթի՝ «կազմակերպության գործունեության առարկան և նպատակներն են պատմական, հնագիտական հուշարձանախմբերի, հուշարձանների համալիրների, պատմական և բնապատմական միջավայրի, դրանց հարող տեղանքապատկերների (լանդշաֆտների) **պահպանությունը, ուսումնասիրումը, հանրահռչակումը և օգտագործումը**»²: Արգելոց-թանգարան հասկացությունը այս կերպ ներկայանում է որպես հուշարձան-

1. Հավելված №2 ՀՀ կառավարության 2003 թ. մարտի 7-ի №312-Ն որոշման: Կանոնադրություն «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության: «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 10. 09. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=20463>:

2. Նույն տեղում:

ների պահպանության գործիքներից մեկը, քան առանձին թանգարանային տիպ, որն ունի իր կազմակերպման որոշակի սկզբունքները: Դրանցից ամենակարևորը, որը հիմնարար է ցանկացած արգելոց-թանգարանի կազմակերպման համար, ժառանգությունը՝ իր համալիր դրսևորումներով և իր տեղում պահպանելն ու մեկնաբանելն է, որը սկզբունքորեն դեռևս չի ձևակերպվել նույնիսկ գործող արգելոց-թանգարանների կանոնադրական փաստաթղթերում: Այս առումով «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի վերոնշյալ ծրագրում արտահայտված թանգարանացման մոտեցումը հետագայում հենց այնտեղ իսկ չկիրառվեց: Ավելին, հետագայում հիմնականում հնագիտական և պատմաճարտարապետական կառույցների հիման վրա ստեղծված պատմամշակութային արգելոցներից հայտնաբերված մշակութային արժեքների մեծ մասը տեղափոխվել են այլ թանգարաններ՝ տեղում պահպանելու և ցուցադրելու պայմաններ չլինելու պատճառով: Այս առումով Անիի հնադարանի ստեղծման փորձը դեռ արդիական է, երբ հուշարձանը և դրա պեղված հատվածները տեղում պահպանելու հնարավորություն ստեղծելուց հետո միայն պետք է սկսել լայնամասշտաբ պեղել և ուսումնասիրել: Հնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Աշոտ Փիլիպոսյանը, 2009 թ. մասնագիտական վերապատրաստման ծրագրերից մեկի ժամանակ խոսելով պատմահնագիտական և պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանների խնդիրների և հատկապես «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի «Կարմիր բլուր» և «Շենգավիթ» մասնաճյուղերի թանգարանային ցուցադրական տարածք հանդիսացող 1930-ական թթ. վերջերին կառուցված հնագիտական արշավախմբերի տնակների մասին (տե՛ս լուսանկարներ 39-40), նշում էր, որ «հնավայրերին կից թանգարանները, որպես օրենք, ստեղծվել են այդ հուշարձանների պեղումների ավարտից

Լուսանկ. № 39-40 «Շենգավիթ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի թանգարանային կառույցը և հատված դրա մեջ կազմակերպված ցուցադրությունից, 2013 թ.:

հետո: <...> կանգնել են լուրջ խնդրի առաջ, քանի որ իրենց պատկանող պատմամշակութային արժեքներն արդեն գրանցված են այլ թանգարաններում» և որ դրանք իրենց նախնական միջավայր բերելը «բարդ, անշնորհակալ» գործ է: Հեղինակը նախապատվություն էր տալիս այդ հնավայրերում նոր պեղումներ կատարելու և գտածոները տեղում պահելու մոտեցմանը¹: Մինչդեռ հետխորհրդային տարիներին նախկինում հուշարձաններին կից գործող թանգարանների (օրինակ՝ «Հառիճ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան) հավաքածուները, ինչպես նաև որոշ հնավայրերից նոր պեղված, բայց չուսումնասիրված հնագիտական առարկաները ժամանակի ընթացքում տեղափոխվեցին և կենտրոնացվեցին «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի Երևանում գտնվող վարչական շենքում կազմակերպված պահոցներում: Վերջինս որոշակի մշակութային ժառանգության «ռեսուրս կենտրոնի» դեր է կատարում առայսօր, փորձելով բերված հավաքածուները ցուցադրել այլ վայրերում, սակայն դա արդեն արգելոց-թանգարանների կազմակերպման հիմնական սկզբունքներից դուրս է: Որոշակի նման իրավիճակից ելնելով «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում կենտրոնացվեցին «Կարմիր Բլուր» մասնաճյուղի նյութերը (տե՛ս լուսանկարներ 40-41):

Սակայն խնդիրը միայն հնագիտական ժառանգությանը չէր վերաբերվում: «Ապաթանգարանացման» մեկ այլ օրինակ կարելի է համարել Պատմամշակու-

Լուսանկ. № 40-41 «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի թանգարանային կառույցը (2013 թ.) և հատված դրա մեջ նախկինում կազմակերպված ցուցադրությունից, որն այսօր ապամոնտաժվել է (2005 թ.):

1. Փիլիպոսյան Ա., Պատմահնագիտական և պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանների գործունեության արդի խնդիրները, «Թանգարանի կառավարում» ՅՈՒՆԵՍԿՕ/ԻՎՕՍ-ի ազգային թրեյնինգի (դասընթաց-վարժանք) նյութեր ՀՀ թանգարանային մասնագետների համար (ձեռագիր), 11-14 հունիս 2009, Երևան, էջ 72-73:

թային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության մասնաճյուղ «Դիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության արգելոց-թանգարանի «զբոսաշրջային-ժամանցային տարածքի» վերածումը և արգելոց-թանգարանի հիմքը կազմող թանգարանային հավաքածուների դուրս բերումը հանրապետական նշանակության հուշարձան-կառույցներից: ՀՀ կառավարության որոշմամբ 2004 թ. նշված արգելոց-թանգարանը 50 տարի ժամկետով հանձնվեց «Թուֆենկյան հոսպիտալիթի» ընկերության կառավարմանը¹: Իսկ նշված ընկերությունն այն վերածեց իր համակարգի հերթական «ժառանգության հյուրանոցներից» (heritage hotel) մեկը՝ «Հին Դիլիջան» համալիր» անվանումով: Թեև վերականգնվեցին և ամրակայվեցին արգելոց-թանգարանի վատթար վիճակում գտնվող պատմաճարտարապետական համալիրները, սակայն հյուրանոցային, «ռեստորանային» սպասարկման սրահները, հուշանվերային-ժամանցային վաճառատնային եկան փոխարինելու նախկինում դրանց մեջ տեղակայված թանգարանային հավաքածուներին և ցուցասրահներին: Որոշ ժամանակ այնտեղ գործող «Եսայան թանգարանը» զբաղեցնում է տարածքի մի չնչին մասը: Թեև արգելոց-թանգարանն իրավաբանորեն չէր լուծարվել, սակայն որպես այդպիսին չէր գործում: Թանգարանային հավաքածուները հանձնվեցին Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայությանը, տեղափոխվեցին Դիլիջանից և այժմ չունեն մշտական ցուցադրման վայր: 2017 թ. ՀՀ կառավարության որոշմամբ այս արգելոց-թանգարանը ընդհանրապես դուրս թողնվեց վերոնշյալ կազմակերպության արգելոց-թանգարանների կամ մասնաճյուղերի ցանկից²:

Հետխորհրդային տարիներին թեև արգելոց-թանգարանների կազմակերպումն ու վերակազմակերպումը հաջողությամբ չընթացավ, այսուհանդերձ հիմնականում հնագիտական և իրենց նախնական գործառնությունով չօգտագործվող պատմաճարտարապետական հուշարձանների հիմքով պատմամշակութային արգելոցների ստեղծումը շարունակվեց: Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության համակարգում ՀՀ կառավարության 2009 թ. հունիսի 26-ի N 853

1. Տե՛ս՝ ՀՀ կառավարության 2004 թվականի հուլիսի 8-ի № 1023-Ն որոշումը «Թուֆենկյան հոսպիտալիթի» սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերությանը անհատույց օգտագործման և սեփականության իրավունքով պետական գույք հանձնելու մասին», «ԻՐԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 14. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=26240> :

2. Տե՛ս՝ ՀՀ կառավարության 2017 թվականի մայիսի 18-ի N 541-Ն որոշումը «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցներ ստեղծելու, «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցների մասնաճյուղեր ստեղծելու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-Ն որոշման մեջ լրացումներ և փոփոխություն կատարելու մասին», «ԻՐԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 23. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=89786> :

որոշմամբ ստեղծվեց «Չորաց քարեր» բնակատեղի» պատմամշակութային արգելոցը¹, իսկ 2010 թ. սեպտեմբերի 16-ի N 1426 որոշմամբ՝ «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցը²: Այս արգելոցների կազմակերպումը հիմնավորվում էր ՀՀ կառավարության որոշումներին կից կանոնադրություններով, որոնց մեջ նշվում էր դրանց հատուկ ուսումնասիրման, պահպանական պայմանակարգի (ռեժիմի) սահմանման, հուշարձանախմբերի հնարավորինս անաղարտ պահպանման ու նպատակային օգտագործման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես արգելոցի պահպանման պայմանակարգում (ռեժիմ) նշված էր արգելվող գործողությունների ցանկը: «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցի օրինակով սույն պայմանակարգը հետևյալ արգելվող կետերն է պարունակում.

- «1) տնտեսական և բնակելի օբյեկտների շինարարությունն ու շահագործումը, ճանապարհների, խողովակաշարերի, էլեկտրահաղորդման գծերի և հաղորդակցության այլ ուղիների շինարարությունը՝ բացառությամբ արգելոցի գործունեության համար անհրաժեշտ օբյեկտների շինարարության.
- 2) մեքենայացված տրանսպորտային միջոցների երթևեկությունը և կանգառը՝ թույլատրված ճանապարհային ցանցի սահմաններից դուրս կամ դրանց համար չնախատեսված վայրերում.
- 3) երկրաբանահետախուզական աշխատանքները, որոնք ուղեկցվում են փորձնական հանույթներով, մակաբացումներով, պայթեցումներով և բնապատմական միջավայրը խախտող այլ տեխնիկական միջոցների կիրառմամբ.
- 4) օգտակար հանածոների մշակումը, հանքաշերտերի, հանքաեղուստների և լեռնատեսակների ելքերի շահագործումը.
- 5) բույսերի, ծաղիկների ու սերմերի մթերումը, անասունների արածեցումը, բուսածածկի այլ խախտումներ.
- 6) թունաքիմիկատների օգտագործումը.
- 7) ցանկացած այլ գործունեություն, որը խախտում, աղճատում, նսեմացնում է արգելոցի բնապատմական համակարգերը, հնագիտական հուշարձանները

1. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2009 թվականի հունիսի 26-ի N 853-Ն որոշումը «Չորաց քարեր» բնակատեղի» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու և ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312 որոշման մեջ լրացում կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգո. ամսթ. 25. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=49581> :

2. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2010 թվականի սեպտեմբերի 16-ի N 1426-Ն որոշումը «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու, «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցի կանոնադրությունը հաստատելու, ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-Ն որոշման մեջ լրացում կատարելու և հողերի կատեգորիան փոխելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգո. ամսթ. 27. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=56748> :

կամ սպառնում գիտական և (կամ) մշակութային արժեքի պահպանությանը:
Արգելոցի տարածք մուտքը թույլատրվում է՝

- 1) գիտահետազոտական աշխատանքների կատարման, արգելոցի գործունեության հետ կապված այցելությունների,
- 2) կանոնակարգված, գիտաճանաչողական զբոսաշրջության համար»¹:

Հետագայում նման կանոնադրական ձևաչափը կիրառվեց նաև մյուս պատմամշակութային արգելոցների կազմակերպման վերաբերյալ համապատասխան ՀՀ կառավարության որոշումներում: Սակայն դրանք, արդեն վերոնշյալ կազմակերպության մասնաճյուղի կարգավիճակում, մշակեցին իրենց մանրամասն կանոնադրությունները, որը կրկնում էր տվյալ հուշարձանախմբի պահպանության առնչությամբ կառույցի հիմնական կանոնադրական դրույթները: Այս առումով Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության երեք տիպի մասնաճյուղերը՝ մարզային ծառայությունները, արգելոց-թանգարանները և արգելոցները հիմնականում նույն գործառնական ուղղություններն ունեն: Հիմնական տարբերությունը մասնաճյուղերի միջև թերևս տեղեկում գործող թանգարանների առկայությունն է և թանգարանային հավաքածուների հետ կապված խնդիրների լուծումը, իսկ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների հետ կապված գործունեությունը գրեթե նույնն է: Վերոնշյալ ծառայության 2005-2010 թթ. հաշվետվությունների մեջ նշվում են հինգ հիմնական ուղղություններ.

1. Անշարժ հուշարձանների պահպանություն և հաշվառում
2. Գիտահետազոտական, գիտացուցադրական, հավաքչական գործունեություն
3. Գիտամասսայական, գիտալուսավորչական, քարոզչական գործունեություն
4. Գիտաֆոնդային և սպասարկման գործունեություն
5. Կազմակերպչական, տնտեսական գործունեություն²:

- 1) **Անշարժ հուշարձանների պահպանության և հաշվառման** գործունեությունը հիմնականում իրականացվել է կազմակերպության պատմական միջավայրի պահպանության 11 մարզային ծառայությունների ուժերով և

1. Հավելված N 1 ՀՀ կառավարության 2010 թվականի սեպտեմբերի 16-ի N 1426-Ն որոշման «Կանոնադրություն «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի պատմամշակութային արգելոցի, «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք. օգտ. ամսթ. 27. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=56748>:

2. Տե՛ս Հաշվետվություններ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2003-2010 թթ. ընթացքում կատարած աշխատանքների, կազմող՝ Ս. Գ. Առաքելյան: «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ներքին օգտագործման փաստաթղթեր:

վերաբերել է ՀՀ տարածքում հաշվառված պետական սեփականություն համարվող¹, ինչպես նաև Նորահայտ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձաններին: Այս ուղղությամբ իրականացվել են հուշարձանների պահպանության բնագավառում գործող իրավօրենսդրական փաստաթղթերի վերաբերյալ իրազեկման աշխատանքներ, քննարկումներ, խորհրդակցություններ, սեմինարներ: Կանխվել են հուշարձանների տարածքում ապօրինի շինությունների կառուցումը, գանձագողությունը, քայլեր ձեռնարկվել դրանք կանխարգելելու ուղղությամբ: Իրականացվել են հաշվառման, գույքագրման, պետական ցանկերում ընդգրկված հուշարձանների ճշգրտման, հուշարձանների վիճակի ստուգման, արձանագրման, լուսանկարման և վտանգված, Նորահայտ հուշարձանների ցանկերի կազմման աշխատանքներ: Դպրոցների և այլ կառույցների հետ համատեղ կազմակերպվել են հուշարձանների բարեկարգման և կենցաղային աղբից մաքրման միջոցառումներ:

- 2) **Գիտահետազոտական, գիտացուցադրական, հավաքչական** գործունեությունը՝ որպես կազմակերպության հիմնական գործնական բնագավառներ, իրականացվել են ծառայության գիտամեթոդական բաժինների, արգելոց-թանգարանների, արգելոցների, ինչպես նաև պատմական միջավայրի պահպանության մարզային ծառայությունների գիտական անձնակազմի անմիջական ներգրավմամբ, նաև այլ հաստատությունների հետ սերտ համագործակցությամբ: Նշված ոլորտներում իրականացվել են հետևյալ հիմնական գործունեությունը. ժառանգության արժևորման և օգտագործման նպատակով մասնագիտական կարողությունների բարձրացում՝ տեղական և միջազգային գիտաժողովներին, սեմինարներին, փորձի փոխանակման ծրագրերին մասնակցությամբ, ինչպես նաև գիտաժողովների, սեմինար-խորհրդակցությունների, հոբբյանական միջոցառումների կազմակերպմամբ: Պատմամշակութային ժառանգության արժևորմանը նպատակամղված գիտահետազոտական առանցքային գործունեություն է հանդիսացել նաև աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունները և հայկական հուշարձանների համահավաք գիտական շտեմարանի կազմման, գիտական հրատարակությունների, զեկուցումների պատրաստման և տպագրության, հատկապես պահոցներում գտնվող փաստավավերագ-

1. Միայն օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների թիվը կազմում է 18 935 (6145 միավոր): Տես՝ ՀՀ կառավարության 2007 թվականի մարտի 5-ի № 385 – Ն որոշումը ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին: Հավելված №1- №11, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 23, 4-ը մայիսի 2007 թ.:

րական և այլ մշակութային արժեքների հրատարակման և գիտական շրջանառության մեջ ներառման աշխատանքները: Գիտացուցադրական գործունեության բնագավառում՝ արգելոց-թանգարանների մշտական ցուցադրությունների վերափոխումը, նախագծումը, համատեղ և շրջիկ ցուցահանդեսների կազմակերպումը, ինչպես նաև զուգահեռ բացատրական տեքստերի, գիտաօժանդակ ցուցադրական նյութերի ճշգրտումն ու վերամշակումը: Հավաքչական գործունեությունը հատկապես ուղղված է եղել թանգարանային հավաքածուների համալրմանը և ամբողջացմանը¹:

- 3) **Գիտամասսայական, գիտալուսավորչական, քարոզչական գործունեությունն** ուղղված է եղել պատմամշակութային ժառանգության հանրահռչակման, մեկնաբանման գործառույթների իրականացմանը, որն ընդգրկել է հետևյալ հիմնական գործունեության եղանակները. բացատրական աշխատանքներ, գովազդային ազդագրերի, բուկլետների, հոլովակների պատրաստում, տարածում, տոնական միջոցառումների, համերգների, ներկայացումների, գրական-երաժշտական միջոցառումների կազմակերպում, դասերի և թեմատիկ զեկուցումների, զրույցների, արշավների անցկացում, պարբերական մամուլում քարոզչական, տեղեկատվական բնույթի գիտահանրամատչելի նյութերի, ինչպես նաև «Ապագան այսօր» խորագրով պաշտոնաթերթի տպագրումը, կրթական ծրագրերի մշակում և ներդրում, հեռուստաընկերությունների հետ համագործակցում, գեղարվեստական, վավերագրական, ուսուցողական ֆիլմերի, էլեկտրոնային նյութերի պատրաստում, համացանցային կայքի գործարկում, հուշարձանների տարածքում տոնախմբությունների, այլ զանգվածային միջոցառումների կազմակերպման աջակցություն, հուշարձանների գիշերային գեղարվեստական լուսավորության և ռադիոֆիկացման անցկացում, հատուկ կարիքներով լսարանների հետ աշխատանք, միջազգային մրցութային ծրագրերին մասնակցություն, հուշանվերների պատրաստում, տարածում և այլն²:

1. 2004 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմակերպության պահոցների հիմնական ֆոնդում հաշվառված է եղել 263235 միավոր թանգարանային առարկա, 2016 թ. դեկտեմբերի 1-ի դրությամբ այդ թիվը աճել է 306 582 միավորի: Տե՛ս «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2016 թվականի գործունեության հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ս. Առաքելյան, Ա. Փիլիպոսյան, Լ. Գևորգյան և ուրիշներ, Եր., 2016, էջ 83:

2. 2003 թ. ընթացքում կազմակերպության մասնաճյուղ արգելոց-թանգարաններ են այցելել 27 653 այցելու, 2016 թ. այցելուների թիվը կազմել է 389 284: Տե՛ս «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2016 թվականի գործունեության հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ս. Առաքելյան, Ա. Փիլիպոսյան, Լ. Գևորգյան և ուրիշներ, Եր., 2016, էջ 84:

4) **Գիտաֆոնդային և սպասարկման** աշխատանքներն իրականացվել են հիմնականում կազմակերպության և արգելոց-թանգարանների աշխատակիցների կողմից և ներառել. թանգարանային առարկաների վերաբերյալ տեղեկատվության ամբողջացման աշխատանքներ, «Թանգարան 1.0» թվային շտեմարանում տվյալների մուտքագրման, ակտերի և այլ փաստաթղթերի կազմման և վարման, ըստ պահանջմունքի՝ թանգարանային արժեքների տրամադրման, ինչպես նաև պահպանության պայմանների բարելավման, վերահսկողության, գիտական գրադարանի համալրման գործունեություն և այլն:

5) **Կազմակերպչական, տնտեսական գործունեության** բնույթի են եղել. վերանորոգման, գույքի, տրանսպորտային, համակարգիչների և տեխնիկական միջոցների ձեռքբերման, անվտանգության միջոցառումների կազմակերպման, սպասարկման ենթակառուցվածքների ստեղծման, աշխատանքային պայմանների բարելավման, բարեկարգման աշխատանքները:

«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2011-2017 թթ. գործունեությունն ընդլայնվեց և սկսեց համակարգվել կանոնադրության մեջ նշված չորս հիմնական ուղղություններով. 1. **Պահպանություն** (1.1 պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանություն, 1.2 մշակութային արժեքների պահպանություն, գիտաֆոնդային և սպասարկման աշխատանքներ); 2. **Ուսումնասիրություն** (2.1 գիտահետազոտական աշխատանքներ, 2.2 գիտաժողովների, գիտական գործուղումների մասնակցություն, միջազգային համագործակցություն 2.3 հնագիտական դաշտային աշխատանքներ, 2.4 հրատարակչություն և գիտական նյութերի տպագրում); 3. **Օգտագործում**; 4. **Ֆանրահչակում** (4.1 գիտալուսավորչական աշխատանքներ և գիտակրթական ծրագրերի իրականացում, 4.2 գիտացուցադրական աշխատանքներ, 4.3 դասախոսությունների և բաց դասերի անցկացում, 4.4 իրազեկման և հասարակության հետ կապի ապահովման աշխատանքներ)¹: Այս տարիների գործունեությամբ հատկապես բնորոշ են միջազգային համագործակցության և պատմամշակութային ժառանգության վերաբերյալ տարաբնույթ գիտագործնական միջոցառումների կազմակերպումը, դրանց մասնակցությունը, հնագիտական արշավախմբի ձևավորումը և դաշտային

1. Տե՛ս օրինակ, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2012 թվականի գործունեության հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ա. Փիլիպոսյան և ուրիշ., եր., 2013 :

պեղումների իրականացումը, մշտական և ժամանակավոր ցուցադրություններ կազմակերպումը, հանրության հետ կապերի ընդլայնումն ու նոր ձևաչափով հանրային ծրագրերի կազմակերպումը: Կազմակերպության ներկայացրած մրցութային հայտի հիման վրա 2011 թ. «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանին, որպես լավագույնս պահպանվող մշակութային լանդշաֆտ, Փարիզում շնորհվեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Մելինա Մերկուրիի անվան 1-ին կարգի միջազգային մրցանակ¹:

Սույն կազմակերպությունը փաստորեն դարձավ նախկին արգելոց-թանգարանների կառավարման միասնական համակարգի իրավահաջորդը, որի հետագա գործունեության ռազմավարական ուղղություններից մեկը, հատկապես վերջին 10 տարիներին, դարձավ ՀՀ բոլոր մարզերի կտրվածքով արգելոցներ և արգելոց-թանգարաններ ունենալը, որոնք ցանցային զարգացման նոր հնարավորություններ կարող են ընձեռել՝ երկրում տարեցտարի զարգացող մշակութային զբոսաշրջության պահանջմունքներին համապատասխան: Կազմակերպությունը, 2011 թվականից սկսած ակտիվ համագործակցելով Ռուսաստանի Դաշնության Դ. Ս. Լիխաչևի անվան մշակութային և բնության ժառանգության գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ և հիմնվելով 2006 թ. վերջինիս կողմից մշակված ռազմավարության վրա, նախաձեռնեց ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի զարգացման ռազմավարության մշակումը: Վերջինս այսօր էլ քննարկման փուլում է: 3 հիմնական բաժիններից բաղկացած ռազմավարության համար նպատակային են համարվում.

- Վերլուծել և որոշակիորեն մեկնաբանել նախկինում և ներկայում գործող ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների ստեղծման գործընթացներն ու գործունեությունը, դրանց առնչվող հայեցակարգային դրույթները:
- Մշակույթի ոլորտում ՀՀ պետական քաղաքականության իրականացման շրջանակներում նոր մոտեցում ցուցաբերել պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների ստեղծման ու գործնական ոլորտի տարբեր խնդիրների վերաբերյալ:
- Կարևորել պատմամշակութային ժառանգության համակողմանի արժեքորումը՝ որպես մշակութային առանձնահատկությունների հիման վրա բնակավայրերի զարգացման գործոն:
- Որոշարկել պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի նշանակությունը

1. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2011 թվականի ընթացքում կատարած աշխատանքների հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ա. Փիլիպոսյան և ուրիշ., Եր., 2012, էջ 3-2:

սոցիալ-տնտեսական զարգացման այլընտրանքային մեխանիզմների շարքում:

- Ներկայացնել որոշակի առաջարկություններ և գործելաճ՝ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի ձևավորման և հետագա զարգացման վերաբերյալ¹:

Գործող արգելոց-թանգարաններն ու արգելոցները ստեղծվել են հիմնականում հնագիտական, պատմաճարտարապետական ժառանգության հիման վրա և ընդգրկում են հուշարձանախմբեր, շրջակա և դրանց հետ կապված պատմական միջավայրը, թանգարանային կառույցներ, թանգարանային հավաքածուներ, անձնակազմ և այցելուների հանգստի ու սպասարկման առանձնացված գոտիներ: Թեև մեզանում արգելոց-թանգարանների գործունեությունն առավելապես կարգավորվում է անշարժ հուշարձանների պահպանման և օգտագործման իրավական դաշտում, այնուհանդերձ արգելոց-թանգարանները հանդիսանում են նաև թանգարանային հաստատություններ: Վերջիններիս անձնակազմի գործունեության ոլորտը ներառում է որոշակի տարածքի հետ կապված հավաքածուների, նաև ոչ նյութական մշակութային ժառանգության, բնական միջավայրի, կրթական և ժամանցի կազմակերպման ռեսուրսների պահպանությունը, հետազոտությունը և նպատակային օգտագործումը: Նմանատիպ թանգարանային հաստատություններին բնորոշ կարելի է համարել թեմատիկությունը և որոշակի տարածքի հետ կապված հավաքածուների հատուկ պահպանությունը և ամբողջական ընկալման հնարավորության ապահովումը:

Վերոնշյալ ռազմավարության մեջ ընդգծվում է, որ «պատմամշակութային արգելոցները կարելի է համարել առավելապես միջավայրի հատուկ արժեքավորման պետական կարգավիճակ, իսկ արգելոց-թանգարանը այդ միջավայրի նպատակային պահպանումն ու օգտագործումն իրականացնող մշակութային կազմակերպություն»²: Այս առումով արգելոց-թանգարանների հետագա կազմակերպումն առավել նպատակային է մեր երկրում առկա ավելի քան 24 000 պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների հետագա արդյունավետ պահպանության և կառավարման համար: Վերջիններս բնության հատուկ պահպանվող տարածքների հետ միասին ՀՀ մշակութային և շրջակա միջավայրի բազմազանության կայուն պահպանումն ու արժեւորումն ապահովող մեխանիզմներ են: Դրանց հենքի վրա հնարավոր է մշակութային կյանքն ակտիվացնել մարզերում, նախապայմաններ ստեղծել աղքատության

1. ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի զարգացման ռազմավարություն (նախագիծ), կազմող՝ Ղ. Ա. Պողոսյան, 2014, էջ 3-4, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ներքին օգտագործման փաստաթուղթ:

2. Նույն տեղում, էջ 39-40:

հաղթահարման և բնակչության արտագաղթի կանխման, համայնքներում կայուն զբոսաշրջության զարգացման համար: Այս առումով «մշակութային լանդշաֆտի» հայեցակարգային սկզբունքներն արդի պատմամշակութային արգելոցների և արգելոց-թանգարանների փոխկապակցված ցանցի ստեղծման նախադրյալ են հանդիսանում: Մասնավորապես ժառանգության տարբեր դրսևորումների համալիր արժևորմամբ և օգտագործմամբ հնարավորություն է ընձեռնվում որոշակի կառավարման ու զարգացման արդյունավետ մոտեցումներ մշակել: Արգելոց-թանգարանները նշված սկզբունքով համայնքների մշակութային առանձնահատկությունների բացահայտման, շեշտադրման և զբոսաշրջային գործունեության մեջ ներառման կենտրոնների վերածման հնարավորություն ունեն: Նոր տիպի արգելոցների և արգելոց-թանգարանների հիմնադրմամբ վերջիններիս ցանցային զարգացման հիմքում ընդգծվում է ՀՀ մշակութային բազմազանության պահպանումը և ներկայացումը¹: Այս առումով Բացօթյա թանգարանների զարգացման նոր մակարդակ համարվող Էկոթանգարանները ենթադրում են մշակութային ամբողջական միջավայրերի պահպանությունը և տարաբնույթ օգտագործումը՝ (թանգարանային, զբոսաշրջային, առօրյա կիրառական և այլն) ի տարբերություն զուտ իրենց նախնական գործառնությունները կորցրած անշարժ հուշարձանների թանգարանացմանը: Էկոթանգարանները կարող են ընդգրկել ամբողջական գյուղեր՝ տարածքի ողջ նյութական և ոչ նյութական մշակութային ժառանգությամբ, դրա կրող ու փոխանցող բնակչությամբ: Այս առումով կարող ենք առանձնացնել ազգագրական գյուղ-թանգարանների, քաղաք-թանգարանների կազմակերպումը²:

Չարգացման մեկ այլ ուղղություն է նախանշվում դեռ 1980-ական թթ. սկսած բնապատմական արգելոցների ու արգելոց-թանգարանների հիմնումը: Նման փորձառության լավագույն օրինակն է «Արփի» բնապատմական արգելոցը, որն ընդգրկում է հայտնի Նորավանք վանական համալիրը, Գնիշիկաձորի արժեքավոր Էկոհամակարգերը, քարանձավային կայանատեղիները, որոնց օգտագործումը պետությունը վարձակալության տրամադրեց մասնավոր ներ-

1. Նույն տեղում, էջ 42-52: Տե՛ս նաև Պողոսյան Վ., ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգային զարգացման հայեցակարգային դրույթները, «Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի Նյութեր, Եր., 2012, էջ 154-155:

2. «Էկոթանգարան» հայեցակարգի վերաբերյալ տե՛ս Պողոսյան Դ. Ա., Թանգարանային հաղորդակցության միջավայրի զարգացման հեռանկարը. Համայնքային արգելոց-թանգարան, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական ամենամյա հանդես, Եր., 2010, էջ 15-21: Նույն հեղինակի՝ «Նոր թանգարանագիտության» մոտեցումները որպես «Կումայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի վերագործարկման նախադրյալ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն: Գիտական աշխատություններ, № 16, Գյումրի, 2013, էջ 104-109: Նույն հեղինակի՝ «Նոր թանգարանագիտության» հայեցակարգային դրույթների արդիականությունը ՀՀ թանգարանային ոլորտում, զեկույց «Թանգարանագիտության արդի խնդիրները» խորագրով գիտաժողովին՝ նվիրված Թանգարանների աշխատողների և բարեկամների ասոցիացիայի հիմնադրման 10-ամյա և ԻԿՕՄ-ի Հայաստանի ազգային կոմիտեի 5-ամյա հոբելյաններին, Դ. Պողոսյանի անհատական բլոգ, առցանց ռեսուրս, օգտ. ամսթ. 20. 12. 2017 թ., <https://goo.gl/X4j9zv> :

դրողներին՝ զբոսաշրջության նպատակով օգտագործելու¹:

Ոչ վաղ անցյալում արդյունաբերական երկիր համարվող մեր երկրում այսօր կարիք կա արդյունաբերական ժառանգության պահպանության, քանի որ նախկին արտադրական կառույցների մասնավորեցումից հետո դրանց մեծ մասը գնալով կամ քանդվում է կամ վերափոխվում: Մի շարք եվրոպական քաղաքներում հատկապես արդյունաբերական ժառանգությունը դարձավ էկոթանգարանների հիմնման և տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման գրավականը: Նախկին արտադրամասերը որոշների պահպանումը և օգտագործումը՝ որպես արդյունաբերության պատմության արգելոց-թանգարան, ևս ընդգծվում է վերոնշյալ ռազմավարության մեջ²:

Արգելոց-թանգարանների ստեղծման և ցանցի ձևավորման երկու ուղղվածություն կարելի է տարանջատել՝ ավանդական և նորարարական: Ավանդական թանգարանացման գործընթացները հիմնվում են նախնական գործառույթներով չօգտագործվող պատմամշակութային անշարժ հուշարձանների հիման վրա: Նորարարականի ենթատեքստում կարող ենք հասկանալ իրենց նախնական գործառույթների օգտագործմամբ կամ մասնակի օգտագործմամբ անշարժ հուշարձանների և մշակութային ժառանգության թանգարանացումը, նաև նոր տիպի արգելոց-թանգարանների ստեղծումը՝ հիմնված ամբողջական մշակութային լանդշաֆտների (կյուրական և ոչ կյուրական մշակութային ժառանգության համալիրներ) վրա³: Ըստ այդմ՝ ՀՀ բոլոր մարզերում արգելոց-թանգարանների ստեղծումը և փոխկապակցումը կարող է վերածվել երկրում մշակութային կյանքի կազմակերպման որոշակի հավասարակշռման, սոցիալ-տնտեսական զարգացման և, որ ամենակարևորն է, տարածքների մշակութային ինքնության շեշտադրման և առանձնահատկությունների պահպանման համար: Սույն մոտեցումները, որոնք առաջարկվել են ՀՀ մշակույթի նախարարությանը, դեռևս լուրջ քննարկումների չեն արժանացել, սակայն մի շարք դրույթներ անուղղակի արտահայտվում են վերջին տարիներին նախարարության կողմից ՀՀ կառավարություն ներկայացված և հաստատված համապատասխան որոշումներում ու ռազմավարական ծրագրերում:

Մասնավորապես, արգելոց-թանգարանների միասնական կառավարման համակարգին ուղղված քայլերից կարելի է համարել ՀՀ կառավարության 2016 թվականի նոյեմբերի 24-ի որոշմամբ «Ազարակ» պատմամշակութային

1. Տե՛ս Հայտարարություն. ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձան հանդիսացող քարանձավները զբոսաշրջության նպատակով վարձակալության տրամադրելու մրցույթի հաղթող մասնակիցների որոշման և պայմանագիր կնքելու որոշման վերաբերյալ, 26.10.2017, ՀՀ մշակույթի նախարարության պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 03. 12. 2017, <https://goo.gl/u2G1Nq> :

2. ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի զարգացման ռազմավարություն, էջ 50:

3. Պողոսյան Դ. Ա., ՀՀ բացօթյա թանգարանների ստեղծման ավանդական և արդի մոտեցումների շուրջ, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, եր., 2013, էջ 24-25:

արգելոցը մասնաճյուղի կարգավիճակով Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայությանը միացնելու որոշումը¹: ՀՀ կառավարության հավանության արժանացած Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության, օգտագործման և հանրահռչակման 2016-2020 թվականների ռազմավարության մեջ զբոսաշրջության զարգացման համար կարևորվում է «նոր պատմամշակութային արգելոցների, արգելոց-թանգարանների ստեղծումը»², սակայն դրանք նախատեսվում են կազմակերպել առավելապես հնագիտական ժառանգության թանգարանացմամբ և դրանց զբոսաշրջային ներուժի կիրառմամբ³: ՀՀ կառավարության զարգացման ծրագրով նախատեսվում է «մինչև 2020 թվականի ավարտը ստեղծել 6 պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, որոնց կազմակերպումը միտված է պատմական, հնագիտական, ճարտարապետական անշարժ հուշարձանների, հուշարձանների համալիրների, հուշարձանախմբերի, պատմական և բնապատմական միջավայրի պահպանության և հանրահռչակման աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանը»⁴: Այս առումով 2017 թվականին որոշում կայացվեց «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի մասնաճյուղերի թիվն ավելացնել և ստեղծել «Ամբերդ ամրոց» և «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցները⁵: 2018 թ. նույն սկզբունքով ստեղծվեցին «Բջնի-ամրոց» և «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոցները⁶: Հետաքրքրական է, որ նման կառավարման հարացույց է կիրառվում

1. Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2016 թվականի նոյեմբերի 24-ի N 1204-Ն որոշումը «Մի շարք պետական ոչ առևտրային կազմակերպություններ միացման ձևով վերակազմակերպելու, «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու, դրա կանոնադրությունը հաստատելու և ՀՀ կառավարության մի շարք որոշումներում փոփոխություններ ու լրացում կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 30. 11. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=87406> :
2. Հավելված N 1 ՀՀ կառավարության 2016 թ. սեպտեմբերի 15-ի նիստի N 36 որոշման «2016-2020 թվականների ռազմավարություն պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության, օգտագործման և հանրահռչակման», ՀՀ մշակույթի նախարարության պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 23. 11. 2017 թ., <http://mincult.am/index.php?al=day-rules&d=3> :
3. Տե՛ս Հավելված N 1 ՀՀ կառավարության 2017 թվականի օգոստոսի 10-ի նիստի N 34 արածանագրային որոշման «ՀՀ հնագիտության զարգացմանը նպաստող միջոցառումների 2017-2025 թվականների ծրագրին և ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 30. 11. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=91182> :
4. Հավելված ՀՀ կառավարության 2017 թվականի հունիսի 19-ի N 646 - Ա որոշման «ՀՀ կառավարության ծրագիր 2017-2022 թթ.», Եր, 2017, էջ 115, ՀՀ կառավարության պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 30.11.2017 թ., <http://www.gov.am/files/docs/2207.pdf> :
5. Տե՛ս 'Վ ՀՀ կառավարության 2017 թվականի մայիսի 18-ի N 541-Ն որոշումը «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցներ ստեղծելու, «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցների մասնաճյուղեր ստեղծելու և ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-Ն որոշման մեջ լրացումներ և փոփոխություն կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 23. 10. 2017 թ., <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=89786> :
6. Տե՛ս 'Վ ՀՀ կառավարության 2018 թվականի հունիսի 8-ի N 642-Ն որոշումը «Բջնի-ամրոց» և «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոցներ, «Բջնի-ամրոց» ու «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոցների մասնաճյուղեր ստեղծելու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի N 312-Ն որոշման մեջ լրացումներ կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 12. 06. 2018 թ., <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=95261>

նաև Արցախի Հանրապետությունում, որտեղ վերջին տաս տարիների կազմակերպված պատմամշակութային և բնապատմական արգելոցները գործում են Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և զբոսաշրջության նախարարության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայության» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության ներքո (տե՛ս աղյուսակ 8): ԱՀ չորս վարչական շրջաններում (Մարտակերտ, Շուշի, Ասկերան, Հադրութ) գործող երկու բնապատմական և երեք պատմամշակութային արգելոցներից երկուսի տարածքում («Տիգրանակերտ» և «Տողի մելիքական ապարանք» պետական պատմամշակութային արգելոցներ) պահպանվող հուշարձանների մեջ գործում են թանգարաններ, սակայն դրանք դեռևս պաշտոնապես «արգելոց-թանգարանի» կարգավիճակ չունեն:

Այդպիսով, վերջին տարիներին ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանները և արգելոցները միավորվեցին ՀՀ մշակույթի նախարարության կազմում գործող մեկ կառույցի ներքո, իսկ դրանից դուրս գործող երկու մեծ արգելոց-թանգարանները՝ «Կուլմայրի» պատմամշակութային և «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանները՝ որպես համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպություններ, մնացին Գյումրու և Երևանի քաղաքային իշխանությունների ենթակայության ներքո (տե՛ս աղյուսակ 7, լուսանկարներ 42-45):

Լուսանկ. № 42 «Չվարթոնց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի բացօթյա ցուցադրական գոտին, թանգարանային և միջոցառումների համար նախատեսված կառույցները:

Լուսանկ. № 43 «Երեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի բացօթյա ցուցադրությունը և թանգարանային կառույցի տանիքը հետին պլանում:

Լուսանկ. № 44 «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանը վերևից, առաջին պլանում թանգարանային կառույցն է:

Լուսանկ. № 45 «Գառնի պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը վերևից՝ առանց մասնակի վերականգնված պարիսպների հատվածի:

Լուսանկ՝ N 46 Տեսարան Զրըք Զրըքոյրյանի անվան ճեմափողոցից, չակերտներով “Կուժայրի” պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի տարածքում /2018թ./: Լուսանկարը հեղինակի անձնական արխիվից:

ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների զարգացման ռազմավարության մեջ հատուկ ընդգծվում է նաև գործող արգելոց-թանգարանների արդիականացումը և դրանց կրթամշակութային, զբոսաշրջային ներուժի լիարժեք օգտագործումը: Այս առումով վերջին տարիներին ինչպես Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության մասնաճյուղ արգելոցների և արգելոց-թանգարանների համար, այնպես էլ «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի և «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի հետագա զարգացման ուղղությամբ մշակվել են մի շարք հայեցակարգեր և ծրագրեր: Դրանք հիմնականում միտված են արգելոց-թանգարանների պահպանության վիճակի բարելավմանը, դրանցում ներառված հուշարձանների հետագա պեղմանը, վերականգնմանը և հատկապես դրանց մոտակա հատվածներում այցելուների համար գրավիչ և հարմարավետ թանգարանային, սպասարկման ենթակառուցվածքների զարգացմանը¹:

Այսպիսով, հետխորհրդային տարիներին մեզանում ծավալված փոփոխությունների համատեքստում որոշակի նոր գործընթացներ տեղի ունեցան պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների կազմակերպման գործընթացում, ինչպես նաև փոխվեցին դրանց կառավարման եղանակները և ստեղծման մոտեցումները: Մասնավորապես 1980-1990-ական թթ. մշակված «արգելոց-թանգարանի» բավականին առաջադեմ հայեցակարգը փոխարինվեց հուշարձանների թանգարանացման ավելի ավանդական մոդելով և նախկինում կազմակերպված արգելոց-թանգարանների մեծ մասը լուծարվեցին: Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության ոլորտի նոր իրավասօրենսդրական համակարգին հարմարեցված նախկին արգելոց-թանգարանների միասնական կառավարման համակարգը ևս վերափոխվեց և «ապակենտրոնացվեց»: Պետական և համայնքային ոչ առևտրային կազմակերպությունների վերածված արգելոց-թանգարանները, որոնք հանդես են գալիս երեք հիմնական կառույցներով և դրանց մասնաճյուղերը դեռևս հուշարձանների պահպանության վարչական և գործառնության միավորներ են՝ չորս հիմնական

1. Տե՛ս Հավելված N 1 ՀՀ կառավարության 2017 թվականի օգոստոսի 10-ի նիստի N 34 արածանագրային որոշման «ՀՀ հնագիտության զարգացմանը նպաստող միջոցառումների 2017-2025 թվականների ծրագրին և ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին», նույն տեղում: Հավաք ծրագիր «Էրեբունի» հնավայրի վերականգնման, թանգարանի արդիականացման և այցելուների սպասարկման բարելավման, կազմ.՝ Գ. Գյուրջյան, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի պաշտոնական ցանցակայք, օգո. ամսթ. 24. 01. 2018 թ., <https://goo.gl/XMeSDx>: «Հորացր քարեր» բնակատեղի» պատմամշակութային արգելոցում այցելուների կենտրոնի ստեղծման հիմնավորում-առաջարկ, կազմ.՝ Դ. Պողոսյան, եր., 2016, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ներքին օգտագործման փաստաթուղթ:

գործառույթներով (պահպանություն, ուսումնասիրում, հանրահռչակում և օգտագործում): Արդի մշակութային քաղաքականության իրականացման գործընթացում արգելոց-թանգարանների ցանցի ընդլայնման միտումներ կան, սակայն նախապատվությունը տրվում է «մասնաճյուղ-պատմամշակութային արգելոցի» մոդելով հնագիտական և պատմաճարտարապետական ժառանգության հատուկ կարգավիճակի շնորհմանը, քան դրանց հետագա թանգարանացմանը և հզորացմանը: Այսուհանդերձ, նկատելի է պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների կառավարման միասնական համակարգի վերականգնում և վերադարձ դրանց ցանցային զարգացման սկզբունքներին: Մշակված ռազմավարական ծրագրերում դեռևս թանգարանացման ավանդական մեթոդներն են արտահայտվում, սակայն հեռանկարում հնարավոր է ՀՀ հարուստ պատմամշակութային, բնության ժառանգության այլ շերտերի ընդգրկումը պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների ստեղծման գործընթացում և դրանց կառավարման արդյունավետության բարձրացումը՝ միջազգային պրակտիկայում ընդունված թանգարանացման այլընտրանքային հայեցակարգերով («մշակութային լանդշաֆտ», «Էկոթանգարան», «արդյունաբերական թանգարան» և այլն):

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ

Աղյուսակ 1. Ցուցակ Հայկական ԽՍՀ հնագիտական կարևորագույն շրջանների, որոնք հայտարարված են արգելափակիչ վայրեր:

№	շրջան	գյուղ	հնագիտական արգելափակիչ վայր	ծանոթ.
1.	Աղինի	Անի-Պեմզա	Երերույքի գյուղատեղի եվ տաճար	
2.	Ազիզբեկովի	Գնդեվազ	Գնդեվանք	
3.	Ալավերդու	Սանահին	Սանահինի վանք	
4.		Հաղպատ	Հաղբատի վանք	
5.			Աղբյուրի շենքը, գերեզմանոցը եվ կուսանաց անապատը	
6.		Թումանյան	Գյուղամիջի գերեզմանոցը,	
7.			Բարձրաքաշ ս. Գրիգոր վանք	
8.		Արդվի	Արդվի գյուղատեղին	
9.		Ախթալա	Ախթալա ամրոցը եվ վանքը	
10.		Քոբեր կայար.	Քոբայր վանք	
11.		Կաճաճկուտ	Սեդվի վանք եվ գյուղատեղի	
12.		Ակներ	Կայան-բերդ ամրոցը	
13.		Ջիլիզա	Խորակերտի վանք	
14.	Ապարանի	Ղարաքիլիսա	Աստվածընկալ վանք	
15.		Բուժական	Թեղինյաց վանք	
16.		Մռավյան	Վանքը եվ գերեզմանոցը	
17.	Արտաշատի	Արտաշատ Վ.	Դվին քաղաքատեղ	
18.	Արթիկի	Հառիճ	Հառիճավանք	
19.		Արթիկ	Ս. Աստվածածին եվ ս. Գեվորգ եկեղեցիներ	
20.			Լմբատվանք մենաստան եվ գյուղատեղի	
21.		Հոռոմ	Ամրոց-քաղաքատեղ	
22.	Ախտայի	Բջնի	Բջնու վանքը եվ կից գերեզմանոցը	
23.			Բջնու ամրոցը	
24.		Ծաղկածոր	Կեչառիսի վանք	
25.		Արզաքյանդ	Նեղուցի ս. Աստվածածնի վանք	
26.		Թայչարուխ	Թայչարուխի վանք	
27.	Ախուրյանի	Մարմաշեն	Մարմաշեն վանք	

28.		Վահրամաբերդ	Ուրարտական ամրոց և սեպագիր արձանագր.	
29.	Աշտարակի	Բյուրական	Ամբերդ ամրոց	
30.		Դղժր	Տեղերու վանք	
31.		Թալիշ	Մամիկոնյանների պալատը, տաճարը եվ գերեզմանոցը	
32.		Շամիրամ	Ուրարտական ամրոց եվ մեգալիթյան հուշարձաններ	
33.		Ոսկեվազ	Ախթամիր ամրոց	
34.		Մուղնի	Մուղնու վանք	
35.		Օհանավանք	Հովհաննու վանք	
36.			Սերկեվկի գյուղատեղի	
37.		Սաղմոսավանք	Սաղմոսավանք	
38.		Ուշի	Ս. Սարգիս վանք	
39.		Օշական	«Ռիդի-կոնդ» ամրոց եվ գերեզմանոց	
40.		Եղվարդ	Չորավոր եկեղեցի	
41.			Գերեզմանոց եվ եկեղեցի	
42.	Բասարգեչարի	Չիչակլու	Մաքինյաց վանք	
43.		Կարճաղբյուր	«Դաշ-կափու» քաղաքատեղ եվ ուրարտական ամրոց	
44.		Չաղալու	Ուրարտական ամրոց եվ սեպագիր արձանագրություն	
45.	Վեդու	Շխլար	Արտաշատ քաղաքատեղ	
46.	Երեվանի	քաղաք	«Կարմիր բլուր» բնակատեղի	
47.			«Կանլի թափա» կամ «Արին-բերդ» ուրարտական ամրոց	
48.			Շենգավիթ հնագույն բնակատեղի	
49.			«Մուխանթ թափա» ամրոց	
50.			Գյոյ-մեճետ, մզկիթ	
51.	Գորիսի	Տաթեվ	Տաթեվի վանք	
52.			Տաթեվի մեծ անապատ	
53.		Գորիս քաղաք	Քաղաքի հին մասը	
54.		Յայջի	Քարվանսարա	
55.	Դիլիջանի	Գոշ	Գոշավանք	
56.		Կույբիշեվ	Հաղարծնի վանք	
57.		Պապանինո	Պետերի կամ Ջուխտակ վանք	

58.	Իջեվանի	Աչաջուր	Մակարափանք եվ համանուն գյուղատեղի	
59.		Գետաշեն	Առաքելոց վանք եվ գյուղատեղի	
60.			Կիրանց վանք	
61.			Դեխցնուտի վանք	
62.			Սամսոնի վանք	
63.		Վ. Աղդան	Կայենո-բերդ ամրոց	
64.		Իջեվան	Կըզ-Կալա ամրոց	
65.	Կալինինոյի	Պրիվոլնոյե	Խոճապի վանք	
66.	Կարաբաղլարի	Էլլիջա	Աղջոց ս. Ստեփանոս վանք	
67.		Ջնջուլու	Հովհանու Կարապետ վանք	
68.		Կալադիբի	Ամրոց	
69.	Ղափանի	Ջրախոր	Բաղաբերդ ամրոց	
70.		Շհարջիկ	Վահանա վանք	
71.	Կոտայքի	Գառնի	Տրդատաբերդ ամրոց	
72.			Մենաստան եվ կից գերեզմանոց	
73.			Գերեզմանոց գյուղի արեվմտյան եզրին	
74.			Գերեզմանոց գյուղի մեջ	
75.			Հավուց-թառ Ամենափրկիչ վանք	
76.		Գոխտ	Այրիվանք կամ Գեղարդավանք	
77.		Ավան	Կաթողիկե եկեղեցի	
78.			Գերեզմանոց	
79.		Առինջ	Ուրարտական ամրոց	
80.			Գերեզմանոց	
81.		Միուբ	Չագավաքն	
82.		Պտղնի	Ուրարտական ամրոց	
83.		Գյամրեզ	Գերեզմանոց եվ դամբարան	
84.	Մարտունու	Շոփնար	«Օձաբերդ» Ուրարտական ամրոց եվ սեպագիր արձանագրություն	
85.		Ջորագյուղ	Շողագա վանք եվ կից գերեզմանոց	
86.		Ն. Գետաշեն	Կոթա ս. Աստվածածին վանք եվ գերեզմանոց	
87.		Ալուչալու	Վանեվանք	
88.			«Վանքով-խարաբա» գյուղատեղ	
89.	Միկոյանի	Ալայազ	Եղեգիս քաղաքատեղ	
90.		Այսասի	Արատեսի վանք	
91.		Եղեգիս	Յախագ քար կամ Ղոսշա վանք	

92.			Սմբատաբերդ ամրոց	
93.		Ամաղու	Նորավանք	
94.		Մալիշկա	Մոզ քաղաքատեղ	
95.		Շատին	Շատիվանք	
96.	Նոր-Բայազետի	Այրիվանք	Հայրավանք	
97.		Հացառատ	«Ոսկեբլու» ամրոց	
98.		Ն. Բայազետ քաղաք	Ուրարտական ամրոց եվ գերեզմանոց	
99.		Նորաղուզ	Գերեզմանոց	
100.	Նոյեմբերյանի	Կոխալ	Մշկավանք	
101.	Հոկտեմբերյանի	Արմավիր	Արմավիր քաղաքատեղ	
102.		Խերբեքլու	Երվանդաշատ քաղաքատեղ	
103.	Սեվանի	Սեվանի կղզի	Սեվանի վանք եվ ամրոց	
104.		Օրդաքլու	Ամրոց բնակատեղի	
105.	Սիսիանի	Սիսիան	«Ղոշուն-դաշ» բնակատեղի	
106.		Ուռուտ	Որոտնավանք	
107.	Ստեփանավանի	Կուրթան	Հնեվանք	
108.		Բերդ	Լոռի բերդաքաղաք	
109.		Սվերդլով	Դուբանդուլի վանք	
110.	Թալինի	Վ. Թալին	Կաթուղիկե եվ Աստվածածին եկեղեցիներ ու գերեզմանոց	
111.			Քարվանսարա	
112.		Ն. Թալին	Հին Թալին գյուղատեղ եվ Քրիստափորի վանք	
113.			Ամրոց	
114.	Շամշադին	Հախում	Վարագա վանք	
115.		Ծաղկավան	Շխմուրադա վանք	
116.		Չինարի	Խորանաշատա վանք	
117.	Էջմիածնի	Էջմիածին քաղաք	Չվարթնոց տաճար	
118.			Հռիփսիմեի տաճար	
119.			Գայանեի	
120.			Շողակաթ	
121.			Էջմիածնի վանք	
122.		Չեյվա Վ.	«Սեվ-բուր» բերդշեն	
123.	Աղինի	Սառնաղբյուր	Կարմիր վանք մենաստան եվ գյուղատեղ	

Աղյուսակ 2. 1951թ. ՀԽՍՀ-ում պետական պահպանության վերցված ճարտարապետական հուշարձան-արգելավայրերի ցուցակ:

№	Հասցե	Արգելավայր հայտարարված հուշարձանը, պահպանվող միավորները
1	Ալավերդու շրջ., գ. Հաղպատ	Հաղպատի վանքը (10 միավորով)
2.	Ալավերդու շրջ., գ. Ախթալա	Ախթալայի վանքը և ամրոցը (4 միավորով)
3	Ալավերդու շրջ., գ. Սանահին	Սանահինի վանքը (12 միավորով)
4	Ախտալյի շրջ., գ. Ծաղկաձոր (Դարաչիչակ)	Կեչառիսի վանքը (5 միավորով)
5	Աշտարակի շրջ., գ. Բյուրական	Ամբերդ ամրոց (4 միավորով)
6.	Աշտարակի շրջ., գ. Հովանավան	Հովանավանք (4 միավորով)
7	Աշտարակի շրջ., գ. Սաղմոսավանք	Սաղմոսավանք (4 միավորով)
8	Գորիսի շրջ., գ. Տաթև	Տաթևի վանք (8 միավորով)
9	Դիլիջանի շրջ., գ. Գոշ	Նոր-Գետիկ վանք կամ Գոշավանք (7 միավորով)
10	Դիլիջանի շրջ., գ. Կույբիշև	Հաղարածնի վանքը (8 միավորով)
11	Կոտայքի շրջ., գ. Գառնի	Տրդատաբերդ ամրոց (2 միավորով)
12	Կոտայքի շրջ., գ. Գողթ	Այրիվանք կամ Գեղարդավանք (8 միավորով)
13	Միկոյանի շրջ., գ. Ամադու	Նորավանք (8 միավորով)
14	Ստեփանավանի շրջ., գ. Լոռի-Բերդ	Լոռի-Բերդ քաղաքատեղի (4 միավորով)
15	Էջմիածնի շրջ., քաղաք Էջմիածին	Չվարթնոց (3 միավորով)

Աղյուսակ 3. 1978 թ. թանգարան-արգելոցների և պատմամշակութային արգելոցների ցանկը

СПИСОК

музеев-заповедников и историко-культурных заповедников (заповедных территорий)

Наименование музея-заповедника или музея	Документ об организации заповедника № дата	Наличие положения и дата его утверждения	Местоположение заповедника (адрес)	На основании какого ансамбля или комплекса организован музей-заповедник или историко-культурный заповедник. Краткая характеристика и площадь территории	Примечание
1	2	3	4	5	6
Историко-археологический музей г. Еревана "Эребуни"	Постановление Совмина Арм. ССР от 24 мая 68г за № 225	Гос. Комитет Совмина Арм. ССР по делам строительства (Госстрой Арм. ССР) Пред. Госстрой Арм. ССР 25/ IX-69г	г. Ереван 20 ул. Эребуни № 38	На основании города Эребуни 8в., до н.э. 6 га	
ФИЛИАЛЫ 1. Историко-археологический музей "Шенгавит"	Постановление Совмина Арм. ССР от 24/у-68г. За № 225	-	г. Ереван	Оснoвание -крепость Шенгавит 3 тысячелетия до н. э. 3 га	
2. Историко-археологический музей "Кармир-Блур" /красный холм/	-"	-	-"	На основании г. Тей-Шебайни VПв. д. н. э. 40 га	
3. Музей архитектурного ансамбля "Ахпат"	Постановление Совмина Арм. ССР от 24/у-68г. за № 225	-	Село Ахпат Туманянского р-на Армянской ССР	На основании Ахпатского архитектурного ансамбля с IX-XIII вв 2га	
4.Музей архитектурного ансамбля "Санаин"	-"	-	Село Санаин Туманянского р-на Армянской ССР	На основании Санаинского архитектурного ансамбля IX-XIII вв 3 га	
5. Музей архитектурного ансамбля "Мармашен"	-"	-	Село Мармашен Ахурянского р-на Армянской ССР	На основании Мармашенского архитектурного ансамбля X-XI- вв 2га	

6. Музей архитектурного ансамбля "Севан"	-"-	-	Райцентр г. Севан Севанского р-на Армянской ССР	На основании Севанского архитектурного ансамбля IX- в 1га	
7. Музей архитектурного ансамбля "Агарцин"	-"-	-	Село Куйбышев Иджеванского р-на Армянской ССР	На основании Агарцинского архитектурного ансамбля XI- XIII- вв 2га	
8. Музей архитектурного ансамбля "Гошаванк"	-"-	-	Село Гош Иджеванского р-на Армянской ССР	На основании Гошаванского архитектурного ансамбля XII- XIII- вв 3га	
9. Музей архитектурного ансамбля "Гндеванк"	-"-	-	Село Гндеваз Азизбековского р-на Армянской ССР	На основании Гндеванского архитектурного ансамбля Xв 1га	
10. Музей архитектурного ансамбля "Татев"	Постановление Совмина Арм. ССР от 24/у-68 г. за № 225	-	Село Татев Горисского р-на Армянской ССР	На основании Татевского архитектурного ансамбля XII- XIII- вв 2га	
11. Музей архитектурного ансамбля "Звартноц"	-	-	-	На основании Звартноцкого архитектурного ансамбля УП в 4га.	
12. Историко-археологический музей "Мецамор" филиал государственного исторического Музея	Постановление Совмина Арм. ССР от 24/ХП- 67г. за № 611		Село «Мецамор» Ныне (Тароник) Эчмиадзинского р-на Арм. ССР	На основании Мецаморского поселения 3-ого тыс. до н.э. 10га.	
13 Историко-археологический музей "Арич" филиал государственного исторического Музея	-	-	Село Арич Артикского	На основании Аричеванского архитектурного ансамбля УП- XIII в 2га	
				В дальнейшем предусмотрено создать Музей	
				Архитектурного и археологического ансамбля Гарни.	
				Архитектурного ансамбля Гегард	
				Архитектурного ансамбля Кечарис	

Աղյուսակ 4. Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների դիրեկցիայի» կազմի մեջ մտնող թանգարանների ցանկը՝ ըստ 1988 թ. Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդի հունիսի 14-ի հավելվածի

Երևան քաղաք	Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարան «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական թանգարան («Էրեբունի» թանգարանի մասնաճյուղ) «Շենգավիթ» պատմահնագիտական թանգարան («Էրեբունի» թանգարանի մասնաճյուղ)
Լենինական քաղաք	«Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Էջմիածին քաղաք	«Վաղարշապատ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան «Զվարթնոց» պատմաճարտարապետական թանգարան
Աշտարակ քաղաք	«Աշտարակի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Դիլիջան քաղաք	Դիլիջանի ժողովրդական ճարտարապետության թանգարան «Հաղարծին» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան
Աբովյանի շրջան	«Գառնի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան «Կոտայք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Ագիզբեկովի շրջան	«Գնդեվանք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Արարատի շրջան	«Արտաշատ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
Արթիկի շրջան	«Հառիճ» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Արտաշատի շրջան	«Դվին» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
Գորիսի շրջան	«Տաթև» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Եղեգնաձորի շրջան	«Գլաձոր» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան «Արենի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Թալինի շրջան	«Թալին» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Թումանյանի շրջան	«Օձուն» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան «Սանահին» պատմաճարտարապետական թանգարան «Հաղպատ» պատմաճարտարապետական թանգարան
Իջևանի շրջան	«Մակարավանք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Ղափանի շրջան	«Կապան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան

Յրագրանի շրջան	«Կեչառիս» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Յոկոտմբերյանի շրջան	«Արգիշտիիսիսիլի» պատմահնագիտական թանգարան «Արմավիր» պատմահնագիտական արգելոց
Մեղրու շրջան	«Արևիք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Սևանի շրջան	«Սևան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Սիսիանի շրջան	«Որոտնավանք» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
Էջմիածնի շրջան	«Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարան
Նոյեմբերյանի շրջան	«Կողբափոր» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան

Աղյուսակ 6. Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության կառուցվածքը՝ ըստ իր 1999 թ. հաստատված կանոնադրության

№	մասնաճյուղի անվանումը
1	ՊՄՊ /Պատմական միջավայրի պահպանության/ Արագածոտնի մարզային ծառայություն
2	ՊՄՊ Արմավիրի մարզային ծառայություն
3	ՊՄՊ Արարատի մարզային ծառայություն
4	ՊՄՊ Արցախի տարածքային ծառայություն
5	ՊՄՊ Գեղարքունիքի մարզային ծառայություն
6	ՊՄՊ Երևանի քաղաքային ծառայություն
7	ՊՄՊ Լոռու մարզային ծառայություն
8	ՊՄՊ Կոտայքի մարզային ծառայություն
9	ՊՄՊ Շիրակի մարզային ծառայություն
10	ՊՄՊ Սյունիքի մարզային ծառայություն
11	ՊՄՊ Վայոց ձորի մարզային ծառայություն իր հետևյալ մասնաճյուղերով. «Գլաձորի համալսարանի» պատմության թանգարան «Արփի» բնապատմական արգելոց
12	ՊՄՊ Տավուշի մարզային ծառայություն
13	Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարան իր հետևյալ մասնաճյուղերով. «Շենգավիթ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան «Կարմիր Բլուր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
14	«Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
15	«Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
16	«Դիլիջանի» ժողովրդական ճարտարապետության արգելոց-թանգարան՝ իր հետևյալ մասնաճյուղով. «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոց
17	«Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան

Աղյուսակ 6. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության կառուցվածքը՝ ըստ 2003 թ. հաստատված կանոնադրության

№	մասնճյուղի անվանումը
1	«Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
2	«Դիլիջան» ժողովրդական ճարտարապետության արգելոց-թանգարան
3	«Զվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
4	«Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան
5	«Գլաձորի համալսարան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան
6	«Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոց
7	«Արփի» բնապատմական արգելոց
8	Պատմական միջավայրի պահպանության Երևանի ծառայություն
9	Պատմական միջավայրի պահպանության Արագածոտնի մարզային ծառայություն
10	Պատմական միջավայրի պահպանության Արարատի մարզային ծառայություն
11	Պատմական միջավայրի պահպանության Արմավիրի մարզային ծառայություն
12	Պատմական միջավայրի պահպանության Գեղարքունիքի մարզային ծառայություն
13	Պատմական միջավայրի պահպանության Լոռու մարզային ծառայություն
14	Պատմական միջավայրի պահպանության Կոտայքի մարզային ծառայություն
15	Պատմական միջավայրի պահպանության Շիրակի մարզային ծառայություն
16	Պատմական միջավայրի պահպանության Սյունիքի մարզային ծառայություն
17	Պատմական միջավայրի պահպանության Վայոց ձորի մարզային ծառայություն
18	Պատմական միջավայրի պահպանության Տավուշի մարզային ծառայություն»

Աղյուսակ 7. ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոց-ների ցանկը 2018 թ. հունիս ամսվա դրությամբ՝ ըստ կառավարման մարմինների և մարզային բաշխվածության

կառավարման մարմինը	կազմակերպությունը	ՀՀ մարզը
ՀՀ մշակույթի նախարարություն	«Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ՝ հետևյալ մասնաճյուղերով.	Երևան քաղաք
	1.1 «Զվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան	Արմավիրի
	1.2 «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան	Արմավիրի
	1.3 «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան	Կոտայքի
	1.4 «Գլաձորի համալսարան» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան	Վայոց ձորի
	1.5 «Գոշավանք» պատմաճարտարապետական արգելոց	Տավուշի
	1.6 «Արփի» բնապատմական արգելոց	Վայոց ձորի
	1.7 «Զորաց քարեր» բնակատեղի» պատմամշակութային արգելոց	Սյունիքի
	1.8 «Լոռի-բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոց	Լոռու
	1.9 «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց	Արագածոտնի
	1.10 «Ամբերդ ամրոց» պատմամշակութային արգելոց	Արագածոտնի
	1.11 «Բերդ» պատմամշակութային արգելոց	Տավուշի
	1.12 «Բջինի-ամրոց» պատմամշակութային արգելոց	Կոտայքի
	1.13 «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոց	Վայոց ձորի
Երևանի քաղաքապետարան	«Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան» ՀՈԱԿ՝ հետևյալ մասնաճյուղերով.	Երևան քաղաք
	2.1 «Շենգավիթ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան	Երևան քաղաք
	2.2 «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան	Երևան քաղաք
Գյումրու քաղաքապետարան	«Կոմայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան» ՀՈԱԿ՝ հետևյալ մասնաճյուղով՝	Գյումրի քաղաք
	3.1 Զանդակագործության ազգային պարկ-թանգարան	Գյումրի քաղաք

Աղյուսակ 8. Արցախի Հանրապետության Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և զբոսաշրջության նախարարության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ենթակայությամբ գործող արգելոցների ցանկը¹

h/h	անվանումը	գտնվելու վայրը	ստեղծման ժամանակը
1	«Տիգրանակերտ» պետական պատմամշակութային արգելոց	Ասկերանի և Մարտակերտի վարչական շրջաններ	2008 թ. դեկտեմբերի 23-ին
2	«Հունոտի կիրճ» պետական բնապատմական արգելոց	Շուշիի և Ասկերանի վարչական շրջաններ	2011 թ. մարտի 22-ին
3	«Տոդի մելիքական ապարանք» պետական պատմամշակութային արգելոց	Հադրութի վարչական շրջան	2013 թ. դեկտեմբերի 28-ին
4	«Ազոխի քարանձավ» պետական պատմամշակութային արգելոց	Հադրութի վարչական շրջան	2014թ. դեկտեմբերի 23-ին
5	«Տյաք» պետական պատմամշակութային արգելոց	Հադրութի վարչական շրջան	2017թ. մարտի 14-ին

1. Ցանկի տրամադրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում Արցախի Հանրապետության Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և զբոսաշրջության նախարարության «Պատմական միջավայրի պահպանության պետական ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտական աշխատանքների գծով փոխտնօրեն Նժդեհ Երանյանից (07.06.2018թ.):

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Ահարոնյան Լ., Եկեղեցին և թանգարանը. Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի օրինակով, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական հանդես, Եր., 1#2009, էջ 44-52:
2. Առաքելյան Ս., Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պահպանության գործի դրվածքը Խորհրդային Հայաստանում 1980-ական թթ. վերջերին, «Հայոց պատմության և մշակույթի նվիրյալը». Հանրապետական գիտաժողով, նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին (հողվածների ժողովածու), Եր., 2018, էջ 24-31:
3. Բարխուդարյան Ս., Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Յերեվան, 1935:
4. Դարյան Վ., Հնագիտական թանգարանները յեվ պատմական հուշարձանների պահպանության խնդիրները, Յերեվան, 1940:
5. «Չվարթոնց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, պատկերազարդ ուղեցույց, կազմ. Փ. Սահակյան, Եր., 2012:
6. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, աշխատությունների երկրորդ ժողովածու, կազմ.՝ Կ. Ղաֆադարյան, Եր., 1948:
7. Համբարձումյան Ռ., Թանգարան Գառնիի ֆոնին, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, 1980, № 5, էջ 7-11:
8. Հայաստանի թանգարանները, ուղեցույց, կազմողներ՝ Ա. Հարությունյան և այլք, Եր., 2002:
9. Հարոյան Մ., Նոր հնարավորություններ, թե՛ նոր մարտահրավերներ // «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական հանդես:-Եր., 2009, № 1, էջ 75-76:
10. Հարությունյան Վ., Հայտնի կոթողների նոր ճակատագիրը, Եր., 1982:
11. Հարությունյան Վ., Նալբանդյան Գ., Գրիգորյան Ա., Աբրահամյան Կ.,
12. Իսրայելյան Վ., Ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնումը, Եր., 2005:
13. Ղազինյան Ա., Ալեքսանդրապոլ. կորսված քաղաք կամ լեգենդ մաքսատան մասին// Ազգային գաղափար, 2008 մայիս, № 2, օգտ. ամսաթ. 24. 05. 2017: <http://national-idea.am/articles.php?id=33> :
14. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Հայաստանի թանգարանների պատմությունից, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., № 10 (1972), էջ 20-35:
15. Ղաֆադարյան Կ. Գ., Միջնադարեան Հայաստանի թանգարանները, գանձատուները և ավանդատուները, Անդաստան, Փարիզ, № 13 (1962), 97-114:
16. Մաթևոսյան Ա., Գլածորյան համալսարան, Եր., 2009:
17. «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ, Եր., 2010:

18. Միրիջանյան Ա., «Կուլմայրի» արգելոցի քաղաքաշինական խնդիրները, Գիտություն և տեխնիկա, № 4, 1983, էջ, 13-20:
19. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2016 թվականի գործունեության հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ս. Առաքելյան, Ա. Փիլիպոսյան, Լ. Գևորգյան և ուրիշ., Եր., 2016:
20. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2012 թվականի գործունեության հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ա. Փիլիպոսյան և ուրիշ., Եր., 2013:
21. «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2011 թվականի ընթացքում կատարած աշխատանքների հաշվետվություն, կազմողներ՝ Ա. Փիլիպոսյան և ուրիշ., Եր., 2012:
22. «... Չմա լոկ «բարի ցանկություն» այլ կյանքի կոչվի», խմբագրություն, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, 1981, № 2, էջ 11-17:
23. Պիոտրովսկի Բ. Բ., Հայաստանի պատմության և կուլտուրայի հնագույն Ետապները, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, Եր., № 3-4 (1946), էջ 3-26:
24. Պողոսյան Դ. Ա., Արգելոց-թանգարանների ցանցի ձևավորումը Հայաստանում 1980-1990-ական թթ., «Հայոց պատմության և մշակույթի նվիրյալը». Հանրապետական գիտաժողով, նվիրված Լավերնտի Բարսեղյանի ծննդյան 80-ամյակին (հողվածների ժողովածու), Եր., 2018, էջ 32-44:
25. Պողոսյան Դ. Ա., Թանգարանային հաղորդակցության միջավայրի զարգացման հեռանկարը. Համայնքային արգելոց-թանգարան, «Թանգարան» գիտատեսական և մեթոդական ամենամյա հանդես, Եր., 2010, էջ 15-21:
26. Պողոսյան Դ. Ա., Թանգարանը մշակութային հաղորդակցության միջավայր, Եր., 2008:
27. Պողոսյան Դ. Ա., Կարո Ղաֆադարյանի թանգարանագիտական բնույթի աշխատանքները, «Խոսքով Կոտակից մինչև Կարո Ղաֆադարյան» հանրապետական գիտական նստաշրջան նվիրված անվանի հայագետ Կարո Գրիգորի Ղաֆադարյանի ծննդյան 110-ամյա հոբելյանին, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., 2017, էջ 79-81:
28. Պողոսյան Դ. Ա., Կարո Ղաֆադարյանի «Վաղարշապատի հնագիտական թանգարանը» հոդվածը, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, գիտական ժողովածու, N 122, Եր., 2014, էջ 289-295:
29. Պողոսյան Դ. Ա., ՀՀ բացօթյա թանգարանների ստեղծման ավանդական և արդի մոտեցումների շուրջ, «Պատմամշակութային ժառանգության պահպանման հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2013, էջ 24-25:
30. Պողոսյան Դ., «Թանգարան թանգարանի մեջ» հայեցակարգը. Հայաստանի արգելոց-թանգարանների ստեղծման գործընթացը 1950-1960- ական թթ., Մեծամորյան ընթերցումներ I: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2017, էջ 364-377:
31. Պողոսյան Դ. Ա., «Նոր թանգարանագիտություն» մոտեցումները որպես «Կուլմայրի» պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանի վերագործարկման նախադրյալ,

Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն: Գիտական աշխատություններ, Զ. 16, Գյումրի, 2013, էջ 104-109:

32. Պողոսյան Դ.Ա., «Նոր թանգարանագիտության» հայեցակարգային դրույթների արդիականությունը ՀՀ թանգարանային ոլորտում, զեկույց «Թանգարանագիտության արդի խնդիրները» խորագրով գիտաժողովին՝ Նվիրված Թանգարանների աշխատողների և բարեկամների ասոցիացիայի հիմնադրման 10-ամյա և ԻԿՕՄ-ի Հայաստանի ազգային կոմիտեի 5-ամյա հոբելյաններին, Դ. Պողոսյանի անհատական բլոգ, առցանց ռեսուրս, օգտ. ամսթ. 20. 12. 2017 թ., <https://goo.gl/X4j9zv> :
33. Պողոսյան Վ., ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգային զարգացման հայեցակարգային դրույթները, «Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2012, էջ 154-155:
34. Սարգսյան Գ. Գ., «Հուշարձան» հասկացությունը և պահպանության գործը պատմության հոլովությունում, «Հայկական Լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2012, էջ 156-157:
35. Սարգսյան Գ. Գ., Պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության հիմունքներ, Եր., 2005:
36. Սիմոնյան Ա. Շ., Անիի հնագիտական թանգարանը, «Անի» հանդես, 1992, № 3-4, էջ 123-125:
37. Սիմոնյան Ա. Շ., ՀԽՍՀ-ում թանգարանաշինության պատմությունից (1920-1935), Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Եր., 1989, № 2, էջ 229-235:
38. Ուղեցույց Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, պատասխանատու խմբագիր Կ. Գ.Ղաֆադարյան, Եր., 1961:
39. Փիլիպոսյան Ա., Էրեբունի, Հուշարձան տարեգիրք, հատոր Ա, Եր., 1987, էջ 114-116:
40. Փիլիպոսյան Ա., Պատմահնագիտական և պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարանների գործունեության արդի խնդիրները // «Թանգարանի կառավարում» ՅՈՒՆԵՍԿՕ/ԻԿՕՄ-ի ազգային թրեյնինգի (դասընթաց-վարժանք) նյութեր /ճեռագիր/ ՀՀ թանգարանային մասնագետների համար, 11-14 հունիս 2009 թ., Երևան, էջ 72-75:
41. Փորձ , գործունեություն, հեռանկար, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության 25-ամյակին նվիրված նյութեր, Եր., 2013:
42. Զալանթար Ա., Անի Պեղումները եւ երկու «հայի ձայնը», «Գործ», Թիֆլիս, 1909, ապրիլի 4, № 68, էջ 3:
43. Զալանթար Ա., Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտե, Գիտությունը յեվ գիտական-հետազոտական աշխատանքը Խորհրդային Հայաստանում, 1920-1930 , Յերեվան, 1931, էջ 88-100:
44. Զեփիթյան Ն., Արգելոց հին մայրաքաղաքում, Գիտություն և տեխնիկա, № 4, 1984, էջ 37-42:
45. Օրբելի Յ., Անիոյ աւերակները: Պատմութիւն, այժմեան վիճակ, պեղումներ, թար-

գմանեց ռուսերենից և կազմեց միաբան Ս.Էջմիածնի Յուսիկ Արքեպիսկոպոս (արտատպուած Արարատ ամսագրից), Վաղարշապատ, 1911:

46. Веденин Ю. А., Шульгин П. М., Штеле О. Е., Государственная стратегия формирования системы достопримечательных мест, историко-культурных заповедников и музеев-заповедников в Российской Федерации, Наследие и современность. Информ. сбор., вып. 13, М., Институт Наследия, 2006, с. 4-33.
47. Каменецкий И. С., Каулен М.Е., Музеефикация памятников, Российская Музейная Энциклопедия, Т. 2- М., 2001, ст. 390.
48. Марутян А., Из истории сохранения и застройки исторического центра Еревана /XIX-начало XXI века/, Историко-культурное наследия. Сб. науч.-инф. статей, выпуск 1, Ереван, 2014, с. 60-91.
49. Меликсет-бек Л. М., Из истории археологических изысканий в Армении, Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, Եր., № 6 (1947), էջ 45-50:
50. Музейное дело России, Отв. ред. М. Е. Каулен, М., 2010.
51. Никишин Н. А., Музеи-заповедники, Российская музейная энциклопедия, М., 2001, Т.1 /А-М/, с. 393.
52. Annex 3, Guidelines on the inscription of specific types of properties on the World Heritage List, Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC. 12/01 July 2012, pp. 88-89. Web site of UNESCO World Heritage Centre, date of use 04.08. 2014, <http://whc.unesco.org/en/guidelines/> .

Արխիվային նյութեր

1. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ № 1063, ցուցակ № 1, գործեր՝ № 4; 10; 9; 12; 231; 256; 278; 288; 327; 342; 399; 428; 441; 443; 445; 447; 449; 451; 462; 465; 480; 616; 657; 703; 766; 804; 805; 825; 831; 840; 856; 864; 921; 1004, 1027; 1053; 1096; 1094; 1142; 1143:
2. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ № 1063, ցուցակ № 2, գործեր՝ № 46; 47; 80; 82; 151; 245; 246; 249; 252; 253; 322; 323; 335; 336; 337; 340; 342; 411:
3. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ № 113, ցուցակ № 160, գործ № 349:
4. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ № 319, ցուցակ № 1, գործ № 348:
5. Հաշվետվություններ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի 2003-2010 թթ. ընթացքում կատարած աշխատանքների, կազմող՝ Ս.Գ. Առաքելյան: «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ներքին օգտագործման փաստաթղթեր:

հրավաօրենսդրական փաստաթղթեր

1. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները (1918-1920 թթ.), կազմողներ՝ Ս. Միրզոյան, Մ. Ավետիսյան, Ջ. Հովհաննիսյան, Ա. Չիլինգարյան, Եր., 1998:
2. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի 1967 թվականի դեկտեմբերի 24-ի № 611 որոշումը «Մեծամորում հնագիտական թանգարան կազմակերպելու մասին», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1967, դեկտեմբեր:
3. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետի 1968 թ. մայիսի 24-ի № 225 որոշումը «Երևան քաղաքի հիմնադրման պատմության թանգարան կազմակերպելու մասին», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1968, մայիս:
4. Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության օրենքը կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության մասին, Եր., 1969:
5. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1979 թվականի սեպտեմբերի 20-ի նո. 564 որոշումը «Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանումն ու վերականգնումը բարելավելու միջոցառումների մասին», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, Եր., 1979:
6. Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման մասին օրենքը, Եր., 1978:
7. ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1980 թ. օգոստոսի 5-ի № 463 որոշումը «Լենինական քաղաքում «Կուժայրի» պետական պատմաճարտարապետական արգելոց-թանգարան ստեղծելու մասին», ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ և կարգադրություններ, 1980, օգոստոս:
8. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1982 թ. մարտի 3-ի № 126 որոշումը «Դվինի, Արտաշատի քաղաքային բնակավայրերում, Դիլիջանի ժողովրդական տներում (Հաղարծնում և Գոշավանքում՝ մասնաճյուղերով) և Սևանի թերակղզու եկեղեցիներում հուշարձան-թանգարաններ կազմակերպելու մասին», Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշումներ, Եր., 1982 թ., մարտ:
9. Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության հրաման նո. 289, 19. 07. 1988 թ. «Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիա կազմակերպելու մասին», «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի կառավարման բաժին, գործ № 11, ներքին օգտագործման:
10. Հավելված Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության 1990 թ. փետրվարի 7-ի նո. 59 հրամանի «Տիպային կանոնադրություն

Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պատմության և կուլտուրայի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության համակարգի պետական պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի», Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ-ի գիտաօժանդակ ֆոնդ:

11. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 1994 թ. ապրիլի 21-ի № 190 որոշումը «Գյումրի քաղաքի պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանությունը, վերականգնումը և օգտագործումը բարելավելու միջոցառումների մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=1803> :
12. Պատմական միջավայրի պահպանության և պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների միացյալ դիրեկցիայի 10.12.1996 թ. հրաման նո. 455, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն ՊՈԱԿ-ի անձնակազմի կառավարման բաժին, գործ № 4:
13. ՀՀ օրենքը «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ու պատմական միջավայրի պահպանության և օգտագործման մասին», ընդունված ՀՀ ԱԺ կողմից 1998թ., նոյեմբերին 11-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/AWbCdf> :
14. «Կանոնադրություն Պատմական միջավայրի պահպանության հանրապետական ծառայության»՝ հաստատված ՀՀ պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության վարչության պետի 1999 թ. դեկտեմբերի 22-ի հրամանով, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի գիտաօժանդակ ֆոնդ:
15. ՀՀ կառավարության 2001 թվականի դեկտեմբերի 29-ի N 1305 որոշումը «Ազարակ» պատմամշակութային արգելոց» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/6ZLAJX> :
16. ՀՀ կառավարության 2001 թվականի հուլիսի 9-ի № 616 որոշումը «Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն վանքեր և եկեղեցիներ հանձնելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/Na4Mw1> :
17. ՀՀ կառավարության 2002 թ. ապրիլի 20-ի № 438 որոշումը «Պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական կառավարման, ուսումնասիրման, պահպանության, ամրակայման, նորոգման, վերականգնման և օգտագործման կարգը հաստատելու մասին» «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/DAF3kv> :
18. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի ապրիլի 16-ի № 412 որոշումը «Ազարակ» պատմամշակութային արգելոց» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության կանոնադրությունը հաստատելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական

կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/9FTxBe> :

19. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի հունիսի 13-ի նիստի արձանագրությունից քաղված № 24 «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության գործունեության և հեռակարային զարգացման ծրագրին հավանություն տալու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/Lz2iz4> :
20. ՀՀ կառավարության 2002 թվականի մարտի 6-ի № 202 որոշումը «Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարության համակարգի բարեփոխումների ու մի շարք պետական մարմինների վերակազմակերպման մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=16015> :
21. ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-Ն որոշումը «ՀՀ կառավարության 2002 թվականի մարտի 6-ի № 202 որոշման մեջ փոփոխություններ կատարելու և պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=20463> :
22. ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 313-Ն որոշումը «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/Keu7n2> :
23. ՀՀ օրենքը «ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների մասին», ընդունված ՀՀ ԱԺ կողմից 2003 թ. ապրիլի 11-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/CHh5nj> :
24. Հավելված ՀՀ կառավարության 2003 թ., մարտի 7-ի № 312-Ն որոշման «Կանոնադրություն «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության, «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=20463> :
25. ՀՀ կառավարության 2004 թվականի հուլիսի 8-ի № 1023-Ն որոշումը «Թուֆենկյան հոսպիտալիթի» սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերությանը անհատույց օգտագործման և սեփականության իրավունքով պետական գույք հանձնելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=26240> :
26. ՀՀ կառավարության 2007 թվականի մարտի 5-ի № 385 – Ն որոշումը ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակը հաստատելու մասին: Հավելված №1-№11, ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, № 23, 4-ը մայիսի 2007 թ.:
27. ՀՀ կառավարության 2009 թվականի հունիսի 26-ի N 853-Ն որոշումը «Չորաց քարեր» բնակատեղի» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու և ՀՀ կառավարության 2003

թվականի մարտի 7-ի № 312 որոշման մեջ լրացում կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=49581> :

28. ՀՀ կառավարության 2010 թվականի սեպտեմբերի 16-ի № 1426-Ն որոշումը «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու, «Լոռի բերդ» քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցի կանոնադրությունը հաստատելու, ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-ն որոշման մեջ լրացում կատարելու և հողերի կատեգորիան փոխելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=56748> :
29. Հավելված № 1 ՀՀ կառավարության 2016 թ. սեպտեմբերի 15-ի նիստի № 36 որոշման «2016-2020 թվականների ռազմավարություն պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության, օգտագործման և հանրահռչակման», ՀՀ մշակույթի նախարարության պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/hbmhfl> :
30. ՀՀ կառավարության 2016 թվականի նոյեմբերի 24-ի N 1204-Ն որոշումը «Մի շարք պետական ոչ առևտրային կազմակերպություններ միացման ձևով վերակազմակերպելու, «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոց ստեղծելու, դրա կանոնադրությունը հաստատելու և ՀՀ կառավարության մի շարք որոշումներում փոփոխություններ ու լրացում կատարելու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=87406> :
31. ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի զարգացման ռազմավարություն / Նախագիծ/, կազմող՝ Դ. Ա. Պողոսյան, 2014, էջ 3-4, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի ներքին օգտագործման փաստաթուղթ:
32. ՀՀ կառավարության 2017 թվականի մայիսի 18-ի № 541-Ն որոշումը «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցներ ստեղծելու, «Ամբերդ ամրոց», «Բերդ» պատմամշակութային արգելոցների մասնաճյուղեր ստեղծելու և ՀՀ կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի № 312-ն որոշման մեջ լրացումներ և փոփոխություն կատարելու մասին, «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/5hJpmv> :
33. Հավելված ՀՀ կառավարության 2017 թվականի հունիսի 19-ի N 646 - Ա որոշման «ՀՀ կառավարության ծրագիր 2017-2022 թթ.», Եր, 2017, ՀՀ կառավարության պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/YxeVMg> :
34. Հավելված № 1 ՀՀ կառավարության 2017 թվականի օգոստոսի 10-ի նիստի № 34 արածանագրային որոշման «ՀՀ հնագիտության զարգացմանը նպաստող միջոցառումների 2017-2025 թվականների ծրագրին և ժամանակացույցին հավանություն տալու մասին», «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, <http://irtek.am/views/act.aspx?aid=91182> :

35. Հայտարարություն. ՀՀ պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձան հանդիսացող քարանձավները զբոսաշրջության նպատակով վարձակալության տրամադրելու մրցույթի հաղթող մասնակիցների որոշման և պայմանագիր կնքելու որոշման վերաբերյալ, 26.10.2017, ՀՀ մշակույթի նախարարության պաշտոնական ցանցակայք, <https://goo.gl/u2G1Nq> :
36. ՀՀ կառավարության 2018 թվականի հունիսի 8-ի N 642-Ն որոշումը «Բջնի-ամրոց» և «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոցներ, «Բջնի-ամրոց» ու «Սմբատաբերդ» պատմամշակութային արգելոցների մասնաճյուղեր ստեղծելու և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2003 թվականի մարտի 7-ի n 312-Ն որոշման մեջ լրացումներ կատարելու մասին, «ԻՐՏԵԿ» իրավական տեղեկատվական կենտրոնի պաշտոնական ցանցակայք, օգտ. ամսթ. 12. 06. 2018 թ., <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=95261>:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Լուսանկ. № 1, Գառնու սյունախոյակներ, Հայաստանի պատմության թանգարանում, թերևս 1960–ական թթ.: Լուսանկարը պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Լ-23-182/:
2. Լուսանկ. № 2, Վարազականքի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից, 1900-ական թթ.: Լուսանկարը ներբեռնված է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի պաշտոնական ցանցակայքից, օգտ. ամսաթ. 24. 06. 2017 թ.,
<https://goo.gl/NDM3ns> :
3. Լուսանկ. № 3, Հայրիկյան թանգարանի ցուցարահներից մեկը, 1904 թ.: Սևանկարը՝ (8.5 × 8.5 սմ) Արամ Վրույրի, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա.Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1/864/:
5. Լուսանկ. № 4, «Անի-Մառյան Հնադարանի» ներքին տեսքը 1912 թ.: Սևանկարը՝ (9 × 13 սմ) Արամ Վրույրի, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-254/:
6. Լուսանկ. № 5, Անիի Մանուչեի մզկիթը, Մայր Տաճարը, Սբ. Ամենափրկիչը 1912 թ.: Սևանկարը՝ (9 × 13 սմ) Արամ Վրույրի, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-301/:
7. Լուսանկ. № 6, «Մառյան հնադարան-անկյուն»: Սևանկարը (9 × 13 սմ) և մեկնաբանությունը՝ Արամ Վրույրի, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-257/:
8. Լուսանկ. № 7, Գագիկ Ա. Բագրատունի թագավորի արձանի ցուցադրումը Անիի հնադարանում /Մանուչեի մզկիթ/ : Սևանկարը՝ (9 × 13 սմ) Արամ Վրույրի, 1907 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-293/:
9. Լուսանկ. № 8, «Անի-Քարեդարան»: Սևանկարը (9 × 13 սմ) և մեկնաբանությունը՝ Արամ Վրույրի, 1910 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-300/:
10. Լուսանկ. № 9, «Անի- Գիտարշավի շենք, Կողքը՝ Քարեդարանը, Ապուղամ-րենք, Առաքելոց, Մանուչե, հեռվում պարիսպներ»: Սևանկարը (18 × 24 սմ) և մեկնաբանությունը՝ Արամ Վրույրի, 1914 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Ա. սև 1-41/:
11. Լուսանկ. № 10, Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից:

- Սևանկարը՝ (9 × 13 սմ) Արամ Վրույրի, 1912 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Ա. Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ Ա. սև 1-283/:
12. Լուսանկ. № 11, Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու ընդհանուր տեսքը հարավ-արևելքից: Սևանկարը՝ (ապակի, 13 × 18 սմ) Արտաշես Վրույրի, 1929 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Արտաշես Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ Ա. սև 1-1145/:
 13. Լուսանկ. № 12, Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու ներքին տեսքը: Սևանկարը՝ (13 × 18 սմ) Արտաշես Վրույրի, թերևս՝ 1936 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Արտաշես Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ Ա. սև 1-1155/:
 14. Լուսանկ. № 13, Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու ներքին տեսքը հարավ-արևելքից: Սևանկարը՝ (13 × 18 սմ) Արտաշես Վրույրի, թերևս՝ 1936 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Արտաշես Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ Ա. սև 1-1156/:
 15. Լուսանկ. № 14, Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու ներքին տեսքը: Սևանկարը՝ (13 × 18 սմ) Արտաշես Վրույրի, թերևս՝ 1936 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Արտաշես Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ Ա. սև 1-1157/:
 16. Լուսանկ. № 15, Մինչ 1930-ական թթ. Չվարթնոցում ցուցադրվող ջնարակած խեցեղենի նմուշներ: Լուսանկարը զետեղված է Խաչիկ Դադյանի կազմած ալբոմում: Պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 348, լուսանկար 11:
 17. Լուսանկ. № 16, Մինչ 1930-ական թթ. Չվարթնոցում կարասների և կավե տարաների ցուցադրում: Լուսանկարը զետեղված է Խաչիկ Դադյանի կազմած ալբոմում: Պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 348, լուսանկար 14:
 18. Լուսանկ. № 17, թերևս Հայաստանի պատմության թանգարանի վաղ միջնադարյան ճարտարապետությանը նվիրված ցուցասրահներից մեկը, մինչ 1930-ական թթ.: Լուսանկարը զետեղված է Խաչիկ Դադյանի կազմած ալբոմում: Պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվում, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 348, լուսանկար 32:
 19. Լուսանկ. № 18, Չվարթնոցի թանգարանային շենքի կառուցումը (թերևս՝ 1936-1937 թթ.): Լուսանկարը արտապատճենված է «Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի ուղեցույցից: Տե՛ս «Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան, պատկերազարդ ուղեցույց, կազմ. Փ. Սահակյան, Եր., 2012, էջ 10:
 20. Լուսանկ. № 19, «Չվարթնոց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի նախկին ընդհանուր տեսքն արևելքից /թերևս 1940-ական թթ./: Լուսանկարը ներբեռնված է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության պաշտոնական ցանցակայքից, օգտ. ամսթ. 26. 02. 2017 թ., <https://goo.gl/Rv5Jgz> :

21. Լուսանկ. № 20, Կեչառիս վանական համալիրի ընդհանուր տեսքը: Լուսանկարը (10 x 15,5 սմ) թերևս արվել է 1920-40 –ական թթ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 153, լ25-127/:
22. Լուսանկ. № 21, Կեչառիս վանական համալիրի Կաթողիկե եկեղեցուց հատված: Լուսանկարը (13 x 18 սմ) թերևս արվել է 1930-40 –ական թթ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 153, լ25/92/:
23. Լուսանկ. № 22, «Սևանա կղզին /մաս/»: Սևանկարը (9 x 12 սմ) և մեկնաբանությունը՝ Արա Վրույրի, 1930 թ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Արա Վրույրի նեգատիվների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշը՝ ԳԳ 70, Ա.սև 1-1329/:
24. Լուսանկ. № 23, Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու ընդհանուր տեսքը, արևելյան ճակատ, մինչ 1950-ական թթ.: Լուսանկարը պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 127 , Լ9-186/:
25. Լուսանկ. № 24, «Նորավանք» վանական համալիր, ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևմուտքից: Լուսանկարը հավանաբար արվել է 1950-ական թթ., պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ Լ 93/1382/:
26. Լուսանկ. № 25, Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի ընդհանուր տեսքը 1968 թ.: Լուսանկարը՝ Նեմրուժի, արտապատճենված է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան 45» պլանովից:
27. Լուսանկ. № 26, հատված Երևանի հիմնադրման պատմության «Էրեբունի» թանգարանի առաջին ցուցադրությունից, 1968 թ.: Լուսանկարը պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվի Կինոֆոտոֆոնո փաստաթղթերի և ապահովագրական պատճենների մասնաճյուղում /հաշվառանիշը՝ 1-28434/:
28. Լուսանկ. № 27, «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանը և հնավայրում ընթացող պեղումները 1980-ական թթ.: Լուսանկարը Էմմա Խանզադյանի արխիվից, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ / հաշվառանիշ՝ ԱԱԷԼ 27-250-2/:
29. Լուսանկ. № 28, Հատված «Մեծամոր» պատմահնագիտական թանգարանի առաջին գիտական ցուցադրությունից, 1970-ական թթ.: Լուսանկարը Կորյուն Մկրտչյանի անձնական արխիվից:
30. Լուսանկ. № 29, Խնձորեսկ գյուղի համայնապատկերը 1920-ական թթ.: Սևանկարը՝ (18 x 24) Գուրոսի /Գուրգեն Պարոնյան-Հովսեփյան/, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Գուրոսի ապակե սևանկարների հավաքածուի մեջ / հաշվառանիշը՝ ԳԳ 817, Ա.սև 44-185/:

31. Լուսանկ. № 30, տեսարան Խնձորենկ գյուղից, 1965 թ.: Սևանկարը՝ (6 × 9) Գուրոսի /Գուրգեն Պարոնյան-Յովսեփյան/, պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության Գուրոսի ապակե սևանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 817, Ա.սև 44-625/:
32. Լուսանկ. № 31, Հառիճավանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիսից, թերևս 1970-ական թթ.: Լուսանկարը պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 1065, Լ/43 -67/:
33. Լուսանկ. № 32, Հառիճավանքի Նախկին դպրոցի շենքը 1990-ական թթ., որտեղ խորհրդային տարիներին գործել է Հառիճի պատմահնագիտական և ճարտարապետական թանգարանը: Լուսանկարը Գագիկ Անտոնյանի անձնական արխիվից:
34. Լուսանկ. № 33, Գյումրու Ներկայիս Ջիվանու փողոցը, Նախկինում Ծաղիկյանների զարեջրի գործարանի շենքը /1989 թ./, լուսանկարը արվել է 2013 թ., վերջին վերկառուցումից հետո /2006թ./: Լուսանկարը հեղինակի անձնական արխիվից:
35. Լուսանկ. № 34, Դիլիջանի Ներկայիս Հովհաննես Շարամբեյանի անվան հին փողոցի այն բնակելի տները /թերևս 1970-ական թթ./, որոնց հիման վրա կազմակերպվեց արգելոց-թանգարանը: Լուսանկարը պահպանվում է Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության լուսանկարների հավաքածուի մեջ /հաշվառանիշ՝ ԳԳ 323, Լ57-367/:
36. Լուսանկ. № 35, Գլաձորի համալսարանի հիմնադրման 700-ամյակի միջոցառումները Թանահատի վանական համալիրում /1984 թ./: Լուսանկարը՝ Մելանյա Դովաթյանի անձնական արխիվից:
37. Լուսանկ. № 36, Վերնաշենի Սբ. Հակոբ եկեղեցին /2012 թ./, որի մեջ գործում է Գլաձորի համալսարանին նվիրված թանգարանը: Լուսանկարը հեղինակի անձնական արխիվից:
38. Լուսանկ. № 37-38, ընդհանուր տեսարաններ «Ագարակ» պատմամշակութային արգելոցից /2016 թ./: Լուսանկարները հեղինակի անձնական արխիվից:
39. Լուսանկ. № 39-40, «Շենգավիթ» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի թանգարանային կառույցը և հատված դրա մեջ կազմակերպված ցուցադրությունից /2013 թ./, լուսանկարները հեղինակի անձնական արխիվից :
40. Լուսանկ. № 40, «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի Նախկին թանգարանային կառույցը /2013 թ./: Լուսանկարը հեղինակի անձնական արխիվից :
41. Լուսանկ. № 41, հատված «Կարմիր բլուր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի Նախկին թանգարանային ցուցադրությունից /2005 թ./: Լուսանկարը պահպանվում է «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանում:
42. Լուսանկ. № 42, «Չվարթոնց» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի բացօթյա ցուցադրական գոտին, թանգարանային և միջոցառումների համար նախատեսված կառույցները /2017 թ./: Լուսանկարը տրամադրել հեղինակը՝ «PanARMENIAN.Net» լրատվական և վերլուծական գործակալություն լուսանկարիչ Դավիթ Աբրահամյանը:
43. Լուսանկ. № 43, «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի բացօթյա ցուցադրությունը և թանգարանային կառույցը /2017 թ./: Լուսանկարը տրամադրել

հեղինակը՝ «PanARMENIAN.Net» լրատվական և վերլուծական գործակալություն
լուսանկարիչ Դավիթ Աբրահամյանը:

44. Լուսանկ. № 44, «Մեծամոր» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի
լուսանկարը վերևից /տեղադրվել է 2017 թ./: Լուսանկարը ներբեռնված է Մեծամորի
հայ-լեհական հնագիտական արշավախմբի պաշտոնական ֆեյսբուքյան էջից, օգտ.
ամսթ. 25. 07. 2018 թ., <https://bit.ly/2mExXYF> :
45. Լուսանկ. № 45, «Գառնի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանի լուսանկարը
վերևից /2014 թ./: Լուսանկարի հեղինակային իրավունքը «360stories» ընկերությանն
է, տրամադրել է ընկերության համահիմնադիր Վահագն Մոսիսյանը:

ԴԱԿԻԹ ԱԼԲԵՐՏԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Հեղինակն աշխատում է թանգարանային և ժառանգության կառավարման ոլորտում ավելի քան տասն տարի: Մասնագիտական ուղին սկսել է ՀՀ մշակույթի նախարարության Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայությունից:

Այժմ Դ. Պոլոսյանը Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի Թանգարանագիտության, զրադարանագիտության և մատենագիտության ամբիոնի դասախոս է և զուգահեռ՝ Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի Մարքեթինգի և հաղորդակցության բաժնի գործունե-րգլունն է համակարգում:

Աշխատանքային առաջին իսկ տարիներից Դ. Ա. Պոլոսյանն ակտիվորեն մասնակցել է միջազգային և տեղական վերապատրաստման, փորձի փոխանակման ծրագրերին, գիտաժողովներին, այդ թվում՝ Թանգարանային մասնագետների ամառային ինստիտուտին (Նյու Յորք, 2006), Բրիտանական թանգարանի միջազգային վերապատրաստման ծրագրին (Լոնդոն, 2015): 2016 թ. երկամսյա հետազոտական ծրագրի շրջանակներում Դրեզդենի արվեստի հավաքածուներ կազմակերպության կողմից հրավիրվել է իր փորձառությունը կիսելու Լեյպցիգի Ազգագրության թանգարանում: Հեղինակը ներգրավված է եղել մի շարք միջազգային և տեղական մասնագիտական միջոցառումների կազմակերպման աշխատանքներին, Թանգարանների միջազգային խորհրդի /ԻԿՕՍ/ Հայաստանի ազգային կոմիտեի կառավարման խորհրդի և Թանգարանների աշխատողների և բարեկամների ասոցիացիայի անդամ է:

Դ.Ա. Պոլոսյանը թանգարանագիտության, արգելոց-թանգարանների տեսական և գործնական ոլորտի վերաբերյալ մեկ մենագրության և երկու տասնյակից ավելի գիտական հոդվածների հեղինակ է, մանկավարժական գիտությունների թեկնածու է և 2015 թ. է պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսությունը թանգարանային հաղորդակցության թեմայով:

Մշակութային ժառանգության արդիականացման և վերաթևորման նպատակով հեղինակը մշակել և կազմակերպել է մի շարք կրթամշակութային ծրագրեր, ռազմավարական փաստաթղթեր, որոնցից 2014 թ. «ՀՀ պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և արգելոցների համակարգի զարգացման ռազմավարության» նախագիծը նաև գործնական հիմք է սույն գրքում արծարծվող սկզբունքների կիրառման համար:

ISBN 978-9939-867-23-6

9 789939 867236

ՀՀ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԳԵԼՈՑ- ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԻ ՊԴՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆ